100 SORUDA

İLKELLERDE DİN, BÜYÜ, SANAT, EFSANE

PROF. DR.
SEDAT VEYİS ÖRNEK

GERÇEK YAYINEVİ

100 SORUDA
İLKELLERDE DİN, BÜYÜ, SANAT, EFSANE
Prof. Dr. Sedat Veyis Örnek

100 SORUDA DİZİSİ: 25

Birinci Baskı: 1971 / İkinci Baskı: 1988 / Üçüncü Baskı: 1995
Kapak: Sait Maden
Kapak Baskısı: Reyo Basımevi
İç Baskı: Özal Matbaası
Cilt: Esra Mücellithanesi

95.34.Y.0091.50

ISBN 975-7551-13-9

PROF. DR. SEDAT VEYİS ÖRNEK

100 SORUDA
İLKELLERDE DİN, BÜYÜ, SANAT, EFSANE

GERÇEK YAYINEVİ
İstiklâl Caddesi, Koçtuğ Han, No. 386, Kat 5
80050 Beyoğlu - İstanbul

ÖN SÖZ

İlkellerin düşünüş, duyuş ve davranışlarının çoğu zaman bizimkinden farklı oluşu, onların inanç dünyalarını biçimlendirmektedir. İlkel insan doğa karşısındaki savaşında, teknik yetersizliğini ve çaresizliğini din, büyü ve dinin buyruğundaki sanatla gidermek istemiş; evrenin oluşum sırlarını da bir çeşit «bilim öncesi bilim» olan efsane ile açıklamaya çalışmıştır. Bunun içindir ki, kitapda, büyü, sanat ve efsane, dinsel alanı tamamlayıcı bölümler olarak ele alınmıştır.

İlkellerin toplumsal ve politik örgütlerini, ekonomilerini, maddî kültürlerini, âdetlerini, geleneklerini; kısaca günlük hayatlarını, temelinden kavrayabilmek ve doğru bir biçimde yorumlayabilmek için, inanç dünyalarını iyi bilmek gerekmektedir. Çünkü, ilkellerin toplumsal kurumları içerisinde en ağır basanı dinsel olanıdır.

Bu kitap, ilkel diye nitelenen halkların inanç dünyalarını, büyülerini, sanatlarını ve efsanelerini bir bütün içinde ele alıp, sistemli bir biçimde açıklamaya çalışan dilimizdeki ilk denemedir. Yine de, sosyal ve manevî bilimlerin çeşitli dallarında öğrenim yapanlarla, konuya ilgi duyan okuyucuya yararlı olacağına inanıyorum.

A n k a r a, Ocak 1971 — Sedat Veyis Örnek

GİRİŞ

A. GENEL AÇIKLAMALAR

Soru 1 : İlkel diye kimler nitelenir? İlkellerin başlıca özellikleri nelerdir?

Eskiden ilkeller için kullanılan haksız birtakım deyimler bugün artık kullanılmamaktadır. Antik Çağ'da, Yunanca'dan başka dil konuşanlara «Barbar» denilmekteydi. Bu deyim, Orta Çağ'da da kullanılmıştır. Orta Çağ'da, Batılılar, yerlileri başsız, yılan ayaklı, tek gözlü, ağızsız, taşlara ve şeytana tapan garip masal yaratıkları gibi kabul ediyorlardı. Zamanın bilim adamları da ilkellere karşı anlayış göstermemişler, yerlilerin hayvanlar dünyasında hangi yeri alacağı hakkında tartışmalara girişmişlerdir. Kilise de uzun süre ilkellerin insan olmadığı fikrini savunmuştur. Bu görüşler, Papa *III. Paul*'un, 1512 yılında Amerika yerlilerinin de Âdem'den geldiklerini resmen bildirmesine kadar sürüp gitmiştir.

«Barbar» deyimi zamanla yerini «vahşi» deyimine terketmiş, bu deyimin çeşitlemeleri olarak «alçak vahşiler», «putlara tapan vahşiler» kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonraları, Etnoloji'nin gelişmesiyle, ilkeller için «kültürsüzler», «kültür yoksulları» gibi deyimlerin kul-

lanıldığını görüyoruz. Aslında bu deyimler, yukardakilerine bakarak daha insaflıysa da, yerinde değildir. Çünkü yeryüzünde kültürsüz hiç bir halk, hiç bir topluluk yoktur. Ancak kültürün gelişme basamağı ve derecesi söz konusu edilebilir.

Yüksek kültürlerin dışında yaşayanlar için en çok kullanılan deyim, ilkel «Primitive» deyimidir. Bununla beraber, bu deyim de, yerini, bugün artık daha yumuşak ve doğru deyimlere bırakmakta, etnolojik literatürde «yazıyı bilmeyenler, yazıyı kullanmayanlar» *(Schriftlosenvölker)*, «doğal halklar» *(Naturvölker, Naive peuple, Native peoble)* diye geçmektedir. Bu deyimlerin henüz ülkemizde yaygınlaşmamış olması nedeniyle, bu kitapta şimdilik ilkel deyimini kullanacağız.

Bir topluluğu ya da halkı ilkel olarak niteleyen başlıca özellikler şunlardır:

a) Doğaya sıkı sıkıya bağlılık,
b) Doğaya egemen olmak için kullanılan araç-gereçlerin ve tekniğin ilkelliği ve yetersizliği,
c) Yazının bilinmemesi,
d) Terbiye ve eğitimde geleneğin önemli rol oynaması,
e) Politik örgütlenmenin akrabalığa dayanması,
f) Kollektif düşünce tarzı.

Genel olarak, Kuzey ve Güney Amerika yerlilerine, Eskimolara, Afrika zencilerine, Okyanusya adalarında yaşayanlara, Kuzey Asya etnilerinin kimilerine ilkel diyoruz. 17. ve 18. yüzyılda Batılı ülkelerle ilişki kuran ilkellerin bir bölümü tekniğe ve modern yaşama biçimine ayak uyduramadıkları için ortadan yokolup gitmişlerdir (Örneğin Tasmanya adasında yaşayan yerliler gibi. Son Tasmanya'lı 1876 yılında ölmüştür).

İlkel diye nitelenen halkların ve toplulukların büyük bir bölümü ise bugün artık eski durumlarından uzaklaşarak uygarlığa ayak uydurmaya çalışmaktadırlar. Çok ilkel basamakta olan ve geleneksel hayatlarını hâlâ sürdürenlere örnek olarak Afrika'da yaşayan Pigmeleri, Buşmanları, Avusturalya yerlilerini, Filipinlerde yaşayan Aetaları, Malaka adasında yaşayan Semangları, Kuzey Kutbunun iç kısımlarındaki Eskimoları, Ateş topraklıları ve Güney Amerika yerlilerinden kimilerini gösterebiliriz.

Soru 2 : İlkellerde din, büyü, sanat ve mitolojiyi konu edinen Etnoloji nasıl bir bilimdir?

Etnoloji sözcüğünün kökü Yunanca *e t n o s* = (halk) ve *l o g i a*= (bilim)'dan gelmektedir. Etnoloji, özellikle ilkel diye nitelediğimiz halkları ve bu halkların kültürlerini inceler. Ancak otuz, kırk yıldan beri, Etnoloji, hiç bir zaman ilkel diyemiyeceğimiz halkları da incelemeye başlamıştır.

Bu bilim, kendi içerisinde Etnoloji ve Tasvirî Etnoloji diye başlıca iki kısma ayrılır. Birincisi, etnoğrafik malzemeden yararlanarak maddî ve manevî kültür öğelerinin sistematik açıklamasına yönelir; değişik kültürler arasında karşılaştırmalar yapar; insanlığın kültür tarihini aydınlatmaya çalışır; kültürel göçleri ve kültürün genel gelişme kanunlarını araştırır. Etnoğrafya da denilen Tasvirî Etnoloji ise, çeşitli halkların yaşama tarzlarını, düşüncelerini, araç - gereçlerini, evlerini, barınaklarını, silâhlarını, sanat eserlerini, özetle maddî ve manevî kültür öğelerini sistemli bir biçimde «tasvir» ederek, Etnolojiye malzeme hazırlar.

Etnoloji kimi ülkelerde değişik adlarla görülmektedir. Almanya, Avusturya ve İsviçre'de *«Völkerkunde,*

Ethnologie», İngiltere'de *«Social Anthropology»*, Amerika'da *«Cultural Anthropology»* adları altında okutulmaktadır. İngiltere'de gelişen Sosyal Antropoloji daha çok toplumsal yapıya ağırlık vererek, ilkellerin toplumsal kurumlarını ve örgütlerini inceler; bunların sistematik ve karşılaştırmalı araştırmalarını yapar, birbirleri arasındaki fonksiyonel ilişkilerini inceler. Amerika'da gelişen Kültürel Antropoloji ise, kültürü ve kültür malzemesini inceler ve kimi durumlarda prehistoryayı, arkeolojiyi, fizikî antropolojiyi, paleantropolojiyi ve etnolojiyi de içine alır.

Etnoloji'nin yararlandığı başlıca bilim dalları şunlardır: Prehistorya, Arkeoloji, Fizikî Antropoloji, Sosyoloji, Psikoloji, Tarih, Coğrafya, Biyoloji, Lenguistik, Folklor ile Din, Hukuk, Sanat ve Müzik Etnolojisi'dir.

Ülkemizde Etnoloji bilimi Ankara (Etnoloji ve Etnoğrafya), İstanbul (Etnoloji ve Sosyal Antropoloji) ve Hacettepe (Sosyal Antropoloji) Üniversitelerinde okutulmaktadır. İçlerinde en eskisi Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesindeki «Etnoloji ve Etnoğrafya» kürsüsüdür.

Soru 3 : Etnolojik çalışmalar ne zaman başlamıştır? Gelişmesine başlıca kimler katkıda bulunmuştur?

Etnoloji'nin tarihi Antik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Ünlü tarihçi *Heredot* (M.Ö. 480-424) etnologların babası sayılır. *Heredot*, gezip gördüğü yerlerdeki halkların âdetlerini anlatarak Yunanistan ile karşılaştırmalar yapmıştır. Bir başka Antik Çağ yazarı olan *Poseidonios* (Doğ. M.Ö. 135), İtalya'ya ve İspanya'ya yaptığı birçok gezide coğrafî ve etnoğrafik gözlemlerini sistemli bir biçimde tespit ederek, bunları bir eserinde anlatmıştır. Bu iki yazara aynı çağda yaşamış olan ***Tukitides***'i (M.Ö. 460-400), ***Plinus***'u (24-79) ve ***Tacititus***'u (55-116) da ekleyebiliriz.

Orta Çağ, etnolojik araştırmalar bakımından bir durgunluk çağıdır. Bu çağda, her şeyin İncil'de açıklandığı kabul edilerek, her çeşit kültürel araştırma dinsel inançtan uzaklaşma olarak görülmüştür. ***Marco Polo*** (1254-1323) uzun yıllar Asya'da kalarak, Batılılara oradaki halkların yaşayışları ve âdetleri hakkında bilgiler vermiştir. Antik Çağ'ın zenginliğinin kaybolup gitmesini önleyen, Eski Yunan'ın ve Bizans'ın mirasını koruyan İslâm bilginleridir. İslâm dininin çok geniş bir alana yayılmış olması, tek bir kültür dili konuşulması İslâm bilginlerinin uzak yerleri araştırmalarını ve bu araştırmalardan zengin etnoğrafik malzeme toplamalarını kolaylaştırmıştır. Arap bilginleri içinde özellikle ***İbnu Haldun*** (1332 - 1406), eserleriyle etnoğrafyaya önemli katkıda bulunmuştur.

Diaz'ın (1450 - 1500) *Vasco de Gama*'nın (1469 - 1524) ve *K. Kolomb*'un (1451 - 1506) keşif gezileri etnolojiyi önemli bir dönüm noktasına getirmiştir.

Amerika yerlileri arasında bulunan Fransız misyoneri *J. F. Lafitau* (1681 - 1740), onların sadece karakterlerini, âdetlerini, inanmalarını incelemekle yetinmemiş, aynı zamanda bu âdet ve inanmaların Eski Çağ'daki izlerini aramış, bunları Asya'daki halkların âdet ve inanmalarıyla karşılaştırmıştır. Böyle bir çalışma Etnoloji tarihinde «Karşılaştırarak Açıklama» yönteminin ilk denemesidir.

Etnoloji ile ilgilenen bir başka yazar da *Montesquieu*'dür (1689 - 1755). *Montesquieu*, kültürü etkileyen faktörlerin başında iklimi kabul etmiştir. Coğrafî çevreden gelen ve fizikî yapıyı etkileyen faktörler ruhsal

yapıyı da etkilemektedir. *Montesquieu*, «çevre teorisi» nin babası sayılmaktadır.

J. J. Rousseau (1712 - 1778), Okyanusya adalarında yaşayan yerlilerin hayatından etkilenerek, onların yaşamalarını alabildiğine övmüş, «Doğaya Dönüş» diye bir slogan ortaya atmıştır. *Rousseau*, yerlilerin hayatını bir cennet hayatı olarak kabul etmiştir.

İngiliz Kraliyet donanması kaptanı olan *J. Cook* (1728 - 1779), Pasifik adalarına yaptığı geziler sırasında, oralarda yaşayan yerliler hakkında geniş bilgiler toplamış, yanında getirdiği etnoğrafik malzemeyle kıt'alar etnolojisine önemli katkıda bulunmuştur. Alman araştırıcıları baba - oğul *Forster*'ler (*J. R. Forster* [1729 - 1789], *G. Forster* [1754 - 1794]) gezip gördükleri yerler hakkında tuttukları notlarla etnolojiye ve etnoğrafyaya yararlı olmuşlardır.

İlk Etnoloji dernekleri, 1832 - 1842 yılları arasında Londra, Paris ve Amerika'da kurulmuştur. Gerçek anlamda ilk etnoloji müzesi ise *A. Bastian*'ın çabasıyla 1868 yılında Berlin'de kurulmuştur.

C. Darwin'in (1809 - 1882) araştırmaları etnolojiyi de etkileyerek etnolojide evrimci okul'u geliştirmiştir. İsviçre'li *J. J. Bachofen* (1815 - 1887), Amerika'lı *L. Morgan* (1818 - 1881), İngiliz *E. B. Tylor* (1832-1917) *J. G. Frazer* (1854 - 1917), *A. C. Haddon* (1885 - 1940), Alman *A. Bastian* (1826 - 1905) ve Fin'li *E. Westermarck* (1862 - 1939) dinin, büyünün, ailenin, devletin, sanatın kökenini ve gelişmesini evrimci açıdan ele alarak işlemişlerdir. Alman coğrafyacısı *F. Ratzel* (1844 - 1904) ile öğrencisi *L. Frobenius* (1873 - 1938) ile daha sonraları onları izleyen *F. Graebner* (1877 - 1934), *W. Schmidt* (1868 - 1954) ve *W. Koppers* (1886 - 1961) evrimci okul'a karşı çıkarak, kültürlerin göçler aracılığıyla temasa geldiklerini ve biribirlerini etkilediklerini ileri sürmüşler; yeryüzünün çeşitli yerlerinde kültür çevreleri tespit etmişlerdir.

İngiltere'de *A. R. Radcliffe - Brown* (1881 - 1955) ve *B. Malinowski* (1884 - 1942) gerek evrimci, gerekse tarihsel okula karşı çıkarak fonksiyonalist okulu kurmuşlardır. Amerika'lı *R. Benedict* (1887 - 1942) ile Alman *R. Thurnwald* (1869 - 1954) fonksiyonalist okula bağlı iki önemli etnologdur.

Soru 4 : Etnoloji'nin başlıca konuları nelerdir?

Genel Etnoloji'nin başlıca beş önemli araştırma alanı vardır: a) Maddî kültür ve teknoloji, b) Ekonomi, c) Toplumsal örgüt, d) Din, büyü, mitoloji, e) Sanat, oyun ve müzik.

Maddî kültür ve teknoloji alanına besin elde etmek için gerekli olan her türlü araç - gereç, konut yapımı ve tipleri, kab - kacak yapımı, iş yerleri, taşıt araçları, silâhlar, av araçları ve teknikleri, giyim - kuşam, süs eşyası vb. girmektedir.

İlkel ekonomi çoğu zaman maddî kültür ve teknoloji ile yanyana ele alınmaktadır. Oysa ilkel ekonomiyi maddî kültür ve teknolojiden ayrı gözetmek gerekmektedir. Bu alana ekonomi ve coğrafî çevre; çevrenin ekonomiye, ekonominin çevreye etkisi; ekonomi ve toplum; üretim, doğal iş bölümü, teknik iş bölümü, toplu çalışma, elişi (zanaat); tüketim, paylaşma, değiş - tokuş, ticaret; mal-mülk, sermaye, pazarlar; üretim, üretim araçları, bu araçların kullanışı; ekonomi ve manevî kültür; ekonominin manevî kültüre, manevî kültürün ekonomiye etkisi ile çobanlık, avcılık, toplayıcılık vb. gibi ekonomi şekilleri girer.

Toplumsal örgütün kapsamına, temelinde belirli ve karşılıklı birtakım görevlerin yattığı insancıl ilişkiler girmektedir. Bunlar gelenek, görenek, örf, âdet; sosyal alışkanlıklar, kanunlar, aile tipleri, akrabalık grupları, yaşlı-

lar grubu ile toplumsal sınıflar, politik, sosyal, ekonomik ve dinsel kurumlardır.

Din, büyü ve mitoloji alanına doğaüstü güçler, bu güçlerin nitelikleri, etki alanları; yüce varlık kavramı; büyücüler, şamanlar, rahipler ve kutsal kişiler ile bunların toplumun diğer üyeleriyle ilişkileri; dinle büyü arasındaki benzerlikler ve ayrılıklar; dinin ve büyünün toplumun diğer kurumlarına etkisi; dinsel ve majik ritlerin tasviri ve tanımlanması; ilkellerin mitik dünyası, mitlerin, ayinler ve törenler sırasındaki önemi vb. girer.

Beşinci araştırma alanı plastik sanatları, edebiyatı, şiiri, dramı, ritüel ve profan oyunları içine alır.

Öteki bilimlerde olduğu gibi, Etnoloji'de de, belli alanlar için uzmanlaşma söz konusudur.

Soru 5 : Din Etnolojisi nedir, neleri konu edinir, nelerden yararlanır?

Genel Etnoloji'nin bir dalı olan Din Etnolojisi, ilkellerin inanç dünyalarını aydınlatmaya çalışır. Dinler Tarihi ve Dinbilim ise yüksek dinleri (İslâmlık, Hıristiyanlık, Budizm, Hinduluk, Yahudilik ve Çin dinleri) araştırır ve karşılaştırır. Gerçi Din Etnolojisi zaman zaman yüksek dinleri de ele alarak, özellikle bu dinlerin esaslarını, ilkellerin dinsel hayatlarına etkilerini incelemekteyse de, Din Etnolojisi'nin esas uğraşısı ilkellerin dinsel dünyasıdır.

Din Etnolojisi'ne kaynaklık eden malzemenin önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:

a) Saha araştırıcılarının, misyonerlerin, gezgincilerin, çeşitli görevlerle ilkeller arasında yaşamış olanların notları, monografileri, yazıları, anıları;
b) Yerlilerin söyledikleri;
c) Ses alma araçlarına, plaklara kaydedilmiş dinsel metinler, ibadet ve törenlerle ilgili ilâhiler, şarkılar, türküler, şiirler;
d) İbadet ve her türlü kült için kullanılan yapılar, tapınaklar, gizli dernek evleri, mağaralar, mezarlıklar;
e) Dinsel ve toplumsal törenlere, geçiş ritlerine, bayramlara, kült dramlarına ait filmler, fotoğraflar, resimler, eskizler;
f) İbadetlerde, törenlerde kullanılan her türlü kutsal araç - gereç.

Din etnologunun ya da yukarda saydığımız malzemenin tespitiyle uğraşan kimsenin araştırma yaptığı yerdeki yerli dilini iyice bilmesi, araştırma yerinde uzun süre kalarak yerlilerle aynı hayatı yaşaması, araştırma yöntemlerini çok iyi bilmesi gerekmektedir. Bir başka önemli nokta da, araştırıcının rehberini ve kılavuzunu seçerken çok dikkatli olmasıdır. Rehberin konuşulanları, soruların cevaplarını, herhangi bir tören ya da kült aracı hakkındaki açıklamaları kendinden bir şey katmaksızın, söylendiği ve anlatıldığı gibi aktarması gerekmektedir (Haekel, 1953, s. 40-41).

Soru 6 : Din Etnolojisi'nin yararlandığı yöntemler nelerdir?

Din Etnolojisi'nde malzemenin değerlendirilmesi değişik görüşlere dayandırılarak çeşitli yöntemlere göre yapılır. Bunların başlıcalarını şöyle özetleyebiliriz:

Fenomenolojik yöntem: Dinsel yaşantının belirtilerini sezgiye dayanan bir yönden araştırıp, karşılaştırmalı çözümlemeler yaparak inanç hayatında ortak olan önemli noktaları kavramayı amaç edinir. Önemli temsilcileri *Van der Leeuw, R. Otto, Söderblom, M. Eliade, Ad. E. Jensen*'dir.

Sosyolojik yöntem: İnanç hayatıyla toplum arasındaki karşılıklı etkileri; dinle büyünün toplumu ne derece geliştirdiğini ya da engellediğini araştırır. Önemli temsilcileri *J. Wach* ve *W. Goode*'dur.

Psikolojik yöntem: İnanç hayatının etkenlerini ve psiko - mental koşullarını; bu hayatın düşünce, duygu ve işlem üzerindeki etkilerini; bilinç dışı ve bilinçaltı durumların rollerini; bunlara bağlı olarak rüya, vizyon, kendinden geçme, mistisizm gibi fenomenlerle alışılmışın dışındaki ruhsal güçleri araştırır. Önemli temsilcileri *C.G. Jung, K. Kerényi, L. Lévy - Bruhl, R. Thurnwald, W. Wund*'tur.

Filolojik yöntem: Belli sözcüklerin arkasında kalan inanç içeriğini kavramak amacıyla çözümlemeler yapar. Kutsal terminolojinin öğrenimi ve incelenmesi bu yöntemin önemli bir kısmını teşkil eder. Başlıca temsilcisi *W. Havers*'dir.

Fonksiyonel yöntem: Ayrı ayrı kültürlerdeki inanç hayatının formlarının hangi ilkelere göre yöneldiğini ve bütünlük kazandığını, biribirleriyle ilişkilerini ve bunların kültürün tümü içindeki rollerini araştırır. Önemli temsilcileri *B. Malinowski* ve *R. Benedict*'tir.

Tarihsel yöntem: Kültür tiplerini gözönünde bulundurarak inanç şekilleri arasındaki benzerlikleri tarihsel yönden araştırır ve bunların tarihlerini Din Etnolojisi açısından yaklaşık ve göreli yaşlarına bağlamaya çalışır. Önemli temsilcileri *W. Schmidt, W. Koppers, V. Van Bluck, Pinard de la Boullaye, H. Bauman, K. Birket - Smith* vb.

Genel olarak, Din Etnolojisi'ni ilgilendiren konularda en iyi sonuçlar sadece tek bir yönteme ve görüş açısına bağlanarak değil de, çeşitli yöntemlerin eleştirisi yapıldıktan ve ortak bir görüş açısına varıldıktan sonra alınır (Haekel, 1953, s. 41-42).

B. İLKEL DÜŞÜNCE TARZI VE İLKEL ZİHNİYET

Soru 7 : L. Lévy - Bruhl'e ve E. Durkheim'a göre ilkel düşünce tarzı ne gibi özellikler taşır?

İlkellerde dini, dinsel yaşantıları, büyüyü temelinden kavrayabilmek için, ilkel denilen düşünce tarzının ve zihniyetinin mahiyetini, işleyişini ve özelliklerini bilmekte yarar vardır.

İlkel düşünce tarzı ve ilkel zihniyet üzerinde Fransız sosyologları durmuştur. *E. Durkheim* (1858 - 1917), ilkel düşünce tarzını kollektif olarak nitelemiştir. *Durkheim* ve arkadaşları mantığın ilk şeklini ilkel toplumlarda yaşayan insan zihninde görmüşler ve mantıklı düşüncenin toplumların gelişmesine bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Özellikle *L. Lévy - Bruhl,* ilkellerin düşünce tarzı hakkında ilginç görüşler ortaya atarak, bu konuda *Durkheim*'dan da daha ileriye gitmiştir. Ona göre, ilkellerin düşünce tarzı sadece kollektif olmayıp, aynı zamanda prelojik (mantık - öncesi) dir.

Lévy - Bruhl, prelojik'in açıklamasını şöyle yapmaktadır: «Prelojik zihniyetin işlediği şartlar tamamiyle başkadır. Şüphesiz prelojik zihniyette dil ve kavramlar toplumsal olarak iletilir. Onda da, önceden yapılmış işlemler, bir kuşaktan ötekine geçen kalıtlar vardır. Ama bu

kavramlar, bizimkilerden farklı olup, bundan dolayı işlemler de farklıdır. Prelojik zihniyet, esas olarak bileşiktir. (...) Başka bir deyişle, tasarımların bağlayıcı ilişkileri, kural olarak tasarımların kendileriyle birlikte verilir. Burada da bireşimler ilkel olup (...) hemen hemen ayrışmaya tabi tutulamazlar. Bu da, ilkel zihniyetin niçin birçok durumlarda yaşantıdan etkilenmediğini ve çelişmeye karşı duyarlı olmadığını açıklar. Kollektif tasarımlar, ilkelin zihnini ayrı ayrı etkilemezler; ilkel zihin, bunları çözümleyip mantıksal sıraya göre düzenlemez; her zaman ön algılarla, ön ilişkilerle bağlıdırlar ve böylece, ilkel zihin mistik oluşundan dolayıdır ki, aynı zamanda prelojiktir.» (Lévy - Bruhl, 1926, s. 106-107).

İlkel zihniyetin birinci karakterini prelojik olarak tespit eden *Lévy-Bruhl,* ikinci karakteri olarak da iştirak kanununu *(loi de participation)* öne sürmüştür. Bu kanuna göre: «İlkel düşünce içinde objeler, varlıklar, olaylar aynı zamanda kendileri ve kendilerinden başka türlü olabilirler. Bizim için güç olan bu durum, iştirak kanunu ile idare edilen zihniyet için güçlük göstermez. Örneğin, Trumailer kendilerini suda yaşayan hayvan addederler; Bororolar kırmızı papağan olmakla övünürler. Burada kastedilen herhangi bir akrabalık değildir; bir özdeşlik bahis konusudur» (Öner, s. 43-44).

Lévy-Bruhl, ilkel zihniyetin üçüncü karakteri olarak, mistik yaşantı özelliğini göstermektedir. «İlkellerin zihni bizim yaşantı ve olayların doğal düzeni dediğimiz şeyden etkilenmeye hazır değildir. Tersine zihinleri, önceden bir sürü kollektif tasarımlarla doludur; bundan dolayı, canlı varlıklar, cansız varlıklar ya'da insan yapısı şeyler onlara daima mistik özelliklerle dolu görünür. Bunun sonucu olarak da, zihinleri sık sık objektif ilişkilere ilgisiz kaldığı halde, "zımnî,, ya da "fiilî,, mistik bağlantılara çok önem verilir. Bu önceden edinilmiş

bağlantılar, şimdiki zamanın yaşantılarından çıkarılmış olmayıp, yaşantı bunların karşısında güçsüzdür» (Lévy-Bruhl, 1926, s. 75-76). Demek oluyor ki, nedenler her zaman mistik bir karakterde olup, nedenle sonuç arasında bir iletken yoktur.

Lévy-Bruhl, ilkellerin nedensellik ilkesi üzerinde de durmuş, bu konuda birçok örnek vererek ilkeller için raslantı diye bir şeyin söz konusu olmadığını, zaman ve mekânın da nedensellikte rol oynamadığını belirtmiştir. Bu konudaki görüşünü desteklemek için, kitabında, çeşitli örnek olaylar göstermiştir. Bunlardan biri *L. Pechuel Loesche*'den aldığı örnektir: «Katolik misyonerler geldikten sonra yağmurlar azaldı, kuraklık başladı. Yerliler buna, din adamlarının, özellikle bunların giydikleri uzun cüppelerin sebep olduğuna inandılar. Çünkü daha önce hiç böyle cüppe görmemişlerdi» (Lévy - Bruhl, 1926, s. 71). Bir başka örnek olay *F. Sagard'* ın Kuzey Amerika yerlileri hakkında anlattığıdır: «Bir akşam, ülkenin hayvanları hakkında konuşulurken, Fransa'da tavşanlarla yavru tavşanların bulunduğunu anlatmak için, ateşin ışığında duvara gölgelerini düşürerek onlara göstermek istedim. Ertesi sabah salt bir raslantı sonucu her zamankinden daha çok balık tuttular. Buna duvarda yaptığım gölge resimlerin sebep olduğuna inandılar ve her akşam aynı şeyi yapayım diye yalvardılar. Bu saçmalığa uymayı kabul etmeyince de, gölgelerin nasıl yapıldığını onlara öğretmemi istediler.» (Lévy - Bruhl, 1926, s. 73).

Böylece *Lévy-Bruhl,* ilkel zihniyetin özelliklerini başlıca üç noktada toplamış oluyor:

a) İlkel zihniyet prelojiktir.
b) İlkel zihniyet iştirak kanununda temellenmektedir.

c) Nedensellik, zaman ve mekân anlayışları farklıdır ve mistik bir görüşe bağlanmaktadır.

Soru 8 : Etnologların Lévy - Bruhl'e yönelttikleri eleştiriler hangi noktalarda toplanmaktadır?

Lévy-Bruhl'ün, ilkellerin düşünce tarzı ve zihniyeti hakkındaki görüşlerini güçlendirmek ve doğrulamak için yararlandığı kitapların yazarlarının pek çoğu, etnolojiyle ilgisi olmayan kimselerdir. Çeşitli nedenlerle yerliler arasında yaşayan yazarların —bunların çoğu misyonerlerdir— verdikleri bilgilerin çoğu eksik, tutarsız ve tek yönlüydü. Bugünkü modern alan araştırmaları, söz konusu yazarların yerliler hakkında verdikleri bilgilerin ve yargıların yetersizliğini, yüzeyde oluşunu göstermiştir. Gerek *Durkheim*, gerekse *Lévy-Bruhl*, söz konusu ettikleri tribüler içinde yaşamamışlar, sadece başkalarının kitaplarından yararlanmışlardır.

Danimarka'lı etnolog *K. Birket-Smith*, *Lévy-Bruhl*'ü şöyle eleştiriyor: «*Lévy-Bruhl*, ilkellerin bizim dünyamızdan birçok noktalarda ayrılan bir dünyada düşünüp, duyup, hareket edip yaşadıklarını ileri sürmektedir. İlkellerin düşünce düzeni bizim mantığımızın sırasını izlemez, aksine duygusal hayatı ile çözülmez bir biçimde bağlıdır, diye iddia ediyor. Bu nedenle ilkeller için zıtlıklar önemli olmayıp, tersine, topluma bağlılığın ifadesidir. Böylece, ayı klanına dahil olan bir kimse aynı zamanda insan ve ayı «olabiliyor». Bu, bildiğimiz iştirak kanunudur; *Lévy-Bruhl*, bu kanuna göre ilkel düşünce tarzının esaslarını kurmaktadır. Gerçi bu, *Freud*-un havada kalan iddialarının aksine gerçekten «içinde bir şey olan» dır, bunu kimse inkâr edemez; ancak mesele

Lévy-Bruhl'de tepe noktasına çıkarılmaktadır. İlkellerle bizim düşüncemiz arasında esasta bir fark kesinlikle söz konusu değildir» (Birket-Smith, 1946, s. 35-36).

Avusturya'lı etnolog *J. Haekel*, *Lévy-Bruhl*'ün prelojik kavramına değinerek, modern alan araştırmalarının prelojik görüşünü reddettiğini belirttikten sonra, uygar insanla ilkel dediğimiz insanın ruh ve zihniyetinde önemli bir fark bulunduğuna, ama bunun esasta olmayıp derecede olduğuna işaret ediyor (Haekel, 1958, s. 43).

Esasen, *Lévy-Bruhl* de sonradan mantık konusunda yanıldığını kabul etmiştir: «Mantığın yapısı bütün insanlarda aynıdır. Ve ilkeller tıpkı bizim gibi, eğer çelişmenin farkına varırlarsa, reddederler. Fakat doğaüstünün geniş alanında çelişmeyi farkedemezler» demektedir (Lévy-Bruhl, 1949, s. 73).

Soru 9 : Etnologlara, folklorculara ve psikologlara göre ilkel ya da gelişmemiş düşüncenin özellikleri nelerdir?

İlkel düşünce ile gelişmiş düşünce arasındaki farklardan ilki, ilkel düşüncenin genellikle kritikten yoksun olmasıdır. Duygusal ve saf olan bu düşünce, tıpkı çocuğun düşüncesine benzemektedir (Haekel, 1958, s. 43). Demek oluyor ki, ilkel insan —yani doğaya bağlı insan— «aptal» bir insan değildir; tıpkı çocuğun düşüncesi gibi eğitilmemiş bir düşünceye sahiptir. Çocuklarla ilkellerin düşünce tarzının bir özelliği de, ana mesele ile ikinci planda kalan mesele arasındaki ayrılık üzerinde durmamak, ya da gereğinden az durmaktır (Bach, s. 475). İlkel düşünce doğa olaylarının arkasında belli bir yaratık

aramakta, dolayısıyla somutlamaya, kişileştirmeye dayanan bir düşünce tarzıyla belirmektedir. Kritik ve dikkatten yoksundur. Raslantı zaman ve yer bakımından biribirine bağlı olan, arka arkaya ya da yanyana ortaya çıkan iki belirti, nedensiz bir beraberlikle biribirine bağlanır ve bu bağlantı gelecek için de kabul edilir. İlkel düşüncede çağrışım sadece benzerlik ilkesine dayanmayıp, aynı zamanda zıtlık ilkesine de dayanmaktadır. *Contraria contraris* ilkesine göre, bir şey zıddının çağrışımına yol açar. Bu nedenle insan mutluluğunu övmemeli, aksine kötülemelidir; yoksa mutluluk mutsuzluğu getirir (Bach, s. 475, 483, 484).

İlkel ya da gelişmemiş düşüncenin bir başka özelliği de, çözümleme yeteneğinden yoksun oluşu, olayları bir bütün olarak ele alışıdır. Böylece, nedensel düşüncenin temel ilkesi onlar tarafından «benzer nedenler, benzer sonuçlar doğurur» (Spranger, s. 119) şeklinde bilinmekte ve yorumlanmaktadır. İlkel insan çevresini ve bu çevreyi dolduran şeyleri ya arzuladığı ya korktuğu ya da geleneksel yararlarına göre algılar (Zucker, s. 15). Böylece öznel bir düşünceyi temsil eder.

F. Hempler, eğitilmemiş halk düşüncesinin eksik yanını, büyük ölçüde, halkın olayları biribirine bağlayıp sonuca varma tarzında bulmaktadır. *Hempler*'e göre: «Eğitilmemiş, ham muhakeme ve sonuç bizim düşüncemizden kuvvetli bir şekilde ayrılmaktadır. Algılamak, görmek ve farkına varabilmek için halkın kavrayıcı mantıksal düşüncesi eksiktir. (...) Kategoriler gelişmemiştir. A olayının sonucu B olduğu gibi, aynı olay B'nin nedenidir; bazen de hem nedeni, hem sonucudur. Kısaca, halk inanması; koşul, neden yerine sadece karışık, dalgalı bir çağrışımı tanıyıp bilmektedir» (s. 65).

Gelişmemiş düşüncede dışa ait şeyler önemli rol oynar: Renk, koku, alışılmışın dışındaki biçimler, sesler vb.

Göze çarpan şeyler üzerinde durulur; eşya ve olaylar dışa ait noktalara göre sınıflanır ve sıralanır. Kuvvet ve madde, ilkel düşünceye göre, biribirinden ayrılmaz bir birliktir. İlkel insan, yediği şeyin içinde var olan «kuvveti» de kazanmış olabileceğine inanır. Keskin bir gözlem yeteneği, pratik bir yatkınlık ve çoğu kez iyi bir bellek ilkellerin düşünce faaliyetlerinin olumlu yanlarını teşkil etmektedir (Örnek, 1966, s. 13-14).

İlkel ya da az gelişmiş düşüncenin özelliklerini şöyle özetleyebiliriz:

a) Genellikle kritikten yoksundur.
b) Bir meselenin ayrıntıları üzerinde gereği kadar durmaz.
c) Somutlama ve kişileştirme eğilimindedir.
d) Neden ve sonuç bağlantısı çoğu kez çağrışıma dayanır.
e) Özneldir.
f) Maddeyi ve özü ayırmaz.

Şunu da eklemek gerekir ki, bu düşünce tarzında, söz konusu toplumun ya da halkın çevreden, coğrafyadan, dinden, ırktan, toplumsal kurumlardan, kısaca temsil ettiği kültürden ve bu kültürün seviyesinden ileri gelen birtakım kaymalar, sapmalar ve dereceler vardır. Ancak, bu nüansların ve kaymaların dışında, ana çizgi hep aynıdır (Örnek, 1966, s. 14).

Birinci Bölüm

DİN

A. DİNSEL TEMEL KAVRAMLAR

I. Animizm

Soru 10 : Animizm kuramını kim ortaya atmıştır? Bu kuram dinin başlangıcını nasıl açıklamaktadır?

Etnoloji'de dinin başlangıcını açıklamaya çalışan çeşitli kuramlar vardır. Bu kuramların başlıcalarını ilerde söz konusu edeceğiz. Bunlardan birisi de animizm'dir. Bu teori İngiliz etnologu Edward *B. Tylor* (1832 - 1917) tarafından ortaya atılmıştır. İki ciltlik «*Primitive Culture, 1917*» (İlkel Kültür) adlı eserinde teorisini enine boyuna tartışmıştır. *Tylor*'a göre, insanlık, ruh inancına rüya aracılığıyla varmıştır: İnsan rüyasında çeşitli olayları yaşamakta, uzak ve değişik yerlere gitmekte, tanımadığı kimselerle karşılaşmakta, bunlarla birlikte avlanmakta, dostluk kurmakta ya da savaşmaktadır. Oysa rüyayı gören kimse, bütün bunlar olup biterken kulübesinde yatmaktadır. O halde, uyuyan kimseyi, kendi başına buyruk, istediği gibi hareket edebilen bir «şey» terketmektedir. Bu ise, uyuyanın biraz uçucu, biraz flu olan benzerinden başka bir şey değildir; yani ruhudur. Aynı durum ölüm için de söz konusudur. Ölen birinin hiç bir yaşama belirtisi göstermeden yatmasının nedeni, o kimseye canlılık veren «şey» in, yani ruhunun bedeni terketmesidir. Ancak ruh, rüyada, insanı belli bir süre, ölümde ise tamamen terketmektedir. İlkel insan, rüya ve ölümün dışında vizyon, kendinden geçme, ateşli hastalıklar gibi ruhsal ve fizyolojik yaşantılarla da ruh kavramına varmış, bunu bedenden ayrı ve canlı bir ilke olarak tasarımlamıştır.

Tylor, insanların, yukardaki yaşantılardan sonra çevresindeki şeyleri de canlıymış gibi görmeye başladıklarına değinerek, animistik dünya görüşünün giderek animatistik dünya görüşüne dönüştüğünü ileri sürmüştür. Animistik tasarımla, animatistik tasarım arasındaki ayırım, birincinin, ruhun varlığına inanmasına; ikincinin ise, insanın tıpkı bir çocuk gibi çevresini ve doğayı dolduran şeyleri «canlandırma» sına, «canlı» görmesine dayanmasıdır.

Ölenlerin, öldükten sonra da, ruhları aracılığıyla hayatlarını sürdürmeleri inancı atalar ve ölüler ibadetini (manizm) doğurmuş; bu inançtan cin, peri, dev inancına geçilmiş; birtakım iyi ya da kötü, başka bir söyleyişle yararlı ve zararlı ruhların belli yerleri, ağaçları, kovukları ve nesneleri tuttuklarına inanılarak fetişizme varılmıştır. Doğal öğelerin (su, deniz, ay, güneş, yıldız, orman vb.) yukardaki basamakları aşarak önem kazanmaları politeizm'i (Çok Tanrıcılık) doğurmuş, bu dönemden de giderek animizmin son durağı olan monoteizm'e (Tek Tanrıcılık) varılmıştır. Böylece, *Tylor,* dinin başlangıç ve gelişimini açıklamaya çalışan kuramını sırasıyla: Animizm, tabiat inancı, manizm, fetişizm, politeizm ve monoteizm dönemlerinden geçirmiş oluyor.

Animizm kuramı bugün artık geçerli değildir. Bazı

yanları, haklı olarak eleştirilmiştir. Etnolojik alanda yapılan çeşitli araştırmalar, ruh kavramı ve inancından yoksun, fakat «Yüce Varlık», «Tek Tanrı» inanç ve tasarımına sahip ilkel toplumların varlığını göstermiştir. Evrimci bir karakter taşıyan bu kuramın geçerli yanı, ilkel insanın ruh kavramına varışını çok güzel açıklamasıdır.

Soru 11 : İlkellerde ruh tasarımı nasıldır ve kaç çeşit ruh vardır?

İlkeller genellikle ölümden sonra hayatın sürdüğüne inanmaktadırlar. Onların inançlarına göre, ölümden sonraki hayatı sürdüren cevher ruhtur. Başlıca iki çeşit ruh tasarımı vardır: Beden ruhu ve bedene bağlı olmayan serbest ruh. Beden ruhuna, etnolojik literatürde «organ ruhu», «nefes ruhu», «hayat ruhu» da denmektedir. Bu ruh, beden içindeki herhangi bir organda bulunmakta, sahibine yaşama gücü vermekte, hastalık ve ölüm sırasında sahibini terketmektedir. Beden ya da organ ruhu, bedenin çeşitli yerlerinde bulunmakla beraber, en çok kalpte, kanda, ciğerlerde, başın içinde, nefes yollarında eğleşmekte ve bulunduğu organın fonksiyonel gücünü sembollemektedir. Örneğin Kuzey Amerika'daki Algonkinlerde ruhun yeri kalptir. Bunun yanı sıra kanda eğleşen başka bir ruh da vardır. Kalpteki ruh ölümden 12 gün sonra güney - batıdaki mutlu bir ülkeye gitmekte, kandaki ise hayalet olarak yeryüzünde dolaşıp durmaktadır (Müller, s. 198). Güney Amerika'da bir Tupi boyu olan Shipayalarda beden ruhu nefesde eğleşmekte ve nefes aracılığıyla ağızdan çıkarak ölüler âlemine gitmektedir (Zerris, s. 344). Aynularda (Kuzey - Doğu Asya'da) beden ruhu omurganın içindedir ve insan ölünce onunla birlikte mezara gitmektedir (Paulson, s. 125). Yukagirlerde (Kuzey Asya) insanı yaşatan beden ruhu kalptedir (Paulson, s. 122). Afrika'daki Sothalarda *m o e a* denilen beden ruhunun yeri ya kalp ya da başdır (Dammann, s. 10). Gilyaklar (Kuzey Asya) bir küçük, bir de büyük ruha inanmaktadırlar; küçük ruh başta, beyin içinde, büyük ruh ise bedende bulunmaktadır.

Serbest ruh ya da gölge ruh, beden ruhunun tersine özgürdür ve ölümden sonra başka bir varlık şeklinde kalmaktadır. Kamerun'daki Ekoiler gölge ruh hakkında şöyle düşünürler: «Gölge ruh insan hayatında varolduğu sürece küçücük bir şeydir ve göğüste eğleşmektedir. Fakat bir kez özgürlüklerini seçtiler mi, hangi insanın içine girerlerse girsinler, o insanın beden büyüklüğünü ve biçimini andırarak büyümekte ve incelmektedirler» (Hermann, s. 17). Eski Endonezyalılar, gölge ruhun ölümden sonra tepelerin üstünde, küçük adalarda ya da uzak yerlerde yaşadığına inanmaktadırlar. Bu ruhlar yaşayanlarla her zaman ilişki kurabilirler (Tischner, s. 83). Melanezyalılar, bedeni terkeden gölge ruhun yılanın, farenin ve kuşun içine girdiğine inanmaktadırlar. Bu ruh, insan uyurken de bedeni terketmekte, sonra geri dönmektedir. Samoalarda, bir ölünün gölge ruhunun bir hayvana gideceğine inanılmaktadır. Maoriler (Yeni Zelanda'da) bir beden ruhuna, bir de gölge ruhuna inanmaktadırlar. Gölge ruh, sahibi bayıldığı ya da uyuduğu zaman, onu terkedebilmektedir (Nevermann, s. 13, 79-80). Ostyaklarda, Wogullarda (Asya) serbest ruh ya da gölge ruh ölümden sonra yeraltındaki ölüler dünyasına gitmekte ve orada sahibini aynen temsil etmektedir. Aynı durum Tunguzlar için de söz konusudur (Paulson, s. 115, 121).

Gölge ruh tasarımına yüksek kültürlerde de raslanılmaktadır. Bazı masallarda gölge ruh motifi görülmektedir: *Chamisso*'nun «Gölgesiz Adam»ı, *H. von Hoffmannstahl*'ın «Gölgesiz Kadın»ı gibi... İranlılar arasında, «Göl-

gen eksilmesin!» şeklinde söylenen selâm da gölge ruhun önemini belirtmektedir (Birket - Smith, 1946, s. 380).

Bazı ilkeller insanın ikiden fazla ruhu olduğuna inanırlar. Örneğin Karaib Taulipangları insanın beş ruhu olduğunu iddia etmektedirler. Bu ruhlar insanın aynıdır, fakat görünmezler; tıpkı gölge gibidirler. Bunlardan üçü ölümden sonra kargaya dönüşmektedir. Dördüncüsü yeryüzünde kalmakta, beşincisiyse samanyoluna gitmektedir. Karaib adalarındaki yerliler de birçok ruhun varlığına inanmaktadırlar. Bunların en önemlisi kalpte bulunur ve ölümden sonra öte dünyaya gider. Ötekiler bir süre deniz kıyısında eğleşerek gemilerin parçalanmasına sebep olurlar. Bir bölümü de ormanlara giderek kötü cinlere dönüşürler (Zerris, s. 345). Endonezya'da yedi sekiz, Laos tribülerinde ise otuza yakın ruhun varlığına inanılmaktadır.

II. Dinamizm

Soru 12 : Dinamizm kavramından ne anlıyoruz? Dinamist dünya görüşü nasıl bir görüştür?

İnsanlar çevreleriyle her zaman ilgilenmişlerdir. İnsanın içinde bulunduğu çevre, çevre içinde olup bitenler, çevrede bulunan bitki örtüsü, hayvan çeşitleri, taş, kaya, orman, su vb. gibi doğal öğeler o çevrede yaşayanların her zaman için ilgisini çekmiştir. İlkeller çevrelerinde oluşan olayları gözleyerek birtakım bilgiler elde etmişlerdir. Örneğin bitkilerin insanları besleyen, türüne göre insanları zehirleyen ya da tersine bazı hastalıkları iyi eden bir öze sahip olduklarına gözlem yolu ile varmışlardır.

Kimi hayvanların uçabilme, yüzebilme, derinlere dalabilme; çabukluk, ağırlık, sessizlik vb. gibi yetenekleriyle insanlardan üstün olma niteliklerinin farkına da gözlemleri sonucu varmışlardır. İnsanlar, hayvanlarda, bitkilerde, doğal öğelerdeki bu üstünlükleri kendi cinsleri arasında da farketmişlerdir. Örneğin ilkel toplumlardaki bazı kimselerin, şeflerin, yaşlıların, şamanların, büyücülerin, savaşçıların, avcıların toplumun diğer üyelerine bakarak iyi konuşma, fizik yapı, cesaret, parapsişik, majik, hiptonik vb. gibi yetenek ve özelliklerle sivrilmeleri, bunların çevrelerinde sadece korku ve saygı uyandırmaları sonucunu doğurmamış, aynı zamanda bu gibi kimselerde başkalarında olmayan birtakım «olağanüstü» kuvvetlerin varolduğu görüşünü ve tasarımını da doğurmuştur.

Bu görüşte niteliklerin, etkilerin ve kuvvetlerin anlamı çok yüksek olarak değerlendirilmiştir. Canlı varlıklara özgü olduğu sanılan bu çeşit nitelik, etki ve kuvvetler giderek doğayı ve doğayı dolduran öğeleri de içine almıştır. Böylece «doğal» kuvvetlerden «doğaüstü» kuvvetlere geçilmiştir. Eğer yetenekli bir avcı bir hayvanı avlayamaz ya da öldüremezse, birçok ilkel toplumda raslanıldığı gibi söz konusu hayvanın söz konusu avcıdan daha üstün ve güçlü olduğu fikrine varılmıştır (Hermann, s. 31).

Bu «kuvvet» tasarımına her yerde raslamak mümkündür. Eğer bir insan, bir hayvan, bir bitki ya da başka bir doğa öğesi yetenek, nitelik, biçim vb. ile alışılmışın dışında kalıyorsa, bu, ancak onun dinamik ve mistik bir «kuvvet»e sahip olmasından ileri gelmektedir. İnsana, etkili, dinamik, yaratıcı ve yetkin görünen her şey hep bu «kuvvet» ile yüklüdür ve bu «kuvvet» in eseridir.

Doğada varolduğuna inanılan; özellikle belli nesnelerde, bitkilerde, hayvanlarda ve insanlarda daha belirgin olan, dinamik ve mistik kuvvetle yüklü bulunma inan-

cına *dinamizm* denmektedir. Bu terimin aslı Yunanca *dynamis* = (kuvvet)'den gelmektedir. Dinamizm terimi ilkin, 1907 yılında Fransız folklorcusu *A. van Gennep* (1853 - 1957) tarafından kullanılmıştır.

Bazı bilginler dinin başlangıcını dinamist dünya görüşünde aramışlardır. Örneğin *R. R. Maret*, dinamizmin insanları ilkin büyüsel ritlere sevkettiğini; bu ritlerden de dinin geliştiğini ve büyüsel sözlerden de duanın meydana geldiğini ileri sürmüştür. *K. Dittmer* ise, dinin başlangıç ve gelişmesinde dinamist dünya görüşünün yerinin önde olduğunu belirttikten sonra, büyünün dinamist dünya görüşünde temellendiğini ileri sürerek, gelişmenin öteki dönemlerine geçmektedir (Dittmer, s. 77). Ancak böyle bir gelişim çizgisi tarihsel açıdan tanıtlanamamaktadır. Gerçi dinamist dünya görüşünün dinin gelişmesine etkisi olmuştur. Ancak bunun yanı sıra başka dinsel tasarımlara da yer vermek gerekmektedir.

Soru 13 : Dinamizmin yerli dilindeki karşılığı olan mana inancı nasıl bir inançtır? Çeşitli ilkel toplumlardaki adları nelerdir? Mananın elde edilişi ve kaybedilişi nasıldır?

Bazı insanlarda, hayvanlarda, bitkilerde ve doğa unsurlarında alışılmışın dışında birtakım belirti ve fonksiyonlarla kendini gösteren doğaüstü kuvvetin Melanezya dilindeki karşılığı *mana*'dır. Mana kelimesi, ilkin 1889 yılında *R. H. Codrington* tarafından bilim diline sokulmuştur.

Mana inancının en yaygın olduğu yer Polinezya adalarıdır. Mana, tanrıların, insanların, hayvanların, bitkilerin, hattâ cansız nesnelerin içlerinde bulunabilir. Örneğin «başarılı denizciler ve savaşçılar, tehlikeli köpek balıkları ya da yaban domuzları, şifalı bitkiler, uçlarına bolca balık takılan oltalar ya da hedefine isabet eden silâhlar hep mana ile yüklüdürler» (Nevermann, s. 12).

Mana'nın yoğunluğu, gücü ve etkisi içinde bulunduğu insana, bitkiye ya da nesneye göre değişmektedir. Aynı durum tanrılar için de söz konusudur. Örneğin Polinezya'da «bir zelzele ya da sel tanrısı büyük bir mana gücü ve etkisi ile yüklüyken; yıldız, güneş ya da ay tanrılarında bu güç daha azdır. Polinezyalılar güneş tanrısındaki manayı çok aşağı derecede değerlendirirler. Çünkü, onlara göre, güneş sadece günlük doğuş ve batışını yerine getirmektedir» (Nevermann, s. 12).

Mana, kapsadığı anlam bakımından çok az ayırımlar gözönünde bulundurulmazsa, başka ilkel toplumlarda da görülmektedir. Irakualarda (Kuzey Amerika) bu kuvvet kavramının karşılığı «*Orenda*» dır; Algonkinler buna «*Manitu*» ya da «*Manito*» demektedir; İtiru - Pigmelerinde (Afrika'da, İtiru nehrinin kıyısında) «*Megbe*» dir; Kongolular «*Elima*» demektedirler; Eskimolarda «*Sila*», Sioauxlarda (Kuzey Amerika) «*Wakonda*» dır.

Mana ya kuşaktan kuşağa geçer ya da çeşitli dinsel ve büyüsel pratiklerle sonradan elde edilir. Polinezyalılarda soylu sınıfın şefleri, tanrıların kuşağından gelen kimseler olarak kabul edildikleri için, bunların çoğu zaman büyük ve özel bir mana ile yüklü olduklarına inanılmaktadır. *E. Arning* «Hawai'li şefler, ölmeden önce kemiklerini dostlarına ve hizmetçilerine vasiyet etmekteydiler. Böylece, onlar bu kemiklerden yaptıkları olta ve zokalarla bolca balık avlayabileceklerdi» diye yazmaktadır (Arning, s. 50). Maorilerin (Yeni Zelanda'da) inanışlarına göre, soylu kişilerde bulunan mana babadan oğula geçmektedir. Başkaları ise bu «kuvvet» i belli birtakım ritlerle elde ederler. Maoriler, başın ve saçların mana ile dolu olduğunu

kabul ederler. Mana sahibi, birinin başını ısırmakla, mananın ısırılana geçeceğine inanılır. Mana'yı elde etmenin bir başka yolu da mana ile yüklü olduğu bilinen bir şefin ya da bir din adamının soluğunu içine çekmektir (Hermann, s. 36). Okyanusya'daki kelle avcılığının temelinde de mana tasarımı yatmaktadır. Avlanan kelle, avcının atalarının kafataslarının bulunduğu yerlere konarak, onların manalarını artırmak amacı güdülür (Tischner, s. 287). *Kanibalizm* (insan eti yemek) âdeti de mana tasarımını içermektedir; eti yenilen kimsenin belli organlarında varolduğu sanılan mana'nın yiyene ya da yiyenlere geçeceğine inanılmaktadır. Ayrıca bu mistik, majik ve dinsel gücün kanda, menide, nefeste bulunduğu inancı da oldukça yaygındır.

İturi Pigmelerinde «*Megbe*» denilen mana, bir etnik grubun en yaşlı üyesinde bulunmaktadır; bu kimse, *megbe*'yi tecrübelerine dayanarak totem hayvanlarından her zaman elde edebilir ve büyüsel işlemlerle başkalarına iletebilir.

Kimi zaman da mana'nın öte dünyadaki ya da uzak ülkelerdeki nesnelerden geldiğine inanılmaktadır. Örneğin Polinezyalılar «bir balta çok güzel keser ve parçalarsa ya da bir kayık denizde çok güzel yüzer, dalgalara dayanırsa öte dünyada ya da uzak ülkelerde bunlara benzer bir balta ve kayık vardır, mana da onlardan gelmektedir» diye düşünürler (Nevermann, s. 27).

Her başarı mana'ya sahip olmakla açıklanırken, her başarısızlık da mana kaybının bir sonucu gibi yorumlanmaktadır. Eğer ünlü bir avcı artık avdan eli dolu dönmüyorsa, bu durum, avcının mana'sını kaybetmiş olmasıyla açıklanır.

Mana'nın olumlu, insan ve toplum yararına beliren yanları olduğu gibi bunun tersi de söz konusudur: yani tehlikeli yanları da vardır. Bu bir yanı ile olumlu bir

yanı ile olumsuz olan alışılmışın dışındaki «kuvvet»e sahip olmak, ondan yararlanmak ya da onun zararından kurtulmak için birtakım kaçınmalara dikkat etmek, birtakım işlem ve uygulamaları yerine getirmek gerekmektedir.

Soru 14 : Mana inancına bağlı olarak ortaya çıkan tabu ne demektir? Niçin bazı yasaklara ve kaçınmalara uyulmaktadır?

Yukarda mana inancının iki yanlı özelliği gereği birtakım kaçınmaları, yasakları da beraberinde getirdiğini gördük. Mana'nın olumsuz yanı tabuları meydana getirmektedir. Ama hemen belirtmek gerekir ki, aşağıda açıklayacağımız ve örnekleyeceğimiz kaçınma ve yasakların tümünün kökünü mana tasarımına bağlamak doğru olmaz.

Gerek dinsel, gerekse profan hayatta uygulanan kaçınmaları anlatan *Tabu* kelimesinin aslı Polinezyaca *T a p u*'dan gelmektedir. Bu kelimeyi, ilkin ünlü İngiliz kaptanı *J. C o o k*, 1777 yılında *Tonga* adasında saptamıştır; daha sonraları da tabu bilimsel bir terim olarak kullanılmaya başlamıştır. Tapu kelimesini oluşturan *t a* ve *p u* hecelerinin Polinezya dilindeki anlamı: *T a* = (işaretlemek, nişan koymak) ve *p u* = (olağanüstü, insanı şaşırtan, dikkati çeken) demektir. Şu halde, kelimenin karşılığını serbest bir çeviriyle «Olağanüstü olanı, şaşılanı bir belirtiyle, bir nişanla işaretleme» diye verebiliriz. Tabu'nun pratikteki anlamı ise dokunulması, yenmesi, konuşulması, içine girilmesi, yani yapılması yasak olan şeydir.

Tabu'nun temelinde başlıca iki duygu yatmaktadır: Korku ve saygı. Bunlara bir şeyin «pis» olmasını ya da

«pis» olarak kabul edilmesi düşüncesini de katmak gerekmektedir.

Belli kimseler, nesneler, yerler mana ile yüklü kabul edildikleri için bunlarla konuşmak, bunlara dokunmak ya da buralara bazı ritüel işlemleri yerine getirmeden girmek insana zarar getirir. Ya bu tür eylemlerden kaçınmak ya da belli birtakım ritüel kuralları yerine getirdikten sonra söz konusu kimseler, nesneler ve yerlerle ilişki kurmak gerekmektedir. Dinsel alandaki tabuların başlıcalarının içine din adamları, büyücüler, çeşitli dinsel araç-gereçler, ata heykelleri, maskeler, erginlik törenleri, gizli dernekler, tapınaklar, ayinlerin yapıldığı koruluklar, ırmak kıyıları, tepeler, mezarlıklar vb. girmektedir.

Tabular ya süreklidir ya da belli bir süre için geçerlidir. Sürekli tabular daha çok krallar ve kutsal kişilerle bunların adları, yiyecekleri, bazı sırlar, adalar, ormanlar vb.'dir. Kimi şeylerse başlangıçta tabudur, giderek tabuluğunu yitirirler. Örneğin Madagaskar'a ilk getirilen atlar yerli halk tarafından tabu olarak kabul edilmiş, fakat atların nasıl birer hayvan oldukları anlaşıldıktan sonra tabulukları kalkmıştır. Aynı şekilde bir misyoner tarafından adaya sokulan tavşanlar, yeni yiyecekler, ilâçlar vb. başlangıçta tabu olarak kabul edilmişlerdir (Eliade, 1954, s. 38).

Tabu kurallarının en yaygın oldukları yerler Polinezya adalarıydı. Polinezyalılar krallarını, büyük şeflerini tanrıların soylarına bağladıkları için, onları çeşitli tabularla çevirmişlerdi. Örneğin Tonga adasında kutsal kralların evinde kimse yemek yiyemez, uyuyamaz, bir şey içemezdi. Eğer kral bir yabancının evinde yatarsa, o ev sürekli olarak tabulaşırdı. Kral, cinsel ilişkide bulunduğu kadınları da tabulaştırırdı (Hermann, s. 37). Polinezyalıların büyük ve kutsal kralları o derece «kuvvet» ile yüklü olarak kabul edilirlerdi ki, gölgelerinin düştüğü

yerler bile tabulaşırdı. Maorilerin şefleri, yiyeceklere ve içeceklere elleriyle dokunamazlardı (Tischner, s. 295); onları hizmetçileri doyururdu.

Krallara mahsus tabu hakkında şöyle bir efsane vardır: «Kila adlı genç bir prens, bir zamanlar Tahiti adasında hüküm sürdükten sonra Hawai adasına göç eder. Kila, bir gün yeniden Tahiti'ye dönüp babasının düşmanlarıyla çarpışmayı aklına koyarak yola çıkar ve babası zamanında tabu olarak bilinen bir limanın yakınına gelir. Ve prensin kayığı limana doğru yaklaştığı zaman ada halkı kıyıdan "Bakın! Bakın! İlerde bir kayık var. Yaklaşıyor işte... Kralın tabusundan hiç bir korkusu yok" diye bağırmaya başlar. "Eğer kayıktakiler gerçekten büyük bir kudrete sahipseler, tabuyu çiğnemekle başlarına gelecek olan felâketten de kurtulabilirler..." Prens, tufanla ve med-cezirle uzun bir mücadeleye giriştikten, bu arada iki yiğit ve gözüpek adamını da kaybettikten sonra adaya çıkar. Böylece iki kişiyi kaybetmek pahasına limanın tabusunu bozmuş olur» (Hermann, s. 38).

Kralların, kutsal kişiler olarak başkalarına tabu olmalarına sadece ilkellerde değil, yüksek kültür ve dinlerde de raslanılmaktadır. Örneğin 1874 yılında Kamboçya kralı arabasından yere düşüp bayıldığı zaman, korkudan ve saygıdan hiç kimse krala yardım edememiştir. 1800 yılında, Kore kralının sırtından çıkan bir çıbana aynı nedenle kimse dokunmaya cesaret edememiş ve kral bu çıbandan ölmüştür (Birket - Smith, 1946, s. 406). Bir zamanlar, Japon krallarının «güneşin oğlu» olarak kabul edilmeleri onları birtakım tabu kurallarıyla sıkı sıkıya bağlamıştı.

Soru 15 : Cinsiyet ayırımına dayanan tabular nelerdir? Yiyecekle ilgili tabular var mıdır?

Bir şeyin pis kabul edilmesi o şeyi tabulaştırır mı? Yüksek dinlerde de görülen tabuların temelinde hangi duygular yatmaktadır? Adın da tabulaştığı olur mu?

Dinselin yanısıra toplumsal, cinsel, ekonomik ve hijyenik tabular da vardır. Toplumsal hayatta cinsiyet ayırımına dayanan tabular büyük önem taşımaktadırlar. Bunun tipik örneklerini Polinezyalılarda görmekteyiz. Örneğin «Hawai'de kadınlar erkeklerle birlikte yemek yemek şöyle dursun, hatta erkeklerin yemeklerini pişirdikleri ateşte ve kap-kacakta kendi yemeklerini pişiremezlerdi. Ayrıca, özellikle bazı yemekler kadınlar için yasaktı. Bir başka yasak da, kadınların, kayıkların içine girmeleriydi. Bu tabu oldukça yaygındır. Aynı şekilde, Maorilerde kadınlar yeni bir yapının yanına gelemezler. Gelirlerse, evi yapanların güçlerinin tükeneceğine ve böylece yapımının tamamlanamayacağına inanılır.» (Hermann, s. 37).

Yemeklerle, yemek cinsleriyle, bitkilerle ilgili tabular da çok yaygındır. Bu tür tabularda yenecek şeyin cinsi, yiyenin özel durumu rol oynamaktadır. Kanada'nın Arktik bölgesindeki Eskimolar deniz hayvanları ile rengeyiği etini aynı günde yemekten kaçınırlar (Birket-Smith, 1948, s. 406). Afrika'da, avlanan bir hayvanın etinden tatmak ay hali'ndeki kızlara yasaktır. Öte yandan, belli bir cins kaplumbağanın etini yemek evlenmemiş genç kızlara ve erkeklere yasaktır. Kap'taki Buşmanlarda çocuklar çakalın kalbini, devekuşunun belli yerlerini ve yaban keçisinin kuyruğunu yiyemezlerdi (Dammann, s. 95). Yine Afrika'da, sığırcılıkla geçinen Fulbeler, Masaylar eti ve sütü aynı günde yememeye dikkat ederler (Birket - Smith, 1946, s. 406). Polinezyalılarda bitkilerle ve ürünlerle ilgili bir sürü yasağa raslanılmaktadır. Polinezyalılarda ekili patateslere dokunmak yasaktır. Bostanlar ekilirken

birçok kurallara dikkat etmek gerekmektedir. Bu kurallar temizliği ve orucu içine almaktadır. Bahçe ve bostanlarla günlük uğraşıdan sonra tabu'yu bozmak için elleri yıkamak ve ateş üstüne tutmak gerekmektedir. Ancak bu işlemlerden sonra yemek yenilebilir (Hermann, s. 39). Totemizmin görüldüğü yerlerde, totem hayvanının ya da bitkisinin —bazı özel durumların dışında— yenilmesi kesin bir şekilde yasaktır.

Kimi tabular da pislik düşüncesinde temellenmektedir. Ay hali'ndeki kadınlar çoğu zaman başkalarıyla yemek yemezler, belli birtakım yiyeceklere dokunmaktan kaçınırlar; sığırlardan, av hayvanlarından uzak durmaya çalışır ve günlük işlerini tek başlarına görmeye çalışırlar. Ayrıca kızlar ve kadınlar ay hali'ndeyken özel kulübelerde kalırlar ve erkeklerle cinsel ilişkilerde bulunamazlar. Ay başı kulübesinin bulunmadığı yerlerde, evin ya da odanın bir kısmı hasır örtülerle bölünerek bu iş için kullanılır. Burada kalan kız, yukarıda gösterdiğimiz kaçınmaların yanı sıra sık sık yıkanır, tütsülenir ve bedenini boyar. Hastalar, lohusalar, cesetler de tabu kurallarıyla çevrilmişlerdir. Seksüel tabuların temellerinde, erkeğin önemli bir işe başlamadan önce —ava çıkmak, savaşa gitmek vb.— gücünü yitirmemesi endişesiyle, pislenme korkusu yatmaktadır.

Yüksek dinlerde raslanılan kimi tabuların temelinde de korku-saygı ve pislik düşüncesi görülmektedir. Örneğin, Hindular ineğin kutsallığına inandıkları için, etini yemekten kaçındıkları gibi ona dokunmaya bile cesaret edemezler. Öte yandan, inancı bütün bir müslüman domuz yemekten kesinlikle kaçınır. Çünkü domuz müslümanlarca pis bir hayvan olarak kabul edilmektedir.

Ayrıca adlarla ilgili tabular da vardır. Adın, kişiliği oluşturan, nesneleri niteleyen önemli bir özellik olduğu, sahibindeki mistik ve majik kudreti sembollediği düşünü-

lürse, adla ilgili kaçınmaların nedeni anlaşılır. Örneğin, Zulular korktukları ya da saydıkları bir kimsenin, bir olayın ya da bir nesnenin adını açık açık söyleyemez, onun yerine başka bir şey söylerler (Dammann, s. 95).

III. Totemizm

Soru 16 : Totemizm nasıl bir tasarımdır? Kelimenin aslı hangi dilden gelmektedir? Özellikleri nelerdir? Totemizm konusunda çalışan bilginler kimlerdir?

Genellikle totemizmden, bir grubun ya da bir klanın, bir hayvan, bir bitki türüne ya da bir nesneye mistik, majik ve akrabalık duyguları ile bağlanışı; bu bağlanıştan doğan görevler, kaçınmalar, ritler ve törenler anlaşılmaktadır. Totemizm terimi *t o t a m* kelimesinden türetilmiştir. Kelimenin aslı Kuzey Amerika'daki Algonkinlerin konuştukları dilden gelmektedir; bu dildeki söylenişi *t o t a m, o t o t e m a n, t o d a i m*'dir. *T o t a m*, bu dilde akrabalık, aile işareti anlamına geldiği gibi, bir kimsenin koruyucu ruhu da demektir. İlkin, 1791 yılında *John L o n g* adlı bir İngiliz tarafından kullanılmış, daha sonra da bilim diline geçmiştir.

Totemizmin başlıca özellikleri şöyle sıralanabilir:

a) Totem ile grup arasındaki duygusal akrabalık bağı; başka bir söyleyişle aynı atadan gelmiş olma inancı; b) totemin adını, işaretini taşıma; c) aynı totem çevresinde toplananların biribirleriyle evlenme yasağı (dıştan evlenme); d) totem hayvanını ya da bitkisini yeme yasağı; e) totemin grup üyelerine yardımcı olduğu, onları çeşitli tehlikelerden koruduğu inancı.

Totemler daha çok hayvanlardan olur. Kimi zaman da söz konusu hayvan yerine onun bir parçası (kuyruğu, dili, pençesi, tüyü vb.) totem yerine geçer. Hayvan totemleri en çok avcılıkla geçinen ilkel toplumlarda görülür. Hayvanlardan sonra ikinci sırayı bitki totemleri almaktadır. Daha seyrek raslanılmakla beraber çeşitli nesneler ile fırtına, ebem kuşağı vb. gibi meteorolojik olaylar da totem olurlar. Ayrıca çeşitli nesnelerden de totemler vardır.

Totemizm hakkında çeşitli bilginler araştırmalar yapmışlardır. Bunların başında *J. G. F r a z e r* gelmektedir. *F r a z e r*, dört ciltlik «*Totemism and Exogamy*, 1910» adlı eserinde konuyu bütün boyutları ile ele almıştır. *A. L a n g, B. A n k e r m a n n, R. T h u r n w a l d, W. S c h m i d t, A. R a d c l i f f e - B r o w n, A. G o l d e n w e i s e r, F. G r a e b n e r, W. W u n d t, J. H a e k e l* vb. gibi etnolog ve sosyal antropologlar da totemizmin çeşitli yanlarını araştırmışlardır. *E. D u r k h e i m, J. F. Mac L e n n a n, R. S m i t h* dinin başlangıcını totemizmde aramayı denemişlerdir. Öte yandan totemizmin dinsel ve toplumsal yanları hakkında da durulmuş, bu konuda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Çok yönlü ve oldukça karışık olan totemizm tasarımı başlıca üç şekilde görünür: Grup ya da klan totemizmi, birey totemizmi ve cinse bağlı totemizm.

Soru 17 : Grup totemizmi ne demektir? Grubun totemi ile ilişkileri nasıldır? Grup totemizminin dinsel yanı mı, toplumsal yanı mı ağır basar?

Grup totemciliği lokal bir grubun, bir klanın ya da aile gibi daha küçük bir ünitenin bir hayvan ya da bitki

türüne duygusal bir akrabalık ve dinsel - büyüsel bir inançla bağlanışıdır. Bu çeşit totemciliğin karakteristik yanı söz konusu klanın üyesi ile toteminin ortak bir atadan geldikleri inancında görülmektedir. Bu ata, mitik bir atadır. Böylece totemleri aynı olan kimseler birbirlerine akraba gözüyle bakarlar. Grup totemciliğinin tipik özellikleri en çok klanlarda görülür. Klan, aynı toteme sahip olan kimselerin oluşturdukları bir topluluktur. Bir klanın üyelerinin ritleri aynı mitik gelenekler ile biçimlenmektedir. Klan ile totemi arasındaki sıkı ilişki ve bağları sembolleyen özellik, kendini ilkin adda gösterir. Klan, adını toteminden alır. Çünkü, totemin adının, totemde gerçekte varolan ya da varolduğu sanılan her çeşit yetenek ve özelliği de içerdiğine, bunu klanın üyelerine geçirdiğine inanılmaktadır. Bu bakımdan totemin adı ve biçimi çeşitli araçlara işlenir. Totem figürleri bir amblem, bir işaret olarak gerek kültik, gerekse profan törenlerde taşınır. Totemi ya da klan atasını; bunlar ile ilgili sembolleri ve efsaneleri canlandıran oymalı büyük direklerin yapılması ve yerlerine dikilmesi ritüel törenleri gerektirir. Bu totem direklerine en çok Amerika'nin kuzey - batı kıyılarında yaşayan yerliler ile Okyanusya adalarındaki yerlilerde raslanılmaktadır. Evlerin ve tapınakların önlerine dikilen totem direklerinin üstüne klanın arması ve özel işaretleri de oyulur.

Klan üyeleri totem hayvanlarının pençesini, tüylerini, kemiklerini vb. üzerlerinde taşır, totemlerinin seslerini, hareketlerini ve yeteneklerini taklit etmeğe çalışırlar. Avustralya'daki kanguru klanlarının, kangurunun hareketlerini canlandıran dansları çok ünlüdür. Totemi kurt olan bir klanın üyeleri de törenlerde kurt postuna bürünerek hayvanın ulumasını ve hareketlerini taklit ederler.

Genellikle totem hayvanını öldürmek ve yemek yasak olduğu için, hayvanın tüyü, pençesi, gözü, kemiği, postu

vb., totemi başka hayvan olan bir klandan temin edilir. Klan üyeleri, klanın totemi olan hayvana ya da bitkiye karşı çok saygılı davranırlar, onu öldürmek ve yemekten kaçınırlar. Ancak, ritüel amaçlarla totem hayvanının ya da bitkisinin yenildiği de olur.

Grup totemciliğinde, grup üyelerinin birbirleri ile akraba oldukları inancı, aynı atadan (totemden) geldiklerine ve totemin majik gücünü taşıdıklarına dayanır. Bu güç klanın ya da grubun en yaşlı üyesinde bulunur. Totemciliğin görüldüğü yerlerde yaşlıların söz sahibi olmalarının bir nedeni de budur. Klanı kuran kimse totemin mistik ve majik gücünü ondan alarak ötekilere iletmiştir. Grup totemciliğinde totem ve totem ile ilgili her çeşit inanış geleneksel olarak babadan oğula geçer.

Grup totemciliğinin bir başka özelliği de, aynı klan üyelerinin birbirleri ile evlenme yasağıdır. Aynı atadan geldiklerine inanan klan üyeleri birbirleri ile akraba sayıldıkları için, kendi aralarında evlenemezler. Dıştan evlenme *(ekzogami)* denilen bu kural, totemciliğin tipik özelliklerinden biridir.

Grup totemciliğinin dinsel ya da toplumsal yanının ağır basması çeşitli bölgelere göre değişmektedir. Örneğin Avusturalya ve Melanezya'da totemcilikle iligili olarak, ibadet ve âyinler de gelişmiş, bir çeşit kült - totemizmi doğmuştur; totem ataları için düzenlenen törenlerde efsaneler anlatılır, kutsal şarkılar söylenir. Bu işler için kutsal yerleri, kült araçları, kaya resimleri, ilk totemleri canlandıran dramatik oyunları vardır. Ayrıca, totemlerin büyüsel gücünü arttırmak için çeşitli törenler de düzenlenir. Bununla beraber grup totemciliğinin daha çok toplumsal yanı gelişmiştir. Etnolojide grup totemciliğine kollektif totemcilik de denmektedir.

Soru 18 : Birey totemciliğinin özellikleri nelerdir?

Totemizmin ikinci biçimi birey totemciliğidir. Bu tür totemcilikte bir grup insan yerine tek bir insan söz konusudur. Bir insan ile bir hayvan ya da çok seyrek olmakla beraber bir bitki arasındaki yakınlık, dostluk ve mistik bağ birey totemciliğinin temelini oluşturmaktadır. İnsan ile totemi arasındaki ilişki bir yazgı birliğine kadar varmaktadır. Öyle ki, insan yaralanırsa totemi olan hayvanın da aynı acıyı çekeceğine inanılmaktadır; aynı durum ölüm için de söz konusudur. Totem hayvanı ölürse, onunla yazgı birliği etmiş olan insanın da öleceği inancı birey totemciliğinin ana çizgisidir. İspanyol kronistleri, İspanyolların yerliler ile savaşları sırasında, yerlilerin büyük şefinin koruyucusu olan kocaman yeşil bir kuşun öldürülmesi sonucu şefin de düşüp öldüğünü yazmaktadırlar (Ankermann, s. 172).

Birey totemciliğinde hayvan çoğu zaman kişinin yardımcışı olarak görülür. Özellikle geçimlerini avcılıktan sağlayan yerlilerde kişisel totem hayvanının koruyuculuğundan ve yardımından çok şey umulur. İnsan çoğu zaman grup totemciliğinde olduğu gibi, kendi toteminden majik güçler ve birtakım yetenekler elde etmeği de denemektedir. Bunların da ancak totemin çeşitli yerlerinden yapılan amuletlerin taşınması ile elde edileceğine inanılır. Onun için zaman zaman totem hayvanı öldürülür. Eskimolarda hayvanların çeşitli yerlerinden yapılmış amuletler kişinin koruyucusu olarak taşınır ve aynı amuletleri taşıyanlar biribirleri ile evlenmezler (Birket - Smith, 1948, s. 213). Afrika'da, Liberya'daki Kpellelerde kişinin koruyucu fili, sahibinin başka filleri avlamasında ona yardımcı olur. Aynı şekilde leoparın da sahibinin tarlalarını hırsızlardan ve yabanıl hayvanlardan koruduğuna, hattâ kendi gücünü sahibine geçirdiğine inanılmaktadır (Dammann, s. 48).

Birey totemi erginlik çağında edinilir. Bunda, grup totemciliğinde olduğu gibi, totem ile grup arasındaki akrabalık söz konusu değildir. Birey totemciliğinde totem; o kimsenin koruyucusu ve yardımcısıdır. Kişi, totemini babadan oğula geçen bir miras gibi bulmaz, onu çeşitli yollar ile kazanmaya çalışır.

Soru 19 : Alter ego, Nagualizm ve Tonalizm kavramlarından ne anlıyoruz?

Birey totemciliğinin özel bir biçimi olan «*Alter ego*» inancı ise genel çizgileri ile bir insanla bir hayvan arasındaki sıkı yazgı bağını anlatır. Latince «öteki ben, başka ben» anlamına gelen *Alter ego* tasarımında, hayvanın ya da insanın başına gelecek her hangi bir olayın karşılıklı olarak biribirlerini etkileyeceğine inanılmaktadır. Öyle ki, bu tasarımda hayvan doğrudan doğruya «öteki ben» olmuştur. Bir Bantu boyu olan Rongalarda (Güney Afrika) ilginç bir hikâye vardır: «Genç bir kız evlendikten sonra kocasının yanına gidip yerleşir. Giderken yanında, kendi grubunda koruyucu hayvan olarak bilinen ve sevilen bir boğayı da beraberinde götürür... Fakat boğayı kocasından saklar. Ancak kadın kendisine çok bağlı olan hayvanın yiyeceğini açıkça sağlayamadığı için, boğa, geceleri bahçe ve bostanlara girerek sebzeleri yemeye başlar. Bahçe sahipleri bu işe kızarlar; genç güvey geceleyin pusuya yatar, hayvanı bulur ve öldürür. Bunun üzerine genç kadın hastalanır, fakat bütün gücünü toplayarak kalkar ve ailesinin bulunduğu yere gider, boğanın ölümünü haber verir. Kendi grubunun adamları, kızı, yaşamalarının bağlı olduğu boğayı evlenirken birlikte götürdü diye azarlar ve bu duruma çok kızarlar. Durumu bilmediği için, yaptığı işten çok şaşıran kocayı da katil

olarak kabul ederler: 'Sen bizim hepimizi öldürdün!' Ve sonunda başta evli kadın olmak üzere ana - babası, kardeşleri ve grubun öteki üyeleri kendilerini keserler. Hatta küçük çocuklar bile öldürülür» (Hermann, s. 54).

Kuzey Amerika yerlilerinde hayvan *alter ego*'su çeşitli yollarla elde edilmektedir. Kendine koruyucu bir hayvan kazanmak isteyen kimse uzun günler oruç tutar; bu süre içinde rüyasında gördüğü hayvan onun *alter ego*'su olur. Eskiden, Amerika'daki yüksek kültürlerde bir çocuğun burcuna bakılarak, koruyucu hayvanını saptamak için bir büyücü çağırılırdı. Ayrıca çocuğun doğduğu yere kül, kum serpilir, bunlar üzerinde hangi hayvanın ayak izi görülürse o hayvan *alter ego* olarak kabul edilirdi. Çoğu zaman da çocuğun doğumu sırasında ya da doğumundan sonra görülen hayvan, *alter ego* olurdu. *Alter ego* pratiğinde hemen her zaman bir hayvan söz konusudur.

Alter ego'nun bir bitki olduğu seyrek durumlarda ise en çok hayat ağacı ile bağlantılı tasarımlara raslanılır. Örneğin bir çocuğun doğumu sırasında bir ağaç dikilir; bu ağaca özenle bakılır; ağacın boy atması, gelişmesi ve büyümesi dikkatle izlenir; çünkü ağaçla çocuk arasında sıkı bir bağ olduğu kabul edilmektedir. Ağacın yaralanması, kesilmesi, kuruması çocuğun sağlığını ve yazgısını da etkileyecek diye korkulur (Hermann, s. 57).

Din etnolojisinde *alter ego* yerine «*Nagualizm*» terimi de kullanılmaktadır. *Nagualizm* Aztekçe *n a u a l l i* = (gizli, örtülü, kapalı bir şey)'den gelmektedir. Tıpkı *alter ego* gibi, bir insanla bir hayvan arasındaki yazgı bağını anlatmaktadır.

Viyana'lı etnolog *J. H a e k e l* *nagualizm* yerine «*Tonalizm*» terimini önermektedir. Terimin aslı da Aztekçe'den gelmekte, «birinin ruhu», «birinin yazgısı» anlamını karşılamaktadır (Haekel, 1953, s. 33-49).

En çok Orta Amerika yüksek kültürlerinde, Kuzey Amerika yerlilerinde, Güney Asya'nın bazı ilkelleri ile Endonezya yerlilerinde görülen birey totemciliğini kimi bilginler grup totemciliğinin ilk basamağı olarak kabul ederken, kimileri de bunun grup totemciliğinin bozulmasından doğmuş oluduğunu ileri sürmektedirler.

Soru 20 : Cinse bağlı totemciliğin temelinde hangi düşünce yatmaktadır? Cinsler arasındaki ilişkiler nasıldır?

Cinse bağlı totemcilik daha çok Doğu ve Güney-Doğu Avusturalya'da görülür. Cins totemciliğinin özelliği aynı gruptaki ya da örgütteki erkek ve kadınların ayrı ayrı totemlere sahip olmalarıdır. Her iki cins de totem hayvanlarını yememeye, öldürmemeye dikkat ederler. Ancak erkeklerin kadınların totemlerini, kadınların da erkeklerinkini yaraladıkları ya da öldürdükleri görülmektedir.

Cinse bağlı totemcilik erkek ve kadın cinsinin karşıtlığından doğmuştur. Bu bakımdan, bu tür totemcilikte cins ayrılığı kesin bir biçimde belirmiştir. Öyle ki, bu karşıtlık kimi Avustralya yerlilerinde pek önemsenmektedir. Örneğin Güney - Doğu Avusturalya'daki Kurnaylarda totem hayvanlarının önemli rol oynadığı inisiyasyon törenlerinde eğer bir kadının gölgesi bir erkeğin üstüne düşerse bu olay çok tehlikeli bir durum olarak kabul edilir (Hermann, s. 58).

Cins totemciliğinde totem hayvanı olarak küçük kuş cinsleri seçilir: Ağaçkakan, çalıkuşu, yarasa vb. Bir cinsin üyeleri kendi totemlerini korur, onları öldürmez ve yemezken, karşı cinsin totemlerini şaka olsun diye öldürürler. Bu tür şakaları da daha çok erkekler yaparlar.

IV. Fetişizm

Soru 21 : Fetişizm nedir? Fetişlerin etkileri değişik midir? Fetişlere niçin çivi çakılır?

İçinde majik gücün ya da cinin bulunduğuna inanılan taş, boynuz, pençe, post, deri, bez parçası, figür vb. gibi objelerden yarar ummak amacı ile yapılan çeşitli pratiklere fetişizm, söz konusu objelere de fetiş denir. Kelimenin aslı Portekizce *f e i t i ç o*'dan gelmektedir; anlamı da «yapma şey; büyü, etkileyici güc» demektir.

Fetişizm, başlangıçta Batı Afrika zencilerinin dinleri olarak kabul edilmiştir. Oysa fetişizm, Afrika'da görülen dinamist dünya görüşünün ileri derecedeki bir gelişmesinden başka bir şey değildir. Batı Afrika'lı zenciler dinsel dünyalarını, içlerinde etkileyici güc olduğu sanılan birtakım objelere yaslandırmaktan çok, gelişmiş bir «yüce varlık» inancı ile atalar ibadetinde temellendirmektedirler. Fetişler hiç bir zaman kendilerine tapınılan birer put ya da ilâh olmamışlar, tersine amulet ve uğurluk olarak kullanılmışlardır. Fetişler cemaatın yararına kullanıldığı gibi tek bir kişinin yararına da kullanılır.

Fetiş, içerisinde cinin, ruhun ya da majik bir gücün saklı bulunduğuna inanılan bir objedir. Fetişin etki derecesi içindeki gücün miktarına bağlıdır. Eğer bu gücün etkisi zamanla azalırsa, fetişe kan, yemek vb. sunularak ya da çivi çakılarak etkili gücü canlandırma yoluna başvurulur. Buna karşın fetiş etkili görülmezse, artık onun gücünü kaybettiğine ya da içindeki cinin uzaklaştığına inanılarak bir kıyıya atılır.

Fetişlerin etkileri değişik niteliktedir: Örneğin Afrika'da Mogango - fetişleri hastaların iyileşmesine yardım ederler; Mbula - figürleri köyün şefini büyüden korurlar;

buna karşılık Khonde ve Mpezo - fetişleri kötülük getirirler. En ünlü fetişler çivili fetişlerdir; değişik malzemeden yapılan bir figürün her yanına çivi çakılır. Fetişlerin üzerine çivi çakılması değişik biçimlerde açıklanmaktadır: Hastanın neresi ağrıyorsa, fetişin o kısmına çivi çakarak analoji büyüsü uygulama; çivilerle fetişi güzelleştirme amacının güdülmesi; fetiş içindeki cine ondan isteníleni hatırlatma... Çiviler bir büyücü tarafından çakılır, istek yerine geldikten sonra da çıkarılır (Van Baaren, s. 123-124). Görülüyor ki, fetişizm dinsel bir karakterden çok büyüsel bir karakter taşımaktadır.

Herkes fetiş yapamaz. Bu iş, toplum içinde dinsel - büyüsel yeri olan ya da mana gücüyle yüklü bulunduğuna inanılan kimseler tarafından yapılır. Batı Afrika'nın dışında fetişizm en çok Kuzey Asya'da görülmektedir.

V. Şamanizm

Soru 22 : Şaman kelimesinin etimolojisi nedir? Şamanizm ne demektir? En çok yeryüzünün hangi bölgelerinde görülür?

Şaman kelimesi Mançu - Tunguz dilinden gelmektedir. Tunguzca *ş a m a n, s a m a n;* Mançu dilinde *s a m a*'dır. Bu dilden Rusça'ya, Rusça'dan da bilim terminolojisine geçmiştir. Bununla beraber kelimenin kökeni hakkında bilim adamları bir fikir birliğine varamamaktadırlar. Bir bölümü kelimeyi Mançu - Tunguz diline bağlarken, bir bölümü de Sanskritçe *s r a m a n a,* Palice *s a m a n a* (dilenci, keşiş) kelimeleriyle bağlantılı bulmaktadır. Hattâ kelimenin Çince'de *Ş a - m e n* diye kar-

şılığı bulunmaktadır. Gerçekten de Eski Hindistan'da, Çin'de, İran'da ve Skilerde (Hindistan'da bir tarikat) şamanizmin izlerine raslanılmaktadır (Paulson, s. 125-126).

Türk kavimlerinde şamanlara «kam» denilmektedir. Abdulkadir *İnan,* şaman'a eski Türkçe'de *«kam»* denildiğini; *«şaman»* ve *«bakşı»* terimlerinin yabancı dillerden geldiğini işaret etmektedir. Ona göre, Kırgız-Kazakların *bakşı* ya da *baksı*'sı da Buda dini aracılığıyla gelmiş olan yabancı bir kelimedir (İnan, s. 75).

Şamanizm, trans durumuna geçebilme yeteneğindeki kimselerin, yani şamanların, doğaüstü varlıklarla ilişkiler kurarak onların güclerine sahip olmalarından; bunları toplum adına kullanmalarından ve bu amaçla yapılan dinsel-büyüsel pratik ve törenlerden ibarettir. Şamanizm ne kendine özgü bir din, ne de majinin bir biçimidir; her iki alanı da ilgilendiren yanları bulunan, çeşitli din ve dünya görüşlerini birleştiren bir inanç ve tekniktir (Örnek, 1971, Şamanizm maddesi).

Şamanizm hakkındaki çalışmalarıyla isim yapan *A. Ohlmarks,* Şamanizmi kutup bölgesine özgü karakteristik bir belirti olarak kabul etmektedir. Ona göre; karanlık kış günleri, aydınlık yaz geceleri, şiddetli soğuk, sessizlik, arazinin monotonluğu, seyrek yerleşim, yetersiz ve tek yanlı beslenme, sık sık yaşanılan açlık kuzeydeki kutup bölgesinin ve kutup altının tipik özellikleridir. Bu ortam içindeki yaşama zorlukları insanda sık sık isterik tepkiler meydana getirmektedir. *Ohlmarks* bunun adına *«Kutup İsterisi»* demektedir (Ohlmarks, s. 81, 82). Ne var ki, şamanizm, *Ohlmarks'ın* iddia ettiği gibi sadece kutup ve kutup altı bölgesine özgü dinsel-majik bir fenomen değildir. Kuzey Asya, Orta Asya ve Doğu Asya; Kuzey ve Güney Amerika ile Eskimoların yaşadığı bölgeler şamanizmin yayıldığı başlıca yerlerdir. Daha değişik biçimlerde Orta ve Yakın Doğu'da ve daha

dar anlamda da yeryüzünün çeşitli bölgelerinde şamanizme raslanılmaktadır.

Soru 23 : Şaman olabilmek için gerekli önbelirtiler nelerdir?

Genellikle bir kimsenin şaman olup olamıyacağı çocukluğundaki birtakım ruhsal belirtilerden anlaşılmaktadır. Bu belirtiler şamanlık üzerine çalışan çeşitli bilginler tarafından tespit edilmiştir.

Nioradze, şamanlık için gerekli belirtilerin, çocukluktan erginliğe geçiş sırasında kendini gösterdiğinden söz ederek, bunları şöyle anlatmaktadır: «Cin, peri, dev görme, sık sık gelen baş dönmeleri, bayılmalar, gelecekten haber verme yeteneği (...) Şaman olacak kimseler, şamanlık mesleğini alana kadar ruhsal ve bedensel acılar içinde kıvranırlar. Çoğu zaman yemeden içmeden kesilirler; insanlar arasına katılmazlar; dış görünüşleriyle sinirlidirler; evlerinden ormanlara ve kırlara kaçarak, dışarda, karlar üzerinde yatarlar; tek başlarına yaşadıkları yerlerde ruhlarla ve cinlerle konuşurlar» (Nioradze, s. 54).

Findeisen ise *Dyrenkova* adlı araştırıcıya dayanarak bu durumu şöyle açıklıyor: İnsanlardan çekinme ve korku, içe dönük bir ruhsal yapı, sıkıntı ve düşüncenin ağır basması şamanlık için önbelirtilerdir. Bu durum karşısında o çocuğun yakınları ve akrabaları, ata ruhu tarafından seçilmiş olan çocuğu bu ağır görevden alıkoymak için her türlü çareye başvururlar. Ancak bütün bu çarelerin bir işe yaramadığı anlaşılırsa genç Altaylı öğrenim ve eğitim için bir şamanın yanına verilir (...) Örneğin Kırgızlarda bir kimsenin şaman olması yaklaşık olarak yukardaki belirtilere uygun düşmektedir:

Tanrılardan ve cinlerden acıklı şarkılarla yardım dileyen, kendisine sataşan cinlerin ve kötü ruhların acı vermemelerini, rahatsız etmemelerini istiyenler ruhsal yapı bakımından şamanlığa elverişli kimseler olup, bir onulmaz derde düşmüşlerdir. Bunlar geceleri korkunç düşler görmekte, gündüzleri kendilerini izliyecek olan cinlerin biribirleriyle konuştuklarını duymaktadırlar. Böylece uzun bir süre oradan oraya dolaşan kimse, sonunda tanınmış bir *bakşa*'ya (şamana) giderek ondan ilerde uygulayacağı mesleğinin sırlarını öğrenmeye başlar (Findeisen, s. 35-36).

Eliade de bu durumu «hayaller görmek, uykuda şarkılar söylemek, tenha yerlerde dolaşmak, bağırıp çağırmak, acaip sesler çıkarmak» şeklinde tanımlamaktadır (Eliade, 1957, s. 25).

Altaylarda, şaman adayını geçmiş *kam* - atalarının ruhundan biri, *kam* olmaya zorlar. Bu duruma Altaylılar «ruh basıyor» derler. Ata ruhu basan kimse bundan kurtulmağa çalışır; şamanlığı kabul etmemekte ısrar ederse, deli olur. Şamanların hepsi sinirli, melankolik kimselerdir (İnan, s. 76). *İnan*, tanrılar tarafından seçildiğine ve emrinde ruhların bulunduğuna inanan *kam*'ı, «hayali geniş, mistik ve yaradılıştan zeki bir adam» olarak tanımlıyor. «Tabiattaki bazı sırlara da vakıftır. *Kam* (şaman) olacak adam küçüklüğünden beri çok düşünceli olur; vakit vakit canı sıkılır; tab'an şairdir, irticalen şiirler, ilâhiler söyler» (İnan, s. 79).

Bu konuda, bütün araştırıcılar hemen hemen aynı noktalarda birleşmektedirler. «*Şaman hastalığı*» denilen bu psiko - patolojik durum genellikle bulûğ çağında kendini göstermektedir; hastalığa yakalananlar acı çekmekte, kuşkulu ve tedirgin davranışlarda bulunmakta ve sık sık bayılmaktadırlar. Bu durum, çoğu zaman birkaç yıl sürmektedir.

Soru 24 : Mistik parçalanma ne demektir?

Şaman hastalığının en yüksek noktasını mistik parçalanma dönemi teşkil etmektedir. Şaman adaylarının öğrenim sırasında ve temrin mahiyetinde olan trans (kendinden geçme) durumlarındaki bu ruhsal yaşantılar çok ilginçtir ve mistik bir karakter taşımaktadır. Mistik parçalanma çoğu ilkellerde uygulanan inisiyasyon törenlerinde (ergin yaşa gelen çocukların toplumun gerçek üyeleri olabilmeleri için geçirmeleri gereken çeşitli sınavlardan, pratiklerden, dinsel ve geleneksel öğretilerden vb. den ibaret törenler) adayların geçirdikleri ritüel ölüp dirilme olayının bir benzeridir.

A. Fridrich ile *C. Budruss*'un Rusça'dan Almanca'ya çevirdikleri «*Schamanengeschichten aus Sibirien, 1955*» (Sibirya'dan şaman hikâyeleri) adlı eserde konuyla ilgili birçok hikâye anlatılmaktadır. Bunlardan birkaç örnek verelim: «Şaman olmak özelliğini içinde taşıyan birisi daha çocukluğundan başlayarak iki, üç, kimi zaman da altı yıl boyunca ruhen hasta olur. Şaman olmadan önce, bir düş görür: Artık kötü cinlere dönüşmüş olan ölmüş şamanların ruhları yeraltından ve gökyüzünden gelerek, adayın vücudunu parça parça, dilim dilim keserler. Bu sırada şaman adayı hiç kıpırdamadan bir ölü gibi yatmaktadır» (s. 140-141).

«Şaman olması gereken bir insan, üç ile dört yıl boyunca ruhsal bir hastalığa yakalanır. Yani bu şu demektir: Aday bir yerde yatar ve bedeni parça parça kesilir. Anlattıklarına göre kesilen beden parçaları ve akan kan tıpkı bir kurban eti ve kanı gibi hastalık ve ölüm getiren yerlere atılır ve serpilir (...) Bedenin kesilişi sırasında şamanlar yattıkları yerden kıpırdamazlar ve yaralanmış görünmezler» (s. 141-142).

Metrane adlı bir şaman kadın da şunları anlatmış-

tır: «Onlar ilkin başımı kesip, *yurt*'un (daha çok Orta Asya'da kullanılan bir çadır tipi) kereveti üstüne koydular. Sonra kemik sırasına göre, bedenimi parçalara ayırdılar. Kesip aldıkları her et parçasını dokuz kazık üstüne gerdiler. Sonra hepsi bir araya gelip etleri yemeye başladılar. Derken danalara hastalık getiren cüce bir cin ahırın orta direğinden çıktı ve öteki cinlerin yediklerinden arta kalan kemikleri toplayarak az önce soyulmuş taze kayın ağacı kabuklarının üstüne koydu. Bundan sonra canım yeniden bedenimin içine girdi, ben de ayağa kalktım» (s. 142).

Şamanlar genellikle bu safhayı şöyle anlatmaktadırlar: «Cinler ilkin başı keserler; sonra kesik başı bir sopaya geçirirler... Böylece baş kendi gözleriyle çevresinde olup bitenleri görebilir. Öyle ki, biz onların bedenimizi nasıl kesip biçtiklerini görebiliriz. Sonra bedenimizden kestikleri parçaları ölüm ve hastalık getiren yolların arasına pay pay ederler...» (s. 153).

Bütün bunlar olup biterken şaman adayı baygınlığa benzeyen bir durumda tenha bir yerde yatmakta ve doğaüstü yaratıkların bedende giriştikleri operasyonu duymakta ve gözleyebilmektedir. Mistik parçalanma ritüel inisiyasyonun en önemli basamağı olan «ölüp dirilme» motifini sembolize etmektedir.

Bu «ölüp dirilme» motifi kimi zamanda hayvanlarla ilintili olarak görülmektedir. Örneğin Doğu Grönland'da, usta bir şamanın yanında eğitim gören şaman adayı trans durumuna geçince, denizden çıkan bir ayı tarafından yenip yutulmakta ve geriye şamanın sadece iskeleti kalmaktadır. Fakat şaman adayı hemen dirilmekte ve yeniden etine bürünmektedir (Hultkranz, s. 357).

Soru 25 : Şaman adayı bir eğitim ve öğrenimden geçer mi?

Şaman adayının bir ustanın yanında öğrenim görüp görmemesi çeşitli bölgelere göre değişiklik gösterir. Şamanizmin babadan oğula geçtiği yerlerde, genellikle, aday usta bir şamanın yanında öğrenim görür. Şaman olabilmek için gerekli önbelirtileri gösteren, mistik parçalanma evresinden geçen adaylar gelecekteki mesleklerini uygulayabilmek için, teorik ve pratik birçok şey öğrenmek zorundadırlar. Bu öğrenim ve eğitim genellikle yaşlı ve bilgili bir şamanın yanında uzun süre kalarak ondan mesleğin sırlarını, trans durumuna geçme tekniklerini, çeşitli pratikleri, duaları, ilâhileri, büyüsel formülleri öğrenmeyi kapsamaktadır.

Altaylılar, başlangıçta şaman için gerekli önbelirtileri gösteren birini bundan vazgeçirmeye çalışırlar. Fakat aday şaman olmakta direnirse, o zaman onu yaşlı ve bilgili bir şamanın yanına verirler. Ustası onu gelecekteki mesleğine hazırlar; ruhların adlarını, okunacak duaları, silsilesindeki büyük kamların ve tanrıların şecerelerini, âyin ve törenlere ait kuralları öğretir. Bunlardan sonra adayın yakınlarının da bulunduğu bir âyinle eline asâsı verilir ve böylece onun şamanlık görevi resmen başlamış olur (İnan, s. 76).

Öğrenim ve eğitim süresi değişiktir. Bu süre daha çok adayın durumu, üyesi bulunduğu toplumun gelenekleri, ustasının yeteneği vb. ile ilgilidir. Bu süre ortalama olarak üç, dört yıldır. Bazen öğrenim süresinin beş - on yılı bulduğu da olur. Örneğin «Doğu Grönland'daki Eskimolarda aday hemen her yıl başka bir usta şaman bularak ondan yeni yeni bilgiler ile değişik tipteki koruyucu ruhları elde etmenin yoluna bakar; böylece koruyucu ve yardımcı cinlerini çoğaltmış olur. Çırak usta-

sından cinlerin çeşitlerini, dillerini, transa geçebilme yeteneğini, düşmanların kötülüklerini uzaklaştıracak büyüleri, davulun ve öteki ritüel araçların kullanılışını öğrenir. Ayrıca cinlerle buluştuğu zaman söyleyeceği şarkıları ve büyülü sözleri de öğrenir» (Hultkranz, s. 400).

Usta şamanlar çıraklarına yukarıda saydıklarımızın yanısıra özellikle trans durumuna geçmeyi sağlayan çok çetin alıştırmalar yaptırırlar. Böylece aday transa geçebilme yeteneğini elde eder. Gittikçe artan ve zamanla sıklaştırılan bu tür alıştırmalarla geleceğin şamanı yavaş yavaş amacına ulaşmış olur. Adayın şaman oluşu çoğu zaman bir törenle kutlanır; bu törende ona en önemli iki aracı, *«şaman davulu»* ve *«şaman giysisi»* verilir.

Şaman, şamanistik işlerde çok gerekli olan «trans durumuna geçebilme» yi öğreniciliği sırasında elde ettiği alışkanlıkla sağlayabildiği gibi, gerekirse bir an önce «vecd» e gelebilmek için çeşitli narkotik maddeler de kullanabilir.

Usta şaman çırağına her şeyi öğretmekle beraber, adayın asıl ustası, onun koruyucu cinidir.

Soru 26 : Şaman, hastaları nasıl sağaltır?

Şamanların başlıca iki çeşit görevi vardır: Hastaları sağaltmak ve ölenlerin ruhlarının öte dünyaya gidişlerine eşlik etmek. Bunlardan başka büyü yapmak, yağmur yağdırmak, bitki ve hayvanların çoğalımını sağlamak, fala bakmak vb. gibi büyüsel işler de uğraşı alanlarının içine girer. Bu tür işlerin dışında şaman da öteki insanlar gibi toplum içinde gündelik hayatını yaşar.

Şamanın bir doktor gibi iş görmesinin gerekçesi, hastalık nedeni olarak devlerin, cinlerin ya da kötü ruhların hastanın ruhunu alıp götürdüğü inancında yatmak-

tadır. Bunun yanısıra, birtakım cinlerin insanların içine girerek onları hasta ettiği inancını da belirtmek gerekir. Şaman ise, yukardan beri anlattığımız gibi gerek değişik ruhsal yapısı, gerek öğrenimi ve gerekse bu iş için tanrılar ya da ulu ruhlar tarafından seçilmiş olması nedeniyle her zaman için iyi ve kötü cinlerle ilişkilidir.

Şaman, zararlı cinlerin etkisiyle bedeni belli bir süre için terkeden ruhu bularak onu yeniden hastanın bedenine koymaya uğraşır ya da hastalığa sebep olan cini hastadan uzaklaştırmaya çabalar; bu işleri yapmak için trans durumuna geçer ve böylece doğaüstü varlıklarla ilişkiler kurar.

Tunguzlarda şamanın kendinden geçerek hastayı sağaltması şu evreleri izlemektedir:

1. Şaman ilkin kendi koruyucu cinine başvurur. Bu cin onun içindedir.
2. Bu koruyucu cinin yardımıyla hastalığın asıl nedenini öğrendiği gibi, hastalık nedeniyle hastanın bedeninden uzaklaşan ruhun eğleştiği yeri de bulur.
3. Şaman, buyruğundaki çeşitli cinleri çağırarak hastanın kaçan ruhunu yakalar.
4. Başına topladığı cinlerin aracılığıyla hastaya sokulmuş olan cini kovalar.
5. Hastanın uzaklaşmış olan ruhunu yeniden hastanın bedenine sokar.
6. Cinlere yardımlarından dolayı teşekkür eder (Findeisen, s. 131).

Törenle hastaya çağrılan şaman, kendine majik ve mistik güc sağlayacak olan giysisini sırtına geçirdikten sonra, yardımcı cinlerine başvurur. Hastanın yanına yaklaşan şaman, tekdüze şarkılar söylemeye başlar. Aynı zamanda da elindeki davulunu çalmakta ve oynamaktadır. Şaman giderek kendinden geçer ve tam bir trans duru-

muna düşer. Bu durumda iken insanı şaşırtan, korkutan çeşitli şeyler yapmakta, gerek hastayı, gerekse orada bulunan başkalarını etkilemektedir.

Bu evreleri daha ayrıntılı biçimde gözönüne sermek için, *Ohlmarks*'ın *Seroşevskij*'den aldığı bir şaman seansını kısaltarak verelim:

«Hasta için çağrılan şaman en iyi yere buyur edilir. Şaman saçlarını çözüp dağıtır ve hıçkırmaya başlar; giysilerini giyip, süslerini takar... Çubuğuna doldurduğu tütünden çekmeye başlar... Gittikçe sararır; titremesi ve hıçkırığı gittikçe artar; yurt'un ortasına bir at postu serilir. Şaman biraz su içtikten sonra, çadırın ortasına gidip, dört rüzgâr yönüne doğru eğilip, ağzındaki suyu dört bir yana serper. Bu sırada hiç kimseden ses çıkmamaktadır. Ocağa beyaz at kılları atılır ve ateş söndürülür... Güneye yönelen şaman, davulunu bir kalkan gibi tutar... Bir şeyler mırıldanır ve hıçkırır. Kesin bir sessizliğin egemen olduğu sırada gürültülü bir biçimde geğirir. Yurt'un bir yerinden ya bir atmaca ya da bir martı çığlıklar atmaya başlar. Derken ortalığa yine bir sessizlik çöker. Sonra şaman usuldan usuldan davulunu çalmaya başlar, tıpkı bir sivrisinek gibi sesler çıkartır; giderek davulun sesi güçlenmeye başlar, bir gökgürültüsü hâlini alır... Buna uygun olarak kuşlar, atmacalar bağırmaya başlarlar... Davulun vuruşları iyice artar, zil ve çan sesleri biribirine karışır, âdeta ses tonlarından bir su çağlayanı hâlini alır. Birden her şey susar. Yeniden davuldan sivri sinek vızıltısına benzer sesler çıkar ve gürültü gittikçe artar; bu biçimde sürüp giden gürültü sırasında şaman büyüsel şarkılar söyler, «yerin kudretli öküzünü», «stepin beyaz atını», «ateş cinini» vb. çağırır. Şaman şarkı söyleyerek yardımcı ciniyle diğer koruyucu cinlerin yanına gelmelerini rica eder ve onlardan yardım ister; onlara birtakım sorular sorar ve karşılık-

lar alır. Sorduğu soruları da kendisi cevaplandırır. Böylece çağrılan cinler gelmiş olurlar. Öyle ki onların birden ortaya çıkışından, korkunç bakışlarından korkan ve çarpılan şaman yere düşer... Kendi koruyucu cini şamanın içine girdiği zaman, şaman yeniden kendine gelip, doğrulur ve başlar oynamaya, sıçramaya... Hareketleri gittikçe çabuklaşır. O kadar ki, onu tutmak isteyenler büyük çaba harcarlar. Şaman bir deli gibi oynar da oynar... Sonra sakinleşerek yumuşak bir ilâhî çalar ve söyler... Sonunda ne bilmek istemişse, hepsini bilmiş olur: Hastalığın nedeni nedir ya da kimdir? Sonra da cinlerden, hastalığı sağaltması için kendine yardım edeceklerine dair söz aldığını söyler. Ve birden canhıraş bir feryat yükselir... böylece hastalığın nedeni olan cini uzaklaştırmış olur. Hastanın ağrıyan, sızlayan yerini emmeye başlar. Bu arada kutsal cinler için nasıl bir kurban verileceğini de öğrenir. Hastalığın nedeni uzaklaşmış, kurban kabul edilmiş, dua duyulmuştur» (Ohlmarks, 185-187).

Şamanların sağaltma seansları ve uyguladıkları yöntemler iklim koşullarından ekonomik ve ekolojik etkenlerden gelen bazı çeşitlemelerin dışında ana çizgileriyle aynıdır. Alman etnologu *Th. Koch-Grünberg*, Güney Amerika'nın kuzey-batısındaki Taulipanglardaki bir hastanın sağaltılmasını ve şamanın bu sırada geçirdiği değişiklikleri, başvurduğu cinlerin özelliklerini şöyle anlatmaktadır:

«Sağaltılacak olan hasta karanlık bir kulübede yatmaktadır. Hayvan biçiminde yapılmış bir iskemlenin üstüne oturmuş olan şaman, hastaya yakın bir yerde bulunmaktadır. Şamanın sol elinde yeşil dallardan yapılmış bir demet vardır. Elindeki dal demetini kulübenin tabanına vurarak tekdüze bir biçimde söylediği şarkıya usul tutmaktadır. Uzun bir sigaradan çektiği kuvvetli duman-

ları hastanın bedeninde şikâyet ettiği yerlere doğru üflemektedir. Tütün suyu önemli bir narkotik yerine geçtiği için, bu sudan gargara yaparcasına yudumlamakta, böylece ruhunun bedeninden ayrılıp yükseklere çıkmasını sağlamaya çalışmaktadır. Şaman bir dağ başında toplanmış cinler âlemine gitmekte, oradan çoğunlukla ölmüş bir şamanın kendisine yardım edecek cinini alıp gelmektedir. Bundan sonra şaman, sesinde insanın kolay kolay inanamıyacağı çeşitlemeler meydana getirmekte, vantrlog (karnından konuşan) gibi orada bulunanlara cinler dünyasından bilgiler vermektedir; yukardan indirilen cin, şaman aracılığıyla boğuk bir sesle konuşmaktadır. Şaman cinin köpeğini de birlikte getirtmiştir; çünkü odanın içinde görünmez bir köpeğin hırladığı işitilmektedir. Giderek bir sürü cin odaya toplanmakta ve karanlıkta konuşmaktadırlar. Bu cinlerin içinde «Hayvanların efendisi» olan cinle, «Su anası» cini de hazır bulunmaktadır. Cinler sadece şamanla değil, biribirleriyle ve odadakilerle de konuşmakta, sorulara cevap vermekte, gelecek hakkında bilgiler vermektedirler» (Jensen, s. 258).

Şamanlar, sağaltma sırasında ve ölü ruhuna eşlik ettikleri zaman gökyüzüne ya da yeraltına yaptıkları yolculukları kurban hayvanının üstüne binerek yaparlar. Kimi zaman da canlı hayvan yerine, onu sembolleyen bir hayvan figürü kullanılır. Şaman, bu yolculuklar sırasında belli yerlerde mola verir; oyunun kesilmesiyle mola verildiği anlaşılır. Oynarken bir süre duran şaman, yeniden oyununa başlar. Bu molanın bitmiş olduğunu ve yolculuğun sürdüğünü gösterir. Eğer oyun sırasında yere düşüp kalırsa, bu da yolculuğun yeraltına yöneldiğini gösterir (Ohlmarks, s. 185-188).

• Soru 27 : Şamanların hastaları sağaltırken okudukları türkü, ilâhi ve dualar nasıl bir öz taşırlar? Birkaç örnek verebilir miyiz?

Bunlar genellikle şamanların sağaltma törenlerinde yaptıkları yolculukları; yolculukları sırasında karşılaştıkları engelleri ve tehlikeleri; bunları koruyucu cinleri aracılığıyla nasıl ortadan kaldırdıklarını; tanrıların, şaman atalarının ve koruyucu cinlerin adlarını, olağanüstü durumlarını, niteliklerini vb. içermektedirler.

F i n d e i s e n'in Yenisey yakınlarında bir şamandan derlediği türkü:

İşte yukarda, küçük ördek gibi bir cin.
İşte orada, biribirleriyle konuşuyorlar.
Bakın kendi aralarında bir şeyi ötüşerek konuşuyorlar.
Şimdi, evin bacasından bir Künç cinine bakıyorum.
Gökyüzünde ördek büyüklüğünde cinler ve bulut büyüklüğünde başka başka cinler var.
Yukarda, gökyüzünde taşlı kıyının söyledikleri duyulmaktadır.
Size hep o duyduklarımı söyleyebilirim.
Sanki sağır olmuşum.
Yeryüzündeki insanlara yardım edeceğim,
Şimdi cinin söylediği şarkı bir köpek havlamasına benziyor.
Ben daha önceleri size çok az şarkı söyledim.
Hep aynı şarkıları dinlediniz benden.
İşte şimdi rengeyiklerinin cininin boynunlarını görüyorum.
Boşuboşuna şarkı söylüyorum diye korkuyorum.
Sanki karanlık bir yerdeyim de söylenenlerin çok azını anlıyorum.
Şimdi Es gökyüzünden ağrı bana bakıyor.
. . . .

İşte tekdüze şarkım bitti benim.
Es sizlere ileteceklerimi bana söyledi işte.
Onun bana söylediği, benim halkıma söyleyeceğimdir.
Ulgukin-cinleridir bunlar, ki bana eşlik ederler.
Şaman yolunda her şey adım adım ilerler.
Yeryüzüne baktığım zaman neden öyle titriyorum ki?
Bulut büyüklüğünde bir Ulgukin-cini yaklaşıyor bana.
Kızaklara binmiş kadınların ormanı görmesi gibi görüyorum şimdi.
Yenisey kıyısına dursunlar.
Ve güneş yukardan ağrı ışınlarını göndersin size
Işısın ortalık her zaman fecir gibi.
Az mıdır bütün bunlar sizin için?
Şimdiye dek yardım ettim size hep,
Benim erkek adamlarım ve dostlarım.
Tanrı sözü itibar görür ve yaşar böylece!

. . . .

Şimdi yukarda, dünyada
Şimdi yukarı dünyada durup, aşağılara bakıyorum.
Kama dağındaki Künç cininin evinden çıkan duman görünmektedir.
Bulunduğum yerde düşünmeye başladım artık.
Başları karla örtülü bir sıra dağ görünmektedir.
Küçük bir çocuk, beşiğe belenmiş, yukarıya, bana bakıyor.
Benim bulunduğum yeri düşünüyor da düşünüyor.
Bana gel çocuğum, yanıma gel.
Ben size yardım edecek olanım.
Tanrı sözü yardım edecek nasıl olsa sana!

(Findesien, s. 128-130).

Altay şaman dualarından bir örnek: Bu dua soydaş ruhları çağırırken okunmaktadır:

Ay ve güneşim (olan) Şulmus'lar, bulut gözlü Buğra Hakan! Buz ayaklı bey kişi! bulut gözlü tay Buğra! Mukaddes ve hepsi biribirine müsavi (olan) üç yelbis! ölen adam (bulunan) eve girmeyen, ayaz semaya şekil veren, üç basamaklı bay Karşıt! Altın kenarlı Ak Yayıg'ın! üç boynuzlu kara kaya Altayım! Süt-Göl'ün kara boğrası! ağaran gökte yıldız.

Ak atamdan dökülmektedir. Ala şahin tam önümde bağırsak, boz kartal iki omuzumda bağırsın, boz kartal iki omuzumda seslensin! Yezim (dağından) uzanan Çuyuk (kam) Ebege ve Kadil büyüklü küçüklü iki hemşire (kamlar)! Alaş (dağı) ile Kemdik (dağına) dayanmışlar. Ebedi göklerin kenarlarında kışlarını geçirmişler /Amcam kam Sanızak'a/ «mavi ayaz» adı verilmiş, tanrılı (ilâhî kam) denilmiş, ata burkan denilmiş.

Abu-kan (dağına) dayanmış, altın gölde yıkanmış amcam Sangızak!

Yezim (dağına) basmış, Sümer dağına yaslanmış, ak ülbürek (çaput) yelpaze edinmiş, ak yalaga'sı (külâhındaki kuş tüyleri) dökülmüş, ay ve güneşe dua etmiş benim mübarek dayım Sergey (Semenek)!

Dolaştığım bu yurt rahat olsun! Hiç bir zaman fena (ruhları) yaklaştırma, iyi olsun! Hem ben tanrısına ibadet ederek (kamlayarak) dua ettim. (Böylece) kendi obama döneyim diye düşünüyorum. Yerüstünde (yüzünde) ne kadar halk varsa o kadar iyilik versin. Şimdi (obama) dönüyorum.

(Bu dua A.V. *Anohin* tarafından tespit edilmiş ve A. *İnan* tarafından türkçeleştirilmiştir. İnan, s. 132).

Son örnek olarak bir Kazak şamanının (baksa) sa-

ğaltma sırasında kendine yardım edecek olan ruhları ve cinleri nasıl çağırdığını görelim:

Önce Tanrı cin yaratmış
Biribirinden bol yaratmış
Cinin ilk atası Kent Buga
Cin atası Sarı Azban
Avare kılma sen Azban!
Cin Atası Berdi-Bay;
Cin parolası: Ekev, ekev!
Gökteki binbeş pirim,
Kırk bıçak saldırıp,
Bana kırk iğne batırıp,
Tepeme saç bıraktırıp,
Cine boyun eğdirip,
Arzu etmediğimi yaptırıp
Kurumuş ağaca yalvarttırıp
Ak sakaldan fatiha (dua) aldırıp,
Ak sarı başlı koyun kestirip,
Beş çocuk beş azılı tay
Eve sokturdu,
İnat ettiği yere hastalık koymuş,
Cin olup bağlanmış,
Başağrısı olup dolanmış,

(Radloff tarafından derlenmiş ve A. Temir tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Radloff, Sibirya'dan, s. 71-72).

Soru 28 : Şaman ölü ruhunun öte dünyaya gidişine nasıl eşlik eder?

Şamanların ikinci önemli görevi ölenlerin ruhlarının öte dünyaya gidişine eşlik etmek, başka bir söyleyişle ruhun önüne düşerek onu tehlikelere uğratmadan öte

dünyaya götürmektir. Çünkü inanışa göre, öte dünyaya giden yol çeşitli engeller ve tehlikelerle doludur. Ölünün ruhu bu tehlikeleri tek başına atlatamıyacağı için, bir şamanın ona eşlik etmesi, yol göstermesi gerekmektedir. Çünkü şaman hem öte dünyadaki (öte dünya çoğu zaman yeraltında ya da gökyüzünde tasarımlanmaktadır) doğaüstü varlıklarla ilişkilidir, hem de öte dünyaya gidiş için gerekli olan törenin nasıl düzenleneceğini bilmektedir. Kim ölüsünün evinin çevresinde uzun boylu dolaşıp durmasını istemiyorsa, hemen bir şaman çağırarak ondan ölünün ruhunu öte dünyaya götürmesine yardımcı olmasını ister. Şaman bu hizmetine karşılık ölü sahibinden çeşitli hediyelerle ölünün geride bıraktığı eşyasından birçoğunu alır.

Findeisen'in *Şimkeviç*'e dayanarak anlattığı bir töreni özetleyelim:

«Şaman, ölen birinin ruhunu, *Buni* denilen ölüler dünyasına götürmek için, bir kayığa binerek gelmek zorundadır. Şenlikle çağrılan şaman, giysilerini giyip, kendisini çağıranlarla birlikte bir kayığa binerek törenin yapılacağı eve doğru hareket eder. Kıyıya yaklaşıp kayıktan indiği zaman, ölü sahipleri, şamanı, dizlerine kapanarak karşılarlar ve pirinç rakısı sunarlar. Eve giren şaman, ölünün giysilerinden yapılmış bir modelini bulur. Bu modelin yanına da ölenin koruyucu cininin ağaçtan yapılmış bir figürü konur. Ailenin büyüğü, herkese bir küçük çanak içinde içki sunar; onlar da ölüye duydukları saygıyı göstermek için, içkileri yere dökerler. Bunun üzerine şamanın eline ısıtılan, ısıtıldığı için de iyice gerilen davulu verilir. Aynı zamanda evin ortasındaki ocağın içine, ortalığa gayet güzel kokular salan kurumuş yapraklar atılır. Şaman, konukları selâmlamak için ağırdan ağırdan bir türküye başlar... Kadınların evi terketmeleri için verilen bir aradan sonra esas tören için bir

çadır hazırlanır. Bu çadırın bir çıkış yeri, bir de giriş yeri vardır. Giriş yeri bu dünyayı, çıkış yeri de öteki dünyayı sembolize etmektedir. Şaman, çadırın önüne gelerek, çadırın giriş yerine dokuz kez vurur ve böylece zararlı cinleri ürkütmüş olur.

Bir sıra küçük küçük başka seremoniden sonra, şaman ölenin ruhunun nerede bulunduğunu anlar ve çadırın önüne gelerek, ölü sahiplerine, ölünün ruhunda bulduğu özelliklerin ölüye benzeyip benzemediklerini sorar. Onlar da «evet» anlamına başlarını sallarlar. Yine araya giren bir sıra seremoniden sonra, şaman, bir ucundan kendinin, öbür ucundan da ölü sahiplerinin ve törende hazır bulunanların tuttuğu ölünün giysisine bağlı ipi koparır; böylece ölenin ruhu iyi dileklerle öte dünyaya gönderilmiş olur.

Bu törenler sırasında şaman, aşağı yukarı on sekiz durak yeri geçerek ölenin ruhunu, öte dünyada oturacağı yerine ulaştırmış olur. Yol boyunca raslanılan güçlükler sırasında, bir nehrin üstünden geçmek, gerek şaman gerekse eşlik ettiği ruh için çok önemlidir» (Findeisen, s. 122-127).

Soru 29 : Şaman giysisinin ne gibi dinsel ve büyüsel özellikleri vardır?

Şamanlar sanatlarını uyguladıkları zaman özel bir giysi giymektedirler. Özellikle Kuzey Asya'da şaman giysilerinin belli bir amacı vardır; giysi bir kült aracı gibi kullanılmaktadır. Genellikle üzerlerinde çeşitli şekiller ve resimler bulunan bu giysilerin, şamanistik işlerde çok önemli rol oynadıklarına inanılmaktadır. Örneğin bir şaman giysisinin üzerinde kuş resminin bulunması, şamanın, bu kuş resminin yardımıyla öte dünyaya uçabileceği şeklinde yorumlanmaktadır.

Nioradze bu konuyla ilgili olarak şunları yazmaktadır: «Şaman giysisinin neyi sembolize ettiği sorunu söz konusu olduğunda, şamanların giydikleri hırkaların bütünü itibariyle koruyucu bir cini sembolize ettiği fikrini ileri süren araştırıcılarla aynı fikirdeyiz. Şaman, hırkasını giyer giymez, hırkanın üstündeki cin resimlerinin kuvvet ve kudretlerinin etkisi altında kalmaktadır. Şaman giysisisinin üstüne iliştirilen ya da eteklerine asılan insan ve hayvan kemikleri, kuş kanatları ve tüyleri, çeşitli araştırıcıları, giysinin sembolize ettiği koruyucu ruhun ya da cinin insan ve kuş olduğu fikrine götürmüştür» (s. 84).

Şaman giysilerindeki bu resimlerin kökeni hakkındaki görüşler değişiktir. Kimi araştırıcılar bu resimleri totemizme bağlarken, kimileri de giysinin bir zamanlar insanları korkutmak için bir maske gibi kullanıldığını, fakat zamanla giysiye dönüştüğünü ileri sürmektedirler.

Şaman giysisi de diğer kült araçları gibi kutsaldır; birtakım yasaklarla çevrilmiştir. Bu bakımdan herkesin görebileceği ya da eli altında bulundurabileceği yerlere konmaz, çadırın ya da kulübenin yüksekçe bir yerinde saklanır. Örneğin Tunguzlar, büyüsel araç - gereçlerinin, çeşitli maddelerden yapılmış olan cin figürlerinin yanı sıra şaman giysisini de günlük işlerde kullanılmayan bir rengeyiğine yükleyerek korumaktadırlar. Gerek şaman giysileri, gerek şaman davulu, gerekse cin figürleriyle cin resimleri kirlenmesin diye (kadınlar, küçük çocuklar bunlara dokunursa onların kutsallıklarına zarar geleceğine inanılmaktadır) özenle korunmaktadırlar. Aksi halde bunların güçlerini kaybedeceklerine inanılır (Paulson, s. 132).

Eğer bir şaman şu ya da bu nedenle mesleğini ter-

ketmişse ya da ölmüşse, giysisi, davulu ve diğer kült araçları ya ormandaki bir ağacın üzerine asılır ya da diğer eşyasıyla birlikte mezara konur.

Şaman giysilerinin gerek biçimlerinin, gerekse üzerlerindeki resimler ve öte - berilerin bilinen bir hayvanı sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Bu hayvan yaşayan ve gerçek bir hayvan olduğu gibi, bir masal, bir mit hayvanı da olmaktadır; ve şamanın koruyucu hayvanı olarak kabul edilmektedir. Şaman giysileri en çok kuş, rengeyiğini, daha seyrek olarak da ayıyı sembollemektedir. Kuş biçimini andıran şaman giysilerine Yakutlarda, Tunguzlarda ve Güney Sibirya'da raslanılmaktadır. Giysi hangi hayvanı sembolize ediyorsa giysiye o hayvanın tüyleri ve kemikleri takılır. Tunguzlarda bir şaman giysisi hırka, göğüslük, başörtüsü ve eldivenden oluşur. Çukçilerde, Koryaklarda ve Samoyetlerdeki şaman giysileri Tunguzlarınkine bakarak daha basittir (Paulson, s. 132-133).

Soru 30 : Şaman davulunun ne gibi bir fonksiyonu vardır?

Şaman davulu, şaman giysisine bakarak belki de daha eskidir ve şaman giysisinin artık görülmediği, kaybolduğu yerlerde bile halen kullanılmaktadır. Davulun şamanistik faaliyetlerde önemli bir yeri vardır.

Şaman davulları genellikle tahta bir kasnağa geçirilen bir deriden ibarettir. Davulların bir yüzü deriyle kaplanmıştır; öteki yüzü boştur. Bu tip davullar daha çok merkezî Sibirya'da görülür. Çukçilerin ve Eskimoların davulları daha küçüktür.

Nasıl şaman giysisi birtakım doğaüstü varlıkların, yani koruyucu cinlerin göze görünür temsilcisiyse, şaman

davuluna da doğaüstü kudretlerin, cinlerin bulundukları ve eğleştikleri canlı bir araç gözüyle bakılmaktadır.

Bazı bölgelerde şamanlar davullarını bir binek hayvanı olarak kullanmakta; yeraltına ya da gökyüzüne yaptıkları yolculukları davullarının üstüne binerek yapmaktadırlar. Bu tasarıma uygun olarak davulun derisinin üzerinde birtakım kozmik resimler bulunmaktadır ki, bunlara bir çeşit mitik «dünya haritası» gözüyle bakmak gerekmektedir. Davulların üzerlerini süsleyen bu mitik-kozmik resimlerin hepsinin dinsel ve büyüsel anlamları vardır.

Davulların üzerlerindeki ağaç motifleri «dünya ağacı» nı sembolize etmekte, merdiven resmi gökyüzüne tırmanmak için kolaylık sağlamakta; atlar uzun mesafeleri almak için kullanılmakta; eciş-bücüş biçimdeki cinler çeşitli işler görmektedir. Böylece davul, şamanın, işini yaparken elinde bulundurduğu en önemli araç niteliğini kazanmaktadır. Şamanlar, davul tokmaklarını davullarını çalarken, kimi zamanda falcılıkta, yitikleri bulmakta kullanmaktadırlar.

Soru 31 : Şamanlara basit birer hasta gözüyle bakabilir miyiz?

Sibirya'da görülen şamanizmi kimi araştırıcılar psiko-patolojik belirtiler olarak açıklamaya çalışmışlar, şamanları da saraya yakalanmış kimseler diye kabul etmişlerdir. Kimileri de şamanizmi Kutup Bölgesine özgü bir hastalık, bir isteri diye nitelemişlerdir.

Rus araştırıcılarının çoğuna göre, ilk şamanlar bilinçli olarak hastaların cinlerini kendilerine geçirmek is-

teyen sinir hastalarıydı (Findeisen, s. 162). Başka birtakım araştırıcılara göre de bunlar şizofrenik hastalardı.

E l i a d e, şamanların basit birer hasta olmadıklarını ileri sürmektedir. Ona göre, şaman, her şeyden önce kendi kendini sağaltan bir hastadır. Gerçi şamanlar birtakım psiko-patolojik belirtiler gösterirlerse de, bu belirtileri, onların normalin üstündeki sinir yapılarının gücünü saptamak için giriştikleri birtakım denemeler olarak kabul etmek gerekmektedir. Onlar, bir şey üzerine, sıradan herhangi bir kimsenin hiç bir zaman başaramayacağı derecede konsantre olabilme yeteneğine sahiptirler (Eliade, (a) 1957, s. 38).

E l i a d e, şamanlığın sadece bir ekstaz (kendinden geçmek) olayından ibaret olmadığına değinerek, şamanların nörotik yapıdaki bir kimse için dayanılması çok zor olan teorik ve pratik bir eğitimden geçmek zorunda olduklarını da söylüyor. «Şamanlar, büyücüler, bütün 'medizinmann'ler gerçekten epileptik ve isterik durumlara düşmüş kimseler olsun ya da olmasınlar; biz bunlara hiç bir zaman basit birer hasta gözüyle bakamayız; çünkü bu psiko-patolojik yaşantının içinde teorik bir içerik saklıdır» (Eliade, (a) 1957, s. 41).

Şamanların basit birer hasta olmadıkları, normal bir kimsenin kolay kolay ezberleyemeyeceği binlerce dizeyi ezberlemelerinden; üyesi bulundukları tribülerin kültik törenlerinin tüm inceliklerini akıllarında tutup uygulamalarından da anlaşılmaktadır. Ayrıca şamanlar dinsel-majik uğraşılarının yanı sıra yaşamalarını sürdürmek için gerekli olan her şeylerini de kendileri sağlamak zorundadırlar. Böylece tribünün öteki üyelerine bakarak daha güçlü ve daha yetenekli kimseler olmaları gerekmektedir. Şamanlar bazan toplumlarının politik şefliğini de üzerlerine almaktadırlar.

Gerçek şamanlar —çünkü seyrek de olsa bu işin şarlatanlığını yapan kimselere de raslanılmıştır— insanlarla ve toplumla sıkı bir ilişki içindedirler. Şaman, bazı niteliklerinden yararlanılarak, sinirsel-ruhsal yeteneklerini kendi kendini ipnotize edecek bir duruma getirmek için, sıkı bir eğitimden geçirilen ve toplum için yararlı olarak yetiştirilen kimsedir. Çünkü toplumun şamana ihtiyacı vardır (Langen, s. 31).

B. YÜCE VARLIK TASARIMI

Soru 32 : Yüce Varlık tasarımından ne anlaşılmaktadır? Yüce Varlık'la Tek Tanrı arasındaki ayırım nedir?

Yüce Varlık, bütün yaratıklardan üstün; dünyayı ve insanları yaratan, hep varolan, ölümsüz; sonsuz kudretleri bulunan; ölümün ve hayatın mutlak hâkimi; iyiliklerle dolu, fakat sırasında insanları ve dünyayı cezalandıran; törelerin ve âdetlerin yaratıcısı olarak düşünülen bir kudrettir.

Yüce Varlık inancı çeşitli kültür basamaklarındaki ilkel toplumlarda birtakım değişiklikler göstermekle beraber, ana çizgileri bakımından aynıdır. Avcılık ve toplayıcılıkla geçinen ilkellerde (Pigmeler, Zenciler, Ateş Topraklılar, Güney-Doğu Avustralya Yerlileri vb.) Yüce Varlık inancı öteki kutsal varlık tasarımlarına bakarak daha belirgindir. Hayvan besleyen ve tarımla uğraşanlarda bu inanç daha da önem kazanmıştır.

Bir toplumun Yüce Varlık inancının doğru bir değerlendirimi, ancak o toplumun dinsel yaşantıları, dinsel dünya görüşü, mitolojisi; söz konusu toplumun üyelerinin günlük hayatları, dinsel özlü belli olaylar karşısındaki tutum ve davranışları incelenerek yapılabilir.

Yüce Varlık'a Yüce Tanrı da denmektedir. Yüce Varlık inancını Tek Tanrı inancıyla karıştırmamak gerekir. Çünkü en kısa tanımıyla *monoteizm:* «Dünyayı yaratan ve yöneten tek bir tanrı» inancıdır. Böyle tek bir tanrı inancına ilkellerin pek azında raslanılır. İlkellerde görülen Yüce Varlık kavramını, teolojik ve hiyerarşik olarak örgütlenmiş dinlerdeki tanrı kavramından ayrı düşünmemiz gerekmektedir. Bu dinlerde tanrı kavramı gerek dogmatik, gerekse lojik yönden iyice işlenerek, belirgin bir duruma getirilmiştir; ilkellerdeyse aynı durum söz konusu değildir. Onlarda tanrı kavramı akıcı, oynak ve değişken olup, daha çok duygusaldır (Hermann, s. 97).

Yüce Varlık inancı İlkellerin daha çok mitlerinde görülür. Duada ve kurban sunmadaki rolü oldukça sınırlıdır. Yüce Varlık tasarımının yanısıra başka tanrılar, mitik atalar, kahramanlar vb. vardır. Kimi zaman bu ikincil kudretler, Yüce Varlık'ın görevini üzerlerine almış görünmektedirler.

Soru 33 : Yüce Varlık nasıl tasarımlanır? Ona insancıl çizgiler ve nitelikler verilir mi? Göksel olaylarla bağlantısı var mıdır?

Yüce Varlık'ı insan gibi tasarımlama, onu insanlara özgü tutum ve davranışlarla niteleme eğilimi oldukça yaygındır. Bu *antropomorfik* özellik en çok da efsanelerde görülmektedir: Yüce Varlıkların ya da Yüce Tanrıların kudretleri, nitelikleri, işleri insanlarınkine bakarak abartılmaktadır.

Andaman adalarındaki Negritolar Yüce Varlık'ın kardeşi, karısı ve çocukları olduğuna inanırlar. Avustralya yerlilerinin çoğuna göre, Yüce Varlık oğlunu yeryüzüne, kızını da gökyüzüne göndermiştir. Bambuti Pigme-

leri (Afrika'da) Yüce Tanrı'nın da yeryüzündeki hayata benzer bir hayat sürdüğüne inanırlar. Öyle ki, onun da ormanı, av hayvanları, bir ya da birden çok karısı vardır.

Kimi zamanda bu varlık insan gibi düşünülmektedir. Örneğin Yeniseyliler Gök Tanrısı *Es'*i yaşlı bir adam olarak tasarlamaktadırlar. Öyle ki, Tanrı Es de kendileri gibi giyinmekte, bir de kara sakal bırakmaktadır. Öte yandan bir araştırıcı da Gök Tanrısı *Es'*in görünmezliğine değinerek «Hiç bir kimse Es'i görmemiştir; Es görülmez, eğer onu gören olursa, gördüğü yerde kör olur» demektedir (Paulson, s. 41 - 42).

Evreni, insanları, hayvanları yaratan; genellikle ölümün ve hayatın mutlak egemeni olan Yüce Tanrı; cinayeti, hırsızlığı, gereksiz yere hayvanları öldürmeyi, bitkileri yoketmeyi yasaklamış (Andaman adalarındaki Negritolarda); örf ve âdetleri geçerli kurallara bağlamıştır (Assom'daki Konjag-Nogolarda). Yüce Varlık genellikle iyilikle doludur; insanlara yiyeceklerini gönderir (Ateş Toprağında yaşayan Yamanalarda); kötü de olabilir: Gana'daki Aşantilerde, Sudan'daki Şilluklarda ve Rodezya'daki Lambolarda iyi olduğu kadar kötüdür de; insanları çeşitli hastalık ve felâketlerle cezalandırır.

Yüce Varlık çoğu zaman gök, güneş, ay ve yıldızla bağlantılı olarak düşünülür; fırtına, şimşek, yıldırım, gök gürültüsü, ebemkuşağı, bulut ve yağmur gibi atmosfer olaylarıyla da kendini gösterir, isteklerini bildirir. Örneğin Güney Andaman adalarındaki Negritolarda kendini rüzgârla, şimşekle ve yıldırımla belli eder; Kuzey Kaliforniya'daki Eski Yukilerde ebemkuşağı ve yıldırımla sıkı bir ilişkisi vardır; Preri yerlilerinden olan Pavnelerde kutup yıldızı ile bağlantılıdır; aynı durum Çukçilerde de (Kuzey-Doğu Asya'da) görülmektedir.

Gök gürlemesinin Yüce Tanrı'nın öfkesinin bir belirtisi olduğu inancı da yaygındır. Malaya'daki Semanglarda Yüce Varlık'la gök gürültüsü aynı adı taşımaktadırlar; her ikisine de *Karay* denmektedir. Ve gök gürlediği zaman, insanların tanrı buyruklarından birini çiğnediklerine, tanrının da gürleyerek onları cezalandırdığına inanılmaktadır (Hermann, s. 66).

Gök gürültüsü gibi, atmosfere ilişkin diğer belirti ve olaylar da aynı şekilde anlamlandırılmaktadır. Gök gürültüsünü, Yüce Varlıkları *Paluga'*nın sesi olarak kabul eden Andamanlılara göre, rüzgâr da onun nefesidir. *Paluga* Şimşek çaktırarak buyruğunu çiğneyen kimseleri cezalandırır. Klimancaro'nun yakınında yaşayan Caggalar da şimşeğe Yüce Tanrı'nın baltası gözüyle bakmaktadırlar. Yağmur ve ebemkuşağı da Yüce Tanrı'nın belirtileri olarak kabul edilmektedir. Hotantolarda Yüce Tanrı'ya yağmur anlamına gelen *Tusip* de denmektedir. İlkellerin çoğu yağmur yağdığı zaman 'O yağıyor' (Yani Tanrı) ya da «Tanrı yağdırıyor» demektedirler. Ebemkuşağı kimi zaman Yüce Varlık'ın yayı, kimi zaman da kendisidir. Örneğin Kuzey-Doğu Rodezya'da konuşulan bir lehçede Yüce Tanrı hem şimşek, hem de ebemkuşağı diye geçmektedir (Hermann, s. 67).

Gökyüzü ve bulutlar da Yüce Varlık'ın eğleştiği yerlerdir. Tunguzlar, onun bulutlar üzerinde, çok uzaklarda oturduğuna inanırlar. Papulara (Yeni Britanya Adasında) göre de, Yüce Varlık, bulutların üzerinde oturmaktadır.

Yüce Varlık ayrıca güneş, ay, kuş hayvan vb. ile bağlantılı olarak da düşünülmektedir.

Soru 34 : Yüce Varlık hangi adlarla nitelenir? Yüce Varlık'a nasıl seslenilir?

Yüce Varlık inancının görüldüğü yerlerde ilkeller bu

kavramı değişik biçimde adlandırmakta, onu çeşitli özelliklerine göre nitelendirmektedirler. Ölümsüzlüğü, kudreti, yaratıcılığı, ölüm ve hayat üzerindeki egemenliği, bulunduğu yer vb. onun nitelenişinde başlıca rol oynayan etkenlerdir. Bazı örnekler verelim: *«En eski», «Ölümsüz», «Kâdir», «Yücelerin Yücesi», «Babamız», «Gökteki öldürücü»* (Güney Amerika'daki Yamanalar); *«Her zaman orada olan»* (Yeni Zelanda'daki Maoriler); *«Gökyüzünde eğleşen», «Gökteki», «Ölümsüz», «Her şeyi bilen», «Kudretli», «Yaradan»* (Ateş Adasındaki Selknamlar); *«Yaradan», «İnsanı balta ile yontarak yaratan»* (Afrika'daki Kambolarda); *«Yapan»* (Herorolarda); *«Bölüştüren»* (Afrika'daki Zibalarda); *«Yağmur»* (Afrika'daki Massaylarda); *«Tanrı tanrıdır»* (Merkezi Afrika'daki Banya-Ruandalar); *«Eski baba»* (Eveler, Afrika'da); *«Kendi kendine olan», «Göğün sahibi»* (Yorubalar); *«Büyük manevî yaratık», «Büyük yaratık», «Yaratıcımız», «Yapıcımız»* (Kuzey Amerika'daki Penebescotlar); *«Yukardaki», «Yüksekliğin ustası»* (Kuzey Asya'daki Koryaklar), *«Dünyanın tanrısal yaradanı», «Gök»* (Aynular, Uzak Doğu'da); *«Yücelerin Yücesi», «Kudretli», «Her zaman varolan»*, «Her şeyi bilen» (Baykal Tunguzları); «Dünya», «Akıl» (Eskimolar).

Ayrıca Yüce Varlık'a, ondan yardım istenirken çeşitli biçimlerde seslenilir. Bu durum daha çok kuraklık, hastalık ve büyük felâketler sırasında söz konusu olmaktadır. Öteki tanrılardan, tanrıçalardan, mitik atalardan artık yardım gelmeyeceğine inanıldığı zaman son çare olarak ona başvurulur ve çeşitli yakarışlarla yumuşatılmaya çalışılır.

Bu yakarış ve seslenişlere de birkaç örnek verelim: *«İyilikle dolu babam, acı bana bugün», «Yukardaki, güçlendir yüreğimi», «Şükür baba acıdı bize, ben «babam»dan memnunum»* (Yamalar); *«Ey gökyüzüne egemen olan babamız!», «Ey benim babam, ey benim anam!», «Senin kudretine hiç bir kudret benzemez», «Verse de, tükenmeyenim»* (Gallalar, Kuşî Habeş halkından); «Sen ey yukardaki! Alma çocuğumu, o daha küçüktür» (Selknamlar); «Ey! şükür borçlu olduğumuz gök! Kuraklık büyük... Yağmur yağdır, toprağı tazele, tarlaları verimli kıl!» (Eweler).

Soru 35 : Dinsel hayatta Yüce Varlık inancı ve tasarımı ön planda mıdır? Onun yerini zamanla başka kudretler almış mıdır?

Başka kutsal varlıkların da söz konusu olduğu bir hiyerarşide en yüksek yeri alan Yüce Varlık, ara ara aktif bir tanrılığın çizgilerini taşımakla beraber, kimi tutumlarıyla insanlardan uzaklaşmış, yeryüzü olayları karşısında pasif bir tavır takınmış görünmektedir. Mitlerin çoğunda Yüce Varlık ya da Yüce Tanrı dünyayı, insanları, hayvanları, bitkileri vb. yarattıktan sonra yeryüzünden uzaklaşmış, insanları âdeta yazgılarıyla başbaşa bırakmıştır. Aslında Yüce Varlık'la insanlar arasına birçok başka tanrı, tanrıça, ata, manevî yaratık girmektedir.

Kimi dinsel tasarımlarda, Yüce Varlık'ın evreni yarattıktan sonra, eksikleri tamamlamak için, çocuklarını ya da kendinden daha aşağı derecedeki tanrıları da görevlendirdiği görülmektedir. Örneğin Avustralya'daki Kulinlerde Yüce Varlık evreni, insanları, ağaçları yarattıktan sonra oğlunu yeryüzüne, kızını gökyüzüne bırakarak kendisi geri çekilmiştir; elindeki büyük kılıçla bulutların üzerinde oturmaktadır. Tunguzlar, Yüce Tanrı'nın çok uzaklarda bulutların üzerinde oturduğuna inanmaktadırlar. O, artık yeryüzü sorunlarıyla uğraşmamaktadır; ona ancak başka manevî yaratıkların aracılığıyla başvurulabilir.

Yeni Gine'nin iç kısımlarında yaşayan ve bir Papua boyu olan Kailarda Yüce Tanrı dünyayı ve ilk varlıkları yarattıktan sonra insanlardan uzaklaşmış, dünyayı yazgısıyla başbaşa bırakmış, yeryüzünün kıyısına gitmiştir; oradan, dünyanın sonu geldiği zaman yeryüzünü yok edecektir (Konig, s. 367 - 368). Selknamlarda Yüce Varlık yıldızlara çekilmeden önce dünyayı yaratmış, ancak mitik atalar bu yaratılışı tamamlamışlardır. Bu tanrı, onlara göre, şimdi öteki atalardan pek farklı bir şey değildir. Ne heykeli, ne resmi, ne de adına iş görecek bir din adamı vardır. Sadece hastalık sırasında ona dua edilir (Eliade, 1957, s. 72). Melanezya'da Yüce Varlık tasarımı çok az gelişmiştir. Bu tasarımın görüldüğü yerde onun dünyayı yarattıktan sonra, görevinin sona erdiği kabul edilir. Kendisine ibadet edilmez; sadece kimi dualarda adı geçer (Nevermann, s. 89).

Afrika yerlilerinin çoğunda da aynı durum söz konusudur. Yüce Varlık dinsel hayatta önemsiz bir rol oynamaktadır. Ona, sadece zorda kalındığı zaman seslenilir. Örneğin Yorubaların Yüce Varlık'ı sadece dünyanın yaratılışına başlamakla yetinmiş, gerisini aşağı basamaktaki başka tanrılar tamamlamışlardır. Bu varlık, dünyadan ve dünya işlerinden elini çekmiştir; ne tapınağı, ne heykeli, ne de adına iş gören din adamları vardır (Eliade, 1957, s. 72).

Hererolarn Yüce Tanrıları da insanlardan uzaklaşmış ve insanlığı ikinci, üçüncü derecedeki ilâhlara bırakmıştır. Yerliler *«Niye ona kurban verecekmişiz? Bizim ondan korkumuz yok ki...»* diyerek bu pasif tanrıya karşı tutumlarını açıklamaktadırlar. Eweler sadece kuraklık zamanlarında Yüce Tanrı'dan yardım isterler. Bantular Yüce Varlık'ın insanlardan uzaklaşmasını ve pasifliğini şöyle dile getirmektedirler: *«Tanrı insanı yarattıktan sonra, bir daha onunla uğraşmadı.»* Aynı şekilde Negril

halklar: *«Tanrı bizden uzaklaştı»* demektedirler. Ekvatoral bölgede yaşayan avcı halklarda şöyle bir şarkı vardır:

«Tanrı yukarda, insansa aşağıda,
Tanrı tanrıdır, insan da insan,
Herkes kendi kendine, herkes kendi evinde»
(Eliade, 1954, s. 73)

Bu saydıklarımızın ve bunlara ekleyeceğimiz başka yerlilerin dinsel hayatlarında Yüce Varlık aktüalitesini kaybetmiş görünmektedir. O, ancak, bütün olanaklar denendikten, her çareye başvurulup da bir sonuç alınamadığı zaman yardımı istenilen bir kudret niteliğini taşımaktadır. Onun çevresinde ya da yanıbaşında kümelenen, onun panteonunu bütünleyen öteki tanrılar, tanrıçalar, kahramanlar, atalar, kutsal sayılan ölüler, doğaüstü kudretler, insanlara yardım etmeye yetmezse, son çare olarak ona seslenilmektedir: *«Biz hepsini ve her şeyi denedik, ama yine de senden yardım bekliyoruz»* (Eliade, 1957, s. 72 - 73).

C. İBADET

Soru 36 : İbadet deyince ne anlaşılır? İbadeti oluşturan önemli öğeler nelerdir? İbadet neleri gerektirir?

Bireylerin ve cemaatin tanrılara, yüce kudretlere, atalara, ölülere karşı yerine getirmeleri gereken dinsel buyrukların tümüne ibadet denir. Bundan da insanın birtakım kudretlerle bağını sağlayan işlemler ve pratikler anlaşılmaktadır (Ankermann, s. 183). İbadet, belli işlemler aracılığıyla insanın yüce kudretlerle bağını sağlama ve sürdürme, onları etkileme ve kendi yararına yöneltme amacını gütmektedir (Dittmer, s. 108). Dinsel alanı ilgilendiren işlem ve eylemlerin belirgin özellikleriyse, insanın, yüce varlıklara ve kudretlere kendini vermesi, onlara karşı korku ve saygıyla karışık bir biçimde davranmasıdır.

Tapınılan, korku ve saygı duyulan, yardımı istenilen kudretler, söz konusu ilkel toplumların dinsel ve kültürel yapılarına göre değişmektedir. Bireyin ya da cemaatin yöneldiği bu kudret, Yüce Varlık ya da Yüce Tanrı olduğu gibi, ikincil tanrı ve tanrıçalar; efsane kahramanları, atalar, ölüler, belli hayvan ve bitki türleri; güneş, ay, yıldız, gökyüzü; su, ağaç, taş, ateş gibi doğal öğeler de olabilir.

İbadeti oluşturan ana fikrin çevresinde kümelenen asal öğeler dua, kurban, âyin, tören, dinsel içerikli dram, oyun ve müziktir. Ayrıca ibadet; tapınakları, «toplantı evleri» ni, «gizli dernek»leri, kutsal olarak bilinen alanları, tepeleri, mağaraları, nehirleri; belli zamanları (ekin ve ürün alma mevsimleri, yılbaşı, kutsal kişilerin doğum ve ölüm günleri, yağmur mevsimi, kuraklık zamanları, felâket günleri, güneşin doğuşu ve batışı, vb); ibadet araçlarını (çurunga, maske, ata heykeli, totem heykeli; idol, kutsal taş, dua tekerleği vb) ve bir cemaati, ve cemaati yönetecek dinsel bir lideri de gerektirmektedir.

Soru 37 : Nerelerde ibadet edilir? Buralar neden ibadet yeri olarak seçilmiştir?

İlkellerde ibadet yerleri olarak, yüksek kültürlerde gördüğümüz görkemli tapınaklara pek raslanılmaz. Genellikle kutsal olarak bilinen kudretlerin eğleştikleri yerler; dinsel törenlerin yapıldığı alanlar, köy meydanları, mezarlıklar, belli kayalıklar, tepeler, mağaralar, koruluklar, su kaynakları, nehirler; ateşin yakıldığı ve korunduğu yerler, evlerin kutsal bilinen köşeleri; «erkekler evi», «toplantı evleri»; megalitlerin, kafataslarının, ata heykellerinin, totem heykelleri ve direklerinin bulunduğu yerler; erginleme törenlerinin düzenlendiği koruluklar ve alanlar ibadet yerleri olarak kullanılmaktadır.

İbadet yerlerinin seçimi, biçimi ve donatımı dinsel görüşlere bağlıdır. Kimi zaman kutsal bir kaynak, bir ırmak ibadet yeri olmak için yeterlidir. Yine kutsal bir koruluk, bir toprak parçası, bir orman da ibadet yeri olarak seçilebilir (Hermann, s. 191).

Tanrısal kudretlerin, ataların bulunduklarına ya da kendilerini herhangi bir biçimde gösterdiklerine inanılan

kayalıklar, tepeler ibadet yeri olarak kullanılır. Örneğin Doğu Afrika'daki Bondeiler, *Mlinga* dağını ata ruhlarının bulunduğu yer diye kabul ederler (Dammann, s. 134). Avustralya yerlilerinin mitik konuları canlandıran resimlerle süsledikleri kayalıklar, aynı zamanda ibadet yerleridir. Mezarlar, özellikle şeflerin, din adamlarının, ünlü savaşçıların mezarları da ibadet için kullanılmaktadır. Örneğin Tongo'da (Pasifik Okyanusu) şeflerin mezarları aynı zamanda ibadet yeriydi. Polinezyalıların taştan yapılma, üzerlerinde taştan ya da ağaçtan *ahu* denilen idollerinin bulunduğu ibadet yerlerine aynı zamanda şefler de gömülmekteydi. Megalit kültünün görüldüğü yerlerde köy mezarlığı hem dinsel, hem de toplumsal hayatın merkezini teşkil etmektedir. Buşmanlar ve Bergdamalar (Güney Afrika) kutsal ateşin etrafını çevirerek, burasını ibadet alanı yapmaktadırlar.

Ata figürlerinin, idollerin, ibadet araçlarının, maskelerin korunduğu özel kulübeler; evlerde ocağın ve ateşin bulunduğu yerler de kutsal sayılmaktadır (Kuzey ve Orta Asya etnilerinde). Irakualar ünlü «uzun ev» lerinden ibadet yeri olarak da yararlanmaktaydılar. Pueblo yerlilerinin Kiva denilen, yuvarlak ya da dört köşeli olarak yeraltına yaptıkları ibadet odalarında aynı zamanda erginleme törenleri de yapılırdı.

Soru 38 : İbadet ve âyinleri kimler yönetir? Büyücüyle din adamı kesinlikle birbirinden ayrılır mı? Şefler aynı zamanda dinsel lider olabilirler mi? Dinsel liderin kendisi kült-objesi olabilir mi?

İbadeti ve âyinleri yöneten kimselerin başında din adamları gelmektedir. Bunların görevleri tanrılarla insanlar arasında aracılık yapmaktır. Ancak ilkellerde çoğu zaman din adamıyla büyücünün iş alanı birbirine girmektedir. Başka bir söyleyişle, din adamı aynı zamanda büyücü, falcı, doktor vb. olabilmektedir. Bu işleri yürüten kimselere Etnoloji'de «*Medizinmann*» (hekim) ya da şaman denmektedir. Bu gibi kimselerin seçimleri, dinsel-büyüsel işleri yönetme için görevlendirilmeleri, gelişigüzel olmaz. İbadeti ve âyinleri yönetenler, bu mesleği ya dinsel-büyüsel güçlere sahip oldukları için, ya da bu amaçla bir eğitim ve öğrenimden geçtikten sonra elde ederler. Bunun en tipik örneği şamanizmde görülür. Şaman olabilmek için hem doğaüstü kudretler tarafından «seçilmiş» olmak, hem de sıkı bir eğitimden geçmek gerekmektedir. «*Medizinmann*» ın cemaat içinde önemli bir yeri vardır; din adamlığını, büyücülüğü, doktorluğu kişiliğinde toplamıştır. Bu durumu, onu, toplumsal düzenin korunması hakkında da söz sahibi yapmaktadır. Çoğu zaman atalar, ölüler ve tanrılarla ilgili ibadetleri düzenlemek, duaları okumak, kurban ve adakları sunmak, bayram ve tören zamanlarını bildirmek klan şefine düşer. Asal kült cemaati olan klanda, klan yaşlıları, cemaat üyeleriyle yüce kudretler arasında aracılık yaparlar; çünkü ataların dinsel ve büyüsel güçlerinin klanın en yaşlı üyesine geçtiğine inanılmaktadır. En küçük ibadet topluluğu olan ailede ise, ibadeti, baba ya da büyükbaba yönetir.

Klan, fratri ve tribü gibi sınırlı toplumsal kuruluşların dışında büyük toplumlarda çoğu zaman dünya işlerini yöneten liderin yanında bir de dinsel işleri yöneten lider bulunmaktadır. Örneğin eskiden Kongo'da kralın yanı sıra dinsel bir şef vardı. Bu şef çeşitli dinsel işlerle birlikte atalar ibadetini yöneten kimseydi. Polinezya'da da, özellikle Hawai adasında, tanrılarla insanlar arasında aracılık yapan ve *Tohunga* denilen din adamları büyük kudret ve prestij sahibiydiler.

Kimi zaman da dinsel ve siyasal kudretleri kişiliğinde toplamış olanların kendileri kült objesi olmuşlardır. Bu durum özellikle yüksek kültürlerde görülmektedir: «Kutsal Prensler», «Kutsal Krallar» ya da «Tanrı-Krallar». Eski Mısır'da, Afrika'da, Orta ve Güney Amerika'nın yüksek kültürleriyle, Polinezya'da, kutsal krallara, şeflere ve prenslere ya tanrının oğlu, ya yeryüzündeki temsilcisi ya da tanrının kendisi gözüyle bakılmış, bunlar tanrısal kudretlere özgü birtakım yeteneklerle nitelenmişlerdir.

Soru 39 : İbadetin koşulları nelerdir?

İbadetin eksiksiz olarak yerine getirilmiş olması için birtakım koşullar vardır. Duruma göre, bunlardan birinin ya da birkaçının eksikliği ibadetin bütünlüğünü bozar. Bunların önemlileri şöyle sıralanabilir:

a) İbadeti ya da âyini yönetecek bir din adamının (klan yaşlısı, şaman, medizinmann) bulunması gerekir.

b) İbadeti ya da âyini yönetecek olanla katılanların belli bir ön hazırlığı yerine getirmeleri gerekir (yıkanmak, oruç tutmak, bedeni ve yüzü boyamak, törensel giysiler giymek vb.).

c) İbadet ve âyin sırasında belli şeyleri yapmak ya da yapmamak, ritüel kaçınmalara dikkat etmek gerekir (susmak, gülmemek, yüksek sesle konuşmamak vb.).

d) Belli yerlerde ibadet etmek, âyin ve tören düzenlemek gerekir (tapınaklar, kurban yerleri, mezarlıklar, köy alanı, «erkekler evi», koruluklar, resimli kayalıklar, mağaralar vb.).

e) Belli zamanlarda ibadet etmek gerekir (bayram ve törenlerde, kuraklık, savaş zamanlarında vb.).

f) İbadet, kurbanı adağı, hediyeyi gerektirir.

g) İbadetle kurbanın ve duanın yanısıra dans, müzik ve ritüel içerikli oyunların da bulunması gerekir.

h) Özel kült araçlarının bulunması ve kullanılması gerekir (idoller, maskeler, çurungalar, müzik aletleri vb.).

i) İbadetin bölümlerinden olan ritlerin belli kurallara bağlanarak, dondurulması ve kapalı bir sistem içerisinde işlemesi gerekmektedir.

Soru 40 : Dua nedir? Ne zaman dua edilir? Kaç çeşit dua vardır? Bunlara örnekler verir misiniz?

İbadetin en önemli öğelerinden biri olan dua, yalın haliyle yüce kudretlerin yardımını ve acımasını sağlamak, onları harekete geçirmek için, insanın içinde bulunduğu duruma göre o anki seslenişidir. Bu niteliğiyle bireysel bir karakter taşıyan dua; dinsel şefler tarafından yönetilen ibadetlerde kurallara bağlı olarak, belli bir düzen içerisinde, toplumsal bir karakter kazanır.

Duaları genellikle üç grupta toplayabiliriz: İstek duaları, şükran duaları ve yakınma duaları.

Dualar sessizce okunduğu gibi, yüksek sesle mırıldanarak ya da belli bir uyum içerisinde şarkı gibi de okunur. Dua edilirken belli birtakım jestler, mimikler de yapılır. Genellikle yola çıkarken, ava gitmeden önce, savaşa başlarken, ekin ekerken, ürün alırken, hastalık, kuraklık, doğum, düğün, ölüm, vb. durumlarda dua edilir. Ayrıca, güneş doğarken ve batarken, yatarken, yemekten önce ve sonra da dua edilir.

İstekle ilgili dualar, yaşamaları çevre koşullarına sıkı sıkıya bağlı ilkellerde daha çok ava ve yağmura yönelmiştir. Örneğin Buşmanlar, kendilerine yiyecek göndermesi için güneşe ya da yıldızlara şöyle yakarırlar:

«Ey oradaki yıldız,
Bana bir yabankeçisi göster!

Ey oradaki yıldız,
Elindeki şu değnekle
Karınca yuvası kazdır bana.

Ey oradaki yıldız,
Yüreğimi sana sunuyorum,
Sen de bana sun!

Ey oradaki yıldız,
Yarın bir toprak kurdu görmek istiyorum,
Öldür köpeği de
Doyur beni.
Karnımı doyur ki,
Yatıp uyuyabileyim» (Dammann, s. 118).

Ewelerde (Afrika), ava çıkan avcı da aya yakarır : *«Ey yeni ay!* Avlanmama yardım et de, korulukta avlanabileyim. Yalvarırım sana!» (Dammann, s. 118).

Kuraklık zamanında yapılan yağmur duaları ya yalın bir duadan ibarettir ya da dua ile birlikte kurbanı da gerektirir. Birinci durumu Bonapart Körfezi'ndeki Avustralya yerlilerinin bir duasıyla örnekleyebiliriz: *«Yosun tabakası!* Su yolla bize! Yosun tabakası! Suyunu boşalt!» (Worms-Petri, s. 194).

Buradaki yosun tabakası yağmur bulutunu sembollemektedir. Çevre koşullarına bağlı olarak yaşayan Namalar (Afrika'da) Tsui-Goab denen kudrete şöyle yalvarırlar:

«Sen, Tsui-Goab'ım benim,
Bulutları yağdır ki,

Sıkıntısız yaşayalım.
Tarlalardaki ürünleri büyüt ki,
Sovanlarımız olsun» (Dammann, s. 119).

Kimi zamanda bu tür dualar:

«Erob, Erob, Erob!
Susuzluktan ölüyoruz,
Su ver bize!» gibi yalın, fakat çarpıcı bir anlatım kazanmıştır.

Kurban da gerektiren yağmur duası için, Afrika'daki Nyamwezlerden aşağıdaki örneği verelim: Yağmur yağmadığı zaman biraz un, biraz hamur, bir keçi ve koyun hazırlanır. Davul çalınarak şeflerin mezarlarına gidilir. Eğer bu mezarlar yıkılmışsa onarılır ya da yeniden yapılır. Her şey hazır olduktan sonra, duayı yöneten şef, kurban kulübesine girer ve atalara seslenir:

«Ey beni dünyada bırakan şef,
Kurban sunmaya geliyorum sana.
Çoktandır yağmur düşmez oldu toprağımıza,
Yağmur ver bize!». Bundan sonra keçiye ve koyuna hamur süren şef, atalara ait bir kabın içine boşalttığı içkiyi mezarın üstüne dökerek:

«İşte suyun burada senin!
Bana yağmur ver! Yağmur yağsın!
Niye terkedersin beni? Efendimsin benim!
Rütbemi senden aldım. Çaldırmadım da
Oysa sen yüzüstü bıraktın beni!
Beni yüzüstü bırakır da,
Yağdırmazsan toprağıma yağmuru,
Başka yere gidecekler bizimkiler!
Bak, işte keçin, işte koyunun burada!»

Bundan sonra kurban kesilir ve kurban yemeği yeni-

lir. Kurban yemeğine şefin dışında herkes katılır (Dammann, s. 124).

Fin halklarının önemli gruplarından olan Wotyaklar, orman tanrısı için ağaç dalına bir parça ekmek koyarak şöyle dua etmekteydiler: *«Orman tanrısı! Bana orman hayvanları, sincap, tilki, ayı ver. Arı da ver, onları arı kovanıma sok. Sen bunları yaparsan, ben de sana sunuda bulunurum* (Paulson, s. 176). Ateş toprağında yaşayan Selknamlar (Güney Amerika), çokça kar yağdığı zaman, bir kadın bir parça odun kömürü alarak havaya atar ve şöyle der: *«Attığım şey senin olsun, bize acı da, güzel bir hava ver!»* (Hirschberg, s. 324). Buradaki kömür parçası, tanrının gönlünü hoş etmek için, bir kurban yerine geçmektedir.

Şükran duaları, istenilen şey elde edildikten sonra yapılır. Örneğin Buşmanlar yağmurdan sonra:

«Tanrı, Tanrı, Tanrı!
Yağmur yağdı, yağmur yağdı!
Yağmur, su, yağmur, su.
Artık su içebiliriz, yağdı yağmur.
Tanrı! Tanrı! Tanrı!
Artık su içebiliriz!» (Dammann, s. 121) diyerek şükranlarını bildirirler.

Tanrılardan ya da yüce kudretlerden istenilen şeyler olmazsa, o zaman duaların yerini kınamalar almakta, insanlar öfkeyle tanrılara karşı çıkmaktadırlar. Örneğin Afrika'daki Pongaların istekleri yerine gelmezse tanrılara şöyle seslenirler: *«İşe yaramaz tanrılar sizi! Keder verdiniz bize. Kurban sunduk size, ama sesimize kulak vermediniz. Soyulup sovana çevrildik. Kinle dolu içimiz! Bizi varlıklı kılmıyorsunuz.»* Aynı şekilde Zulu'lu bir şef de, yardım dilediği atalarından yakınarak kendilerine, bol yiyecek yerine hastalık verdikleri için, onları hiç çekinmeden kınamaktadır (Dammann, s. 121).

Akşam yapılan dualar genellikle hem şükranı, hem de ertesi güne sağ-esen çıkmayı dile getirmektedirler. Amerika yerlilerinin dualarından biri şöyledir: *«Ey dağların ve vadilerin tanrısı, ey ağaçların tanrısı, ey sarmaşıkların tanrısı, senin ayaklarının dibinde, ellerinin altında uyuyacağım... Gün doğacak yarın, güneş yeniden parlayacak... Nerede olacağımı bilmiyorum. Anam da, babam da sensin. Beni görüyorsun, beni tüm karanlıklardan, engellerden koru, yolumu açarsın... Ey tanrı, Tanrım, dağların ve vadilerin Tanrısı...»* (Heiler, 1919, s. 93). Habeşistan'daki Gallaların akşam duaları da iyi geçen bir güne şükran duyulduğunu ve gecenin de iyi geçmesini dilemektedir: *«Ey Tanrı, günümü iyi geçirttin, gecemi de iyi geçirt, ey yücelerin yücesi Tanrı!»* (Heiler, 1919, s. 93). Tahiti'li bir aile başkanı da yatmadan önce tanrısına şöyle yakarmaktadır: *«Koru beni, koru beni. Bu tanrıların gecesidir. Yakınımda ol da, gözet beni, Tanrım! Beni kara büyüden, birdenbire ölmekten, kötü davranıştan, iftira atmaktan ya da iftiraya uğramaktan, hileden ve sınır kavgalarından koru! Bize iyilik bağışla! İnsanın görünce, saçlarının dimdik olduğu öfkeli savaşçının öfkesinden koru beni! Beni ve ruhumu yaşat, bu gecemi iyilikle doldur, Tanrım!»* (Nevermann, s. 12).

Soru 41 : İbadetin önemli öğelerinden olan kurban hangi amaçlara yönelmiştir? Kurbanlar kaç kısma ayrılır? İlk ürün, ilk av kimlere sunulur?

İbadetin önemli bir bölümünü teşkil eden kurban, doğaüstü alana giren kudretlerle barışıklığı sağlamak, onların verdiklerine teşekkür etmek ve onlardan bir şeyler istemek için sunulur. Yönelmiş olduğu amaçlara göre, kur-

banı dört grupta toplayabiliriz: a) İstenilen şeyi elde etmek için sunulan kurbanlar; b) elde edilen şeye teşekkür için sunulan kurbanlar; c) bir günahı, bir kusuru bağışlatmak için sunulan kurbanlar; d) ilk üründen, ilk avdan vb. Yüce Varlık'a sunulan hak kurbanları.

Kurbanlar, kanlı ve kansız olmak üzere başlıca iki bölüme ayrılır. Kanlı kurbanlara her çeşit hayvan girdiği gibi insanın bedeninin bir yerinden çıkardığı kan da girer. Örneğin Malakka'daki Semanglar, fırtınalı havalarda yaratıcı Yüce Tanrılarını yatıştırmak için, baldırlarını keskin bir şeyle birazcık keserek birkaç damla kan çıkartır, kanı bir saz parçasının içindeki suyla karıştırarak toprağa dökerler. Buna «kan kurbanı» denir (Hirschberg, s. 324). Kuzey Amerika'daki Preri yerlileri koruyucu kudretin onuruna bedenlerinin bir yerinden kan çıkarırlar. Kesilerek sunulan kurbanların başında koyun, keçi, at, domuz, rengeyiği, ayı, horoz, tavuk vb. gelir. Kansız sunularsa, her türlü yiyecek, içecek ve değerli eşyadır.

Kurbanı sunma biçimleri de, sunulanın niteliğine göre değişmektedir. Genellikle hayvanları ritüel biçimde kesmek kuraldandır. Yiyecek, içecek gibi şeyler mezarlara, sunaklara ya da kutsal bilinen yerlere bırakılır. Gök tanrılarına verilecek kurbanlar için, yüksek yerler seçilirken, yer tanrıları için toprağın üstü ya da içi yağlanır. Deniz tanrısı içinse en uygun yer denizdir.

İlginç bir kurban şekli olan hak kurbanı, hemen hemen bütün ilkellerde görülmektedir. Elde edilen ilk ürün, ilk av, onu insanlara gönderen Yüce Varlık'ın hakkıdır. Bir şeyin ilki, tanrılara, atalara ya da öteki doğaüstü kudretlere sunulduktan sonra, diğerleri insanlar tarafından yenilir. Bu da bir âyinle kutlanarak olur. Ayrıca ilk elde edilen ürünü, önce, toplumda kral, şef, rahip vb. önemli yerleri olan kimseler yerler. Örneğin Angalarda yeni tahıldan yoğrulan hamuru ilkin din adamı yemektedir (Van

Baaren, s. 190 - 191). Avcı kavimlerde hayvanların tanrısına avlanan hayvanlardan bir parça sunmak oldukça sık rastlanılan bir âdettir. Çoban halklarda yeni doğmuş hayvan yavruları; süt ve sütten yapılma yiyecekler tanrılara sunulur. Habeşistan'daki Gallalarda keçi ve koyun kurbanının yanısıra gök tanrısına yemek de sunulur.

İlkeller, sunulan canlı ve cansız kurbanların, yüce varlıklar, atalar ve manevî kudretler tarafından sadece özünün alındığını tasarımlamaktadırlar.

Kimi zaman da değerli olan bir şeyin yerine geçmesi dileğiyle değersiz bir şey de sunulur. Örneğin Mısır Sudanındaki Nuelerde öküz yerine bir hıyar sunulur. Burada sembolik bir kurban ve iyi niyet söz konusudur. Bir öküz kurban edemeyecek kadar yoksul olan Nue'li, tanrının, kendine sunulan sembolik kurbanı kabul edeceğine inanmaktadır (Van Baaren, s. 188).

Ürün alma sırasında düzenlenen şölenlerde çok sayıda sığır ve domuz kurban etme, asıl amacının dışında da, yani tanrıları ve ataları hoşnut etmekle beraber, şölen sahibinin öte dünyada iyi bir yer kapmasına da yardım eder.

Kurban ve adak, «Ben sana veriyorum, sen de bana ver,» ilkesine dayanır.

Soru 42 : İbadette kullanılan araçların başlıcaları hangileridir? Bunların kutsallığı nereden gelmektedir?

İlkellerde görülen ibadet araçlarının genellikle hem araç, hem tapınılan ve kutsanan obje olarak ikili görevleri vardır. Çoğu zamanda bu görevleri kesinlikle biribirinden ayırmak zordur.

İbadet araçlarının başında maskeler, ata heykelleri,

totem heykelleri, kült direkleri, hayvan figürleri, amuletler, vınıltılı tahtalar, kaynana zırıltıları, çeşitli müzik aletleri, idoller, taşlar, anıttaşlar (megalit), dua değirmenleri, dua değnekleri vb. gelmektedir.

Maskelerin, ölmüş ataları, mitik kahramanları, demonları, ruhları temsil ettiklerine inanılmaktadır. Maskeleri takanlar da belli bir süre onların kişiliğine dönüşmekle bu üstün yeteneklere kavuşmaktadırlar. Bu bakımdan, maskeler hemen her türlü ibadet ve âyinde, hem kutsanan obje, hem de araç olarak önemli rol oynarlar. İçlerinde koruyucu bir gücü barındırdığına inanılan küçük maskeler üstte taşınır ve taşıyanı zararlı dış etkilerden koruduğu sanılır. Erginleme törenlerinde ve erkekler derneğine girmek için düzenlenen ritlerde de maskeler büyük önem taşırlar. Mitik olayların canlandırıldığı ve temelinde ibadetin yattığı kült dramlarında da maskeler önemli bir araçtır.

Aynı durum ata ve totem heykelleri için de söz konusudur. Ataları canlandıran bu taştan, ağaçtan, ya da başka malzemeden yapılma heykeller, atalar ve ölüler ibadetinin kaçınılmaz araçlarındandır. Bu heykellerin içinde ata ruhlarının eğleştikleri kabul edilir; onlara kurbanlar kesilir, adaklar sunulur ve dualar edilir.

Maskeler ve heykeller gibi, birtakım müzik araçları da ibadette önemli rol oynarlar. Üzerleri çeşitli şekil ve resimlerle süslenmiş kavalların, davulların, sazların, borazanların vb. manevî yaratıkların seslerini sembolize ettiklerine inanıldığı için, bunlara kültik araçlar gözüyle bakılır ve ibadetlerde kullanılır. Bir de vınıltılı ya da gürültülü ses çıkaran araçlar vardır ki, bunlar arasında kaynana zırıltılarını, özellikle Avustralya yerlilerinin kullandıkları *çurunga*'yı belirtmemiz gerekir.

Pueblo yerlileriyle (Kuzey Amerika) bunların komşuları olan Navaho ve Hopilerde üzerlerine dualar okunduktan ve mısır unu serpildikten sonra tanrılara adak olarak sunulan çubuklar söz konusu yerlilerin bayramlarında maskelerle birlikte önemli rol oynarlar. Aynuların *İnao*'ları da dua çubukları gibi kullanılır.

Üzerlerine dualar yazılmış ve bir el değirmenini andıran dua değirmenleri de özellikle Tibetlilerde gerek kişisel, gerekse toplu ibadetlerde kullanılan önemli bir araçtır. Üzerlerine *«Om Mani Padme Hum»* sözünün yazıldığı rulo kâğıtlar değirmenlerin içine yerleştirilir; bu değirmenleri elle çeviren kimse duayı yüzlerce kez tekrarlamış olur. Ayrıca bunların rüzgârla ve suyla çevrilenleri de vardır.

Bu saydığımız ibadet araçları hiç bir zaman günlük araç - gereç işlemi görmez. Gizli yerlerde, tapınaklarda, erkekler evi'nde saklanır; erginleme ritlerinden geçmemiş çocuklara ve kadınlara gösterilmez, onların dokunmalarına ve kullanmalarına izin verilmez.

Soru 43 : Tipik bir kutsal araç olan çurunga en çok nerede kullanılır? Biçimsel özellikleri nelerdir? Kimlere tabudur?

Kültik amaçlarla kullanılan düz, içbükey, dışbükey; oval ya da köşeli tahtaların kutsallığı, ataların, mitik kahramanların, demonların vb. seslerini canlandırmasından ileri gelmektedir. Bunlara aynı zamanda içlerinde mitik yaratıkların bulunduğu kutsal araçlar gözüyle de bakılmaktadır. Delik uçlarına takılan ipten ya da sırımdan tutulup hızla çevrildiği zaman vınlıyan bu tahtalar en çok Avustralya yerlileri arasında kullanılır. Ayrıca Afrika'nın çeşitli bölgelerinde, seyrek olarak Endonezya (Borneo ve Malaya Arşipelinde), Melanezya (Yeni Gine, Salomon Adaları) ve Kuzey, Orta ve Güney Amerika'da

kullanılmaktadır. Bu aracın Eski Mısır (hastalık tedavisinde) ve Eski Yunanistan'da da kullanıldığı bilinmektedir. Erginleme törenlerinde ve ritüel özlü bayramlarda kullanılan bu kutsal araç kadınlara ve çocuklara tabudur.

Avustralya yerlileri bu vınıltılı ses çıkaran tahtalara çurunga demektedirler. Kelimenin aslı merkezî Avustralya'daki Arandaların dilinden gelmektedir. Sadece ağaçtan değil, taştan, sedeften, deniz hayvanlarının kabuklarından da yapılan ve biçimleri çok değişik olan çurungaların en yaygını dikdörtgen ya da oval olanıdır; bir yüzleri içbükey, öteki yüzleri dışbükeydir. Her iki yüzü düz olanları da vardır. Uzunlukları birkaç santimetreden bir iki metreye kadar değişmektedir. Ama uzunlukları altmış santim kadar olanları çoğunluktadır. Üzerlerine değirmi, sarmal ya da köşeli şekiller işlendiği gibi stilize hayvan (kanguru, yılan, devekuşu vb.) ve insan figürleri de oyulmuştur. Bu figürlerin hepsi sembolik anlamlar taşırlar.

Çurungaların saklandığı yerlere ancak kabilenin en yaşlısı eşliğinde girilir. Küçük *çurungalar* sahipleri tarafından koltuk altlarında ya da saç içinde saklanır. Büyük boydakilerse ağaç kabuklarına, saçlara, devekuşu tüylerine sarılarak, yerleşim bölgesinin yakınındaki taşın, ağacın altına, ya da bir mağaranın içine saklanır. İki metre uzunluğunda olanlarsa, erginleme ritlerinden geçmemiş olanların girmelerinin yasak olduğu yerlerde korunurlar. Kimi zaman çurunga sayısı söz konusu kabilenin üye sayısından da çok olur.

Bunlar doğaüstü alana giren çeşitli kutsal varlıkların birer sembolü, amblemi ve barınağı olarak yerlilerin dinsel hayatlarında önemli rol oynarlar.

Soru 44 : Ölüler ibadeti nasıl bir düşünceden doğmuştur? Dinin başlangıcını ölüler ibadetinde arayabilir miyiz?

İlkeller, genellikle, ölümle tam ve kesin bir tükenişe inanmamakta, sadece ölenin «canlılık» durumunda bir değişiklik olduğunu kabul etmektedirler. Başka bir söyleyişle, ölen kimse yaşamasını herhangi bir biçimde sürdürmekte, geride bıraktıklarıyla ilişkiler kurmakta, hatta onların günlük yaşantılarını ve yazgılarını olumlu ya da olumsuz yönden etkileyebilmektedir.

Hem ölenin geri dönerek insanlara zarar verebileceği korkusu, hem de anılmaya, yiyeceğe, giyeceğe vb. ihtiyacı olduğu inancı ölü kültünü oluşturan önemli etmendir. Bu iki yanlı duygu, yani korku ve sevgi, ölüleri gömme biçimlerini de etkilemektedir; kimi yerlerde ceset hemencecik gömüldüğü, ıssız yerlere bırakıldığı, hatta vahşî hayvanların yemesine terkedildiği gibi, kimi yerlerde de evin içine, avluya, köy meydanına gömülür ve mezarına yiyecek, içecek, giyecek vb. bırakılır.

Bir sürü kültik ve ritüel özlü işlemin ve pratiğin uygulamasını da gerektiren ölü kültü çeşitli bölgelerde yerel özellikler göstermekle beraber, ana çizgisi bakımından aynıdır.

Din Etnolojisinde önemli bir yer tutan bu tür işlem ve pratiklerin başlıcaları cesetle, gömülmeyle, mezarla, ölü yemeğiyle, ölünün ölüler dünyasına gitmesiyle, geride bıraktığı eşyasıyla, yasla, ağıtla vb. ilgili olanlarıdır. Bunların bir bölümü 53. soruda söz konusu edilecektir.

Ölü kültünün, baba hukukuna göre düzenlenmiş kültürlerde sadece erkekleri içine alıp, kadınları ve çocukları bu kapsamın dışında bıraktığı; buna karşılık ana hukukuna göre düzenlenmiş kültürlerdeyse sadece kadınları kapsadığı görülmektedir. Ölü kültü cemaatın her

üyesine yönelmiş olmakla beraber, toplumsal ve dinsel rütbeleri bakımından sivrilmiş kimselerin bu konuda daha çok önem kazandıkları görülmektedir. Kabile şefleri, ünlü savaşçılar ya da şamanlar öldükten sonra da büyük saygı görürler. Bu nokta atalar ibadetine geçiş köprüsünü de teşkil etmektedir (Konig, s. 520).

Ölüler ibadetiyle atalar ibadeti çoğu zaman iç içe girmiş görünmekle beraber; ölüler ibadetinin, yeni ölmüş kimselere yönelmesi, atalar ibadetinden ayrıldığı başlıca noktadır. Oysa atalar ibadetinde, adından da anlaşılacağı gibi çok eskiden ölmüş bulunan atalar söz konusudur.

H. Spencer dinin kökeninin *manizm* (ölüler ve atalar ibadeti) inancında yattığını ileri sürmüş, sosyologlar bu görüşe katılmışlardır. Etnologlar ve din tarihçileri bu görüşü paylaşmamaktadırlar. Çünkü alçak kültür basamaklarında bulunan ilkellerde *manizm* az gelişmiştir.

Soru 45 : Atalar ibadeti hangi düşünceden doğmuştur?

Ölüler ibadeti gibi, atalar ibadeti de ölenlerin, ölümden sonra da hayatlarını sürdürdükleri inancına ve bağlı bulundukları cemaatla ilişkilerini koparmadıkları düşüncesine dayanmaktadır. Atalar ibadetinin görüldüğü yerlerdeki halkların inancına göre, insan, ölümle bedenini kaybetmektedir; fakat benliği, daha doğrusu manevî varlığı yeryüzünde kalmakta, geride bıraktığı kimselerin hayatlarını etkileyebilmektedir. Onlara göre, ölüm hayatın bitişi değildir.

Böyle bir inançtan çıkış noktası bulan atalar ibadetinde, ancak belli kişiler; özellikle kabile atası, ünlü savaşçılar, din adamları vb. tapınılmaya, kurbana ve duaya hak kazanmaktadır. Çünkü bunlar sağlıklarında da

toplumları için büyük ve önemli işler görmüşlerdir. Onları ötekilerden ayıran insanüstü yetenekleri ölümlerinden sonra da kaybolmamaktadır. Birtakım mistik güçlerle dolu bulunan bu gibi kimselerin gönüllerini hoş tutmak, anılarını tazelemek, kurban ve adaklarla anmak yoluyla bitkilerin, hayvanların çoğalmasını sağlamak mümkündür. Bu amaçla ataların figürleri ve maskeleri yapılmakta, adlarına bayram ve törenler düzenlenmektedir. Özellikle maskeler; ataların, erginleme törenlerinde ve kültik özlü oyunlarda insanların arasına katılmalarını sağlamaktadırlar. Atalar ibadeti kafatası kültünü de doğurmuştur. Hayat gücünün kafatası içinde bulunduğu inancı, ölenlerin kafataslarının kutsal yerlerde saklanması âdetini de yaygınlaştırmıştır. Özellikle Melanezyalılarda iyice gelişmiş bir kafatası kültü görülmektedir.

Atalar, dinsel ve toplumsal buyrukların, gelenek ve âdetlerin koruyucuları olarak kabul edilirler. Bunların yerine getirilmesi onları hoşnut ettiği gibi, tersi de öfkelendirmekte, klanın ya da tribünün başına birtakım felâketlerin gelmesine sebep olmaktadır.

Kabilenin, boyun ilk kurucusu ata sayılır ve olağanüstü yeteneklerle nitelenir, doğaüstü varlıklarla bağlantılı görülür. Kimi zamanda gerçek anlamda bir kabile atası yerini mitik bir ataya terketmektedir. Örneğin Avustralya yerlilerinin çoğu her çeşit kültür zenginliğini, kurumları, bilgileri, yiyecek ve içecekleri mitik karakterdeki klan atalarına borçlu olduklarına inanırlar.

Atalar ibadetinin görüldüğü toplumlarda Yüce Varlık inancı ya ikinci plana düşmüş ya da tümden önemini yitirmiştir.

En çok Afrika'nın, Okyanusya'nın, Güney ve Doğu Asya'nın tarımla uğraşan yerlileri ile, Güney Amerika'nın Amazon bölgesinde görülen atalar ibadeti, yüksek

kültürlerde de (Çin, Eski Roma ve Yunanistan) bilinmektedir.

Soru 46 : Hayvan kültü en çok hangi halklarda görülür? En çok hangi hayvanlar kutsanır? Hayvan kültü totemizm alanına girer mi?

En çok avcı halklarda görülen hayvan kültü, hayvanla insan arasındaki dinsel ve büyüsel bir ilişkinin çevresinde toplanmıştır. Geçimlerini avcılıktan, balıkçılıktan ya da hayvan beslemekten sağlayan halklarda hayvanlar büyük bir önem kazanmış, bu önem giderek kutsal bir niteliğe dönüşmüştür.

Avcılığı kutsal bir uğraşı olarak kabul eden avcı halklarda, av hayvanı da kutsal kabul edilmektedir. Bu nedenle avcı, avcılık mesleğini öğrenirken, ava hazırlanırken, av sırasında ve hayvanın öldürülüşünde birtakım büyüsel yollara başvurur, maskeler takmak; hayvan dişinden, pençesinden, tüylerinden yapılmış amuletler taşımak; kayalara, kumlara av hayvanlarının ve av sahnelerinin resimlerini yapmak (Buşmanlarda, Avustralya yerlilerinde); hayvanların belli yerlerini yemek, kanlarını içmek; avdan önce ritüel temizlik; avlanan hayvandan bir parçayı «av tanrısı» na kurban olarak sunmak; av hayvanlarını etkilemek amacıyla danslar yapmak vb. hayvan kültünün avcılıkla ilgili alanına giren kültik ve büyüsel işlemlerin bir bölümünü teşkil etmektedir.

Sığırcılıkla geçinen halklarda hayvanla insan arasında sıkı bir ilişki görülmektedir. Doğu Afrika'da ve Sudan'da sığır besleyen halklarda sığırın önemli bir yeri vardır. Örneğin Doğu Afrika'daki Sukların dilinde, sığırla ilişkili her şeyin, özel bir adı vardır. Kutsal inekler satılmazlar; ancak çok gerekli bir zamanda kurban edi-

lirler; bu ata ruhlarına seslenmenin en son şeklidir (Van Baaren, s. 88-89). Güney Hindistan'da, Nilgiri dağlarında yaşayan Todoların dinsel tasarımları sığır çevresinde toplanmıştır. Köylerdeki kutsal süt evlerinde mandalar özel âyinlerle sağılır.

Çoğu ilkellerin mitlerinde, dinsel inançlarında karga, kartal, horoz, atmaca, ağaçkakan vb. kuşlar; bukalemun, kertenkele, yılan gibi sürüngenler ateşi yeryüzüne getiren, insanları kurtaran, dünyayı yaratan ya da dünyanın yaratılmasına yardım eden hayvanlar olarak rol oynamakta ve kutsanmaktadır. Örneğin *kartal* Kuzey Amerika yerlilerinin çoğunca, Nijerya'daki İbibiolarca, Buryatlarca, Yenisey Ostiyaklarınca, Amerika'nın eski yüksek kültürlerince doğaüstü kudretlerle nitelenen bir kuştur. Mitolojide, inançlarda, sanatta gökyüzünün temsilcisi olarak büyük bir rol oynayan kartala aynı zamanda gelecekten haber veren, ruhları öte dünyaya götüren, gökle yer arasında aracılık yapan kutsal bir kuş gözüyle bakılmaktadır. Sürüngen hayvanların içerisinde, özellikle *yılanın* büyük bir önemi vardır. Deri değiştirmesinden dolayı ölmezlik düşüncesini sembolleyen yılanın mitolojide, ibadette, büyücülükte ve sanatta oynadığı rol evrenseldir. Özellikle Afrika'da korku ve saygıyla karışık, gelişmiş bir yılan kültü görülür. Orta Amerika'nın eski kültürlerinde yılan çoğu zaman yüce varlıklarla aynı tutulmuştur. Amerika yerlileri yeraltı kudretlerini yılan biçiminde tasarımlarlar. Yılan; ölümsüzlüğü, gücü ve dünyanın yaratılışını sembolleyen bir motif olarak da ilkellerin sanatında çok sık yer almaktadır.

Hayvan kültünün tipik örneklerinden biri de kuşkusuz totemizmde görülür. Totem hayvanı ile klan üyeleri arasındaki bağ hem akrabalık, hem de mistik bir ilişkiyi içermekte ve bu ilişkiden bir kült doğmaktadır. Hayvanla insan arasındaki sıkı ilişkinin bir kader birliğine, mis-

tik ve majik bir bağlantıya dönüşmüş olması totemizmin değişik bir biçimi olan birey totemizminde ya da öbür adıyla «öteki ben» inancında çok açık seçik görülmektedir (Bkz.: Soru 18). Bu konuyu totemizmle ilgili sorularda açıkladığımız için, burada üzerinde durmayacağız.

Ayrıca at, bizon ve ayı çevresinde oluşmuş kültler de vardır. At, daha çok Orta Asya'da kutsanan bir hayvandır. Bizon, Preri yerlilerinin (Kuzey Amerika) dinsel dünyalarını büyük çapta etkilemiştir; âyinlerde, mitlerde önemli bir yer alan hayvanın adına dinsel törenler düzenlendiği gibi, onu çoğaltmak amacıyla da büyüsel pratikler yapılmıştır. Ayı ise başlıbaşına bir kültü oluşturmuştur.

Soru 47 : Ayı kültünün temelinde hangi düşünce yatmaktadır? Ayı kültü en çok kimlerde görülür? Bu konuda ilginç bir örnek verilebilir mi?

Hayvanlara dönük ibadetin tipik örneklerinden biri ayıyla ilgili olanıdır. Ayının içinde kutsal bir yaratığın, daha doğrusu tanrı'nın bulunduğu inancı ayı kültünün doğmasına sebep olmuştur. Ayıyı öldürmekle kutsal varlığın özgürlüğüne kavuşacağına inanılmaktadır. Böylece dünyasal kılığından kurtulan varlık, kendini kurtaranlara mutluluk getirecektir. Ayı kültünün kökü, onun, insanlara benzeyen bir atadan geldiği tasarımında yatmaktadır. Ayı törenleri taş devrine kadar gitmektedir.

En çok Kuzey Asya etnilerinde, Kuzey Amerika yerlilerinde ve Amur bölgesindeki Gilyaklarda görülen ve günlerce süren ayı kültü; ayının yakalanması, bir süre çok iyi yedirilip içirilmesi, bir konuk gibi ağırlanması, özür dilenerek öldürülmesi, öldürme sırasında törene ka-

tılanların ağlaşması, etinin paylaştırılması, kemiklerinin büyüsel işlemlerle gömülmesi gibi evrelerden ibarettir. Ostiyaklar ve Vogullar öldürülmüş ayının çevresinde onun hareketlerini taklit ederek oynarlar. Aynular ve Gilyaklar, ibadet amacıyla yakaladıkları genç ayıları bir yere kapatarak özenle beslerler. Birkaç gün süren tören ve şenliklerden sonra ayı öldürülür. Ancak ayının ruhunun kendilerinden öç alacağı korkusuyla ondan özür dilenir; bu arada kadınlar ağlaşırlar. Etinin yenmesi için köy halkı çağrılır. Ayının yüzülmüş postu ve kellesi şölenin verildiği odaya asılır; böylece ayının da şölene katılmasının sağlanmış olacağına inanılır.

Ayı kültünün görüldüğü kimi halklarda da ayı türlü oyunlarla ininden çıkartılıp öldürüldükten sonra, törenin ve bayramın yapılacağı yere getirilir. Ancak, ayının uyurken öldürülmesi hiç iyi sayılmaz. Onun için ayı uyandırılır ve ininden dışarı çıkması beklenir.

Evenklerde (Tunguzlar) ayının yakalanmasından, onun yenilmesine, kemiklerinin gömülmesine kadar uzayan süre ana çizgileriyle aşağıdaki gibidir:

Ayının bulunduğu ini keşfeden avcı, ini ve dönüş yolunu iyice aklında tutmaya çalışarak barındığı yere döner. Oraya yaklaşırken karga gibi bağırmaya başlar. Bunu duyan yaşlı ve tecrübeli avcılar kulübelerinden dışarı fırlayarak aynı şekilde bağırırlar. İni bulan avcı karganın hareketlerini taklit ederek, *taygada* bulduğu avı haber verir; ötekiler buna aynı hareketlerle karşılık verirler, böylece bir pandomim başlamış olur. Bundan sonra ayıyı bulan avcının barınağında toplanılarak iş bölümü yapılır. Ertesi gün sabahleyin «avlarını gagalamak için taygaya doğru uçarak» yerlerini terk ederler. Onlar ormanın içinde iyice kaybolmadan, arkalarından bakılmaz. Geride kalanlar birtakım büyüsel kaçınmalara

dikkat etmek zorundadırlar: Saçlarını taramazlar, ellerini yıkamazlar, ellerine keskin bir şey almazlar.

Mağaradaki ayının öldürülmesi çok ince bir tekniği gerektirmektedir. En yaşlı avcı, ine yaklaşıp ayıyı dışarıya çıkartmak için görevlendirilir; bu avcı ayıya yalvarır, onu komik jestlerle güldürerek dışarıya çıkarmaya çalışır. Ayı, inin deliğinden başını gösterdiği zaman, avcılar hep birden «yavaş yavaş dedecik, ninecik!» diye bağırırlar. Ayı öldürüldükten ve ininden dışarıya sürüklendikten sonra da, pandomim sürer. Karga sesiyle çığrışan avcılar kurtların, tilkilerin, kunduzların lezzetli ayı etinden tatmak için toplanacaklarını, böylece ayının ruhunun da kendini bu hayvanların öldürdüğüne inanarak avcılardan öç almayacağını sanırlar. Pandomimden sonra yaşlı avcı ayının ağızını açarak, boğazına on santim uzunluğunda bir değnek sokar ve «dedecik, esnesene!» der. Böylece hayvanın ruhu bedenini terketmiş ve derisi yüzülürken ruhu zedelenmemiş olur. Hayvanın derisi yüzüldükten sonra, ayıya nerede yaşadığı, ne yediği, kiminle cinsel ilişkide bulunduğu vb. hakkında sorular sorulur. Bu soruları avcılardan biri cevaplandırır. Bundan sonra, ayının dağdan yuvarlanarak öldüğü söylenir; avcılar yüzünden değil de, kendi dikkatsizliği sonucu başına bu işin geldiği hakkında kandırılmaya çalışılır. Eğer ayı bunlara inanmazsa, o zaman kendini öldürenlerin onlar olmadığı söylenir. Bu konuşmalar sırasında belli kurallara göre hayvanın karnı yarılır; karın derisi iki yana açılır. Ava katılmış her avcı, sıraya girerek, küçük bir âyin yayıyla ayının iki yana açılmış derisine oklar atar. Şölen üç gün sürer. İlk gün gece yarısına kadar dans edilir; ikinci gün gülüp eğlenerek yenir içilir ve ayının gözleri gömülür; üçüncü gün ayının başı ormana gömülerek tören sona erdirilir (Rudy, s. 79-81).

Soru 48 : Taş, ağaç ve su kültü ne gibi özellikleri içermektedir?

İbadetle ilgili inanma, uygulama ve pratiklerde taşların önemli bir yeri vardır. Gerek yapıları, gerekse biçimleri bakımından ilgiyi çeken taşlar ve kayalar birtakım doğaüstü kudretlerle nitelenmiş, içlerinde tanrıların, ataların ve cinlerin eğleştiğine inanılmıştır. Taşlar ve kayalar ya kült araçları ya da doğrudan doğruya ibadet edilen, kurban sunulan, yardım dilenilen birer kutsal obje olmuşlardır. Bunların dışında amulet, uğurluk, fetiş vb. olarak da geniş bir uygulama alanı bulmuşlardır. Megalit kültürde görülen anıttaşlar, taş masalar, taş mezarlar, ibadet yerleri olarak büyük rol oynamaktadırlar. *Göktaşları* da doğurganlığın ve bolluğun birer belirtisi ve amblemi sayılmışlardır. Örneğin Buryatlarda «gökten düşmüş» belli taşların yağmur getireceğine inanılır, kuraklık zamanlarında onlara adaklar sunulur (Harva, s. 153).

Birtakım kutsal taşların doğumla ilgili âdetlerde, kısır kadınlara doğurganlık gücü verdiği inancı pek yaygındır. Örneğin Güney Hindistan'da kısır kadınlar, içlerinde ataların eğleştiklerine inandıkları *dolmenlere* adaklar sunduktan sonra, ellerini sürerler. Kuzey Kaliforniya'daki kısır kadınlar, gebe kadınlara benzeyen kayalara dokunurlar; Güney Yeni Gine'deki Kai adasında çocuk isteyen kadınlar taşlara yağ sürerler (Eliade, 1954, s. 252). Yeni Gine'de Rossel adasında *«kutsal taşlar»* büyücülükte önemli rol oynarlar. Yerlilerin *yaba* dedikleri kutsal alanlarda bir taş bulunur. Taşın ve alanın temiz tutulması gerekir. Böylece bolluk, yağmur ve sağlık elde edilir. Taşın ve alanın pis bırakılması ise kuraklığı ve hastalığı getirir (Schlesier, s. 234). Taş, bitkilerin, insanların, hayvanların çoğalmasıyla ilgili âyinlerde de önemli

rol oynamaktadır. Melanezyalıların çoğalma ile ilgili ritlerinde belli taşlar kullanılmaktadır (Schlesier, s. 225-226). Avustralya yerlileri döllenmede ve çocukların doğumunda içlerinde çocuk ruhlarının bulunduğuna inandıkları taşlardan hem korkar, hem de onları sayarlar. Örneğin çocuk istemeyen kadınlar, delikli taşların yanından geçerken «bana gelme, ben yaşlı kadının biriyim», ya da taşın önüne oturarak içindeki çocuk cinine «bir sürü genç kadın var, hadi onların içine gir!» derler. Kimi zaman bu çocuk cinlerinden kara dilekler için de yardım istenmektedir. Örneğin Aranda'lı (Avustralya) bir erkek «karım beni terkedip, başka bir erkekle aldattı; hemen git, içine gir, onu lohusa döşeğinde öldür!» demektedir (Worms - Petri, s. 206).

Taş, yüksek kültürlerde de önemli bir rol oynamakta, çoğu zaman ibadet yerini teşkil etmektedir. Örneğin Eski Yunanistan'daki *Hermeler,* Romalıların *sınır taşları;* İslâmiyetteki «*Hacer-i Esved*» (Karataş); Yahudilerde *Yakub'un taşı* gibi. Taşlarla ilgili kült ve inançlardan bir sürü örnek vermeye yerimiz elverişli olmadığı için, bu konuya ilgi duyanlara *Hikmet Tanyu*'nun «Türklerde Taşla İlgili İnançlar, İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968» adlı araştırmasını salık veririz.

Taş kadar olmamakla beraber, ağaç da, ilkellerin dinsel ve büyüsel hayatlarında önemli bir rol oynamaktadır. Ağacın yeşillenmesi, meyve vermesi, kuruması, ölüp dirilmenin sembolü olarak görülmüş, dinsel özlü törenlerde kült ağacı olarak kullanılmasına yol açmıştır. Ağaç, dünyanın yaratılışıyla ilgili ilkel efsanelerde çok kullanılan bir motif olarak görülür (Dünya ağacı motifi). Aynı şekilde *hayat ağacı* motifi de yaygındır. Efsane ve masalların dışında, hayatta da, ağaçla ilgili mistik tasarımlara yer verilmektedir. Bunun tipik örneği, yeni doğan çocuklar için dikilen ağaçlardır. Öyle ki, bu âdet çocukla

ağaç arasında bir yazgı birliğini sembollemekte, çocuğun başına gelenin ağacın; ya da tersinin, yani ağacın başına gelenin çocuğun da başına geleceği inancını pekiştirmektedir. Bu durum *alter ego* (öteki ben) inancının bitkisel alandaki bir çeşitidir.

Belli taşlarda olduğu gibi, belli ağaçlarda da *mana* gücünün, ataların, cin ve perilerin eğleştiği inancı, giderek koruluklar ve ormanları da kapsamış, özellikle ormanlık bölgelerde yaşayan yerlilerin dinsel hayatlarında görülen birçok «*orman tanrısı*»nın temel düşüncesini oluşturmuştur.

Özellikle yaşlı ve büyük ağaçlar; tek ağaçlar, içlerinde kovuk bulunan ağaçlar ötekilerine bakarak daha çok dikkati çektiği için, ilkeller bu çeşit ağaçlara değişik bir gözle bakmaktadırlar. Ayrıca *hurma, incir, ekmekağacı* gibi kimi ağaç türleri de özellikle kutsal olarak kabul edilmektedirler.

Ağaç, Afrikalı zenci sanatçı için sıradan bir malzeme değil, tersine canlı bir varlıktır. O, ağacı keserken, yontarken ve işlerken ağacın ruhundan özür diler (Leuzinger, s. 29). Ağaçtan, büyücülükte de, amulet olarak yararlanılır. Örneğin Afrika'da, Kamerun'un orman bölgesinde «*amulet ağacı*» denilen bir ağaç vardır; bu ağaçtan amulet yapmak için kabuk alınacağı zaman ona dua edilir ve kara bir köpek kurban edilerek kanı ağacın köküne sürülür (Dammann, s. 51). Ağaç Avustralya yerlilerinin efsanelerinde ve ibadetlerinde de önemli bir yer almaktadır. Örneğin Ganai yerlilerinin erkekleri kutsal ağaçları sırtlarında taşırlar; yeni inisiye olmuş çocuklar da kutsal ağaçların üzerine binerek oynarlar, böylece ağacın içinde var olduğuna inanılan kutsal gücü kendilerine geçirmiş olurlar (Worms - Petri, s. 167).

Taşın ve ağacın yanı sıra su da ibadette önemli bir yer almaktadır. Suyun arıtıcı niteliği, bollukla ilişkisi,

taşması vb. su kültünün doğuşunda rol oynayan önemli etkenlerdir. Denizleri, gölleri, ırmakları, kaynakları, çeşmeleri ve yağmuru da içine alan su kültünde; su, kimi zaman kendisine ibadet edilen bir obje, kimi zaman da kült aracıdır. Burada sayamayacağımız kadar çok sayıdaki dinsel ve büyüsel pratiklerde, âdet ve inanmalarda su önemli bir araç olarak görülmektedir.

Küçük derelerin, ırmakların, kaynakların yanı sıra, kutsal sayılan birçok da büyük nehir vardır. Nil, Fırat, Dicle, Ganj vb. gerek efsanelerde, gerekse gerçek hayatta dinsel düşünüşün, duyuşun ve ibadetin vazgeçilmez öğeleri olarak görülmektedirler.

D. İBADETİN SOSYAL YANI

Soru 49 : Geçiş ritleri niçin yapılır? Hayatın en çok hangi dönemlerini kapsar? Erkek lohusalığı nedir?

İnsan hayatında gerek biyolojik, gerekse toplumsal birtakım önemli geçiş dönemleri vardır. İnsan, hayatı boyunca bir durumdan başka bir duruma geçmektedir. Başka bir söyleyişle bireysel hayat doğum, çocukluk, erginlik, evlenme, analık, babalık, sınıflaşma, uğraştığı işte uzmanlaşma, ölüm gibi biribirini izleyen geçişlerden oluşmaktadır. İçlerinden doğum, erginlik, evlenme ve ölüm gibi geçiş dönemlerinin daha çok önem kazandığı bu durumlara bir sürü âdet, rit ve tören eşlik etmektedir. Bunların hepsinin amacı da bireyi bir durumdan başka bir duruma geçerken tehlikelerden ve zararlı etkilerden korumak, ve bu geçişleri kutsamaktır. Çünkü, bir durumdan başka bir duruma geçiş tehlikelerle doludur ve insan bu durumlarda zararlı dış etkilere karşı açık ve güçsüzdür.

Hayatın üç önemli döneminden birisi olan doğuma bir sürü rit, büyüsel kaçınma vb. eşlik etmektedir. Gebe kadın, doğacak çocuğunu birtakım zararlardan korumak ve ona istediği nitelikleri kazandırmak için daha gebelik sırasında birçok yasağa, birçok dinsel ve büyüsel özlü

işleme uymak zorundadır. Doğum ve lohusalık sayısız âdetin, inancın, büyüsel pratiğin hücumuna uğramıştır. Konumuzu sınırladığımız için, örneklerimizi ilkellerden vereceğiz. (Ülkemizde doğumla ilgili âdet ve inanmalarla, bunların başka ülkelerdeki benzerleri için *Orhan Acıpayamlı*'nın «Türkiye'de Doğumla İlgili Âdet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü, Erzurum Üniversitesi yayınları, 1961» ile *Sedat Veyis Örnek*'in «Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1966» adlı araştırmalarına bakılabilir).

Doğum ve lohusalıkla ilgili tipik örneklerden biri «*erkek lohusalığı*» denilen âdettir. Kuzey ve Güney Amerika'da, Okyanusya'da, Güney Hindistan'da görülen bu âdete göre; koca, doğum öncesi, doğum sırası ya da doğumdan sonra çocuğu doğuran kendisiymiş gibi davranır ve lohusanın yerini alır. Örneğin Hindistan'ın kimi yerlerinde, kadını doğum sancıları tuttuğu zaman, kocası kadın giysisi giyerek karanlık bir odada yatar, sızlanmaya ve bağırmaya başlar. Doğumdan sonra da çocuğun yatağından çıkmaz. Kimi yerlerde erkek ya oruç tutarak ya da belli şeyleri yemekten kaçınarak, doğumun yapıldığı evde ya da yakınında bulunarak bu görevi yerine getirmeye çalışır. Erkeğin bu davranışının temelinde, çocuğa ve anneye sataşmak isteyen kötü ruhları ve cinleri yanıltmak çabasıyla çocukla baba arasındaki ilişkiyi pekiştirme isteği yatmaktadır.

Anneyi ve çocuğu zararlı dış etkilerden korumak, çocuğu erginlik dönemine kadar sağ-esen getirebilmek için, doğum öncesi, doğum sırası ve doğumdan sonra uygulanan büyüsel - dinsel nitelikteki pratikler, yapılan âyinlerle ilgili binlerce örnek vardır. Çocuğun erginlik dönemine girişi de önemli bir geçit durumudur ve erginleme

törenleriyle kutlanır. Bu töreni, bundan sonraki soruda açıklayacağız.

Hayatın ikinci önemli dönemi olan evlenme de gerek kız, gerekse erkek için birer geçit sayıldığından, evlenmenin evreleri olan nişanlılık, düğün ve zifaf ayrı ayrı olarak değişik tören ve âyinlerle kutlanır. Çünkü gelini ve güveyi özellikle «*geçiş*» sırasında çok tehlikeli olan zararlı güçlerin kötülüklerinden korumak gerekmektedir. Bu inançladır ki, her evliliğe bir sürü dinsel, büyüsel pratik, âyin ve tören eşlik etmektedir. (Ülkemizde evlenmeyle ilgili geçit ritleri ve törenleri için, *Nermin Erdentuğ*'un «Türkiye'nin Karadeniz Bölgesinde Evlenme Görenekleri ve Törenleri, Antropoloji Dergisi, Ankara 1969, s. 27-58» adlı makalesiyle *Sedat Veyis Örnek*'in «Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki, D.T.C.F. Yayınları, 1967 Ankara» adlı araştırmasına bakılabilir).

Ölenin bu dünya ile öte dünya arasındaki ilişkilerini düzenlemek, öte dünyaya geçişini kolaylaştırmak, cesetle, gömmeyle, ölü yemeğiyle ilgili bir sürü pratik uygulamak ölü ritlerinin başlıcalarındandır. Çoğu toplumlarda ancak cesedin geleneklere uygun olarak gömülmesinden sonra söz konusu kimsenin ölümü toplum tarafından kabul edilir. Ölümün hayatın sonu olmadığı inancı, ölenlerin öte dünyaya «*geçiş*» lerini kolaylaştırmak, onları çeşitli tehlikelerden korumak için âyinler ve törenler düzenlemeyi gerektirmektedir.

Yüksek kültürlerde de görülen geçiş ritleri, doğumun, evlenmenin ve ölümün dışında, meslek seçiminde, derneklere girişde, özellikle çocukların erginlik durumuna geçişlerinde kümelenmektedir.

Öte yandan bir aydan başka aya, bir mevsimden başka mevsime ve bir yıldan ötekine geçişler de âyin ve tö-

renlerle kutlanır: Yeniay, gün dönümü ve yılbaşında olduğu gibi (Van Gennep, s. 375-376).

Soru 50 : Erginleme törenleri ve ritleri hangi amaçla yapılır? Bir erginleme töreni genel çizgileriyle hangi bölümlerden oluşur? Kızların erginlenmesi daha basit midir?

Etnolojide inisiyasyon ritleri diye bilinen erginleme ritleri ve pratikleri ve bu amaçla düzenlenen törenler hemen hemen bütün ilkellerde görülmektedir. Bu ritler ayrıntılarda çeşitlemeler gösterirlerse de, esasda aynıdırlar. Erginleme ritleri, ergin yaşa giren çocukları topluma kazandırmak, onları dinsel ve dünyasal bilgilerle eğitmek amacıyla yapılır. Bu ritler genellikle üç grupta toplanabilir: 1) Bedensel gelişmeyle ilgili olanlar; 2) bir derneğe girmeyle ilgili olanlar; 3) şaman, büyücü vb. olmakla ilgili bulunanlar. Her üç grupta da asıl olan bir durum değişikliğini kutsamak ve onaylamaktır.

Dinsel, büyüsel, mitik ve toplumsal hayatın en önemli parçasını oluşturan erginleme ritleri haftalarca, aylarca, kimi durumlarda da bölüm bölüm birkaç yıl sürer. Bu törenlerde kutsal olanla, kutsal dışı olanı çoğu zaman biribirinden kesinlikle ayırmak güçtür.

Değişik ilkel toplumlarda görülen erginleme ritlerinin ve törenlerinin çeşitlemelerini bir yana bırakarak, ana çizgisini şöyle verebiliriz:

Çocuklar, ritlerin, pratiklerin ve törenlerin yapılacağı yerlerde toplanırlar. Tören yerleri ya bu amaçla hazırlanmış alanlar ya da klanın, tribünün yakınında bulunan kutsal bir koruluk olabilir. Yaşlı erkekler, avcılar, büyücüler, çocuklara çeşitli konularda bilgiler verirler, onları eğitmeye çalışırlar. Bir çeşit ön okul niteliğinde

olan bu eğitim ve öğretim; yaşlılara saygı, cemaat hayatına uyma, hediye alıp vermenin kuralları, tabular, avlanma teknikleri vb. gibi konuları içerir. Dinsel hayatla, efsanelerle, ibadet araçlarıyla ilgili açıklamaların ve bilgilerin yanısıra, çocuklar cinsel konularda da aydınlatılırlar. Bu arada çocukların saçları kesilir ya da yolunur; burun kanatları delinir, dişler törpülenir ya da kırılır; bedende yaralar açılır ve sünnet edilir. Çocukları hem bedenen, hem de ruhen güçlendirmek, aynı zamanda onların yürekliliğini ve gözüpekliğini denemek için çeşitli sınavlar düzenlenir: Açık havada çırılçıplak uyumak, sabahın erken saatında buz gibi suda yüzmek, oruç tutmak, tek başına kalmak, ateş üzerinden atlamak, susmak, uyanık kalmak, ağaçlara tırmanmak, sıçramak, atlamak vb. Bütün bunlar yapılırken, adayın sızlanmaması, ağlamaması gerekmektedir. Tam anlamıyla ergin bir delikanlı olabilmesi için, onun hem bedensel, hem de ruhsal acılara katlanmayı öğrenmesi gerekmektedir. Dinsel özlü erginlemenin en önemli evresi, *ölüp dirilme* ile ilgili olanıdır. Aday ya da adaylar sembolik olarak ölüp dirildikten sonradır ki, yeniden doğmuş bir insan sayılırlar. Bu pratik ya tören atası, ya da mitik bir hayvan tarafından yenip, yutulmak biçiminde olur. Eğer, mitik hayvan bir timsah ya da bir yılansa, çocuk, bu hayvanın, bu iş için ağaçtan, ottan yapılmış olan büyük bir benzerinin ağzından içeri girer ve çıkar. Bu sırada törende bulunanlar bağrışırlar, ellerindeki müzik araçlarıyla ürkütücü sesler çıkarırlar. Kimi zaman da bu iş tören alanındaki çukurların, mezarların içine girip çıkmakla yerine getirilir. Eski adını bırakıp, yeni bir ad alan çocuk böylece yeniden dünyaya gelişini tamamlamış olur.

Aynı dönemde erginlenen çocuklar bir yaş grubunu oluştururlar. Aynı yaş grubunda olanlar yaşamları bo-

yunca biribirleriyle sıkı bir biçimde arkadaşlıklarını sürdürürler.

Erkek çocukların erginlenmelerine bakarak kızlarınki daha sadedir. Kızlar, evlerinden alınarak yaşlı, görmüş geçirmiş kadınların yanına verilir. Çoğu zaman bu işler için özel olarak yapılmış kulübeler vardır. Buralarda onlara cinsel konularda bilgiler verilir, ev kadınlığı, çocuk bakımı vb. hakkında açıklamalar yapılır; sünnet pratiğinin uygulandığı yerlerde de sünnet edilirler. Bunlardan sonra kızlar artık evlenebilecek duruma gelmiş sayılırlar.

Törenler boyunca şarkılar söylenir, şiirler okunur, oyunlar oynanır. İnisiyasyon evreleri derece derece çocukluk, delikanlılık, olgun erkeklik dönemlerini de içine almaktadır.

Erginleme ritleri, çocuğu, anasının çevresinden koparıp, ona yeni bir benlik kazandırarak «*topluma katma*» amacını gütmektedir. Bedensel ve ruhsal değişimlerden geçirilen, geleneksel, dinsel ve toplumsal bilgilerle donatılan, kutsanan kimse artık cemaatın geçerli bir üyesidir; evlenebilir, savaşa ve avlara katılabilir. «*Erkekler derneği*»ne, «*gizli dernek*»lere girmek için de birtakım ritler gerekmektedir.

Bugün artık erginleme törenleri çok seyrek olarak yapılmaktadır.

Soru 51 : Erkekler derneği ile kadınlar derneği'nin özellikleri nelerdir?

Toplumsal kurumların yanı sıra ibadet hayatında çeşitli dernekler de büyük rol oynamaktadır. Bu derneklerin başlıcaları erkekler derneği, kadınlar derneği ve gizli derneklerdir.

Bir cemaatın yetişkin erkeklerinin kültik amaçlarla oluşturdukları erkekler derneği daha çok *ana hukuku* toplum düzenine karşı çıkan bir grup niteliğini taşır. Bu birliğin üyeleri toplantı ve ritlerine kadınların ve çocukların katılmalarına izin vermezler. Ritler düzenlemek, ibadet araçlarını korumak, toplum düzeniyle ilgili tedbirler almak, bu tedbirleri uygulamak derneğin görevlerindendir. Oldukça yaygın bulunan bu derneklere Güney Asya ile Endonezya'nın Kuzey ve Orta Asya'nın bazı bölgelerinde raslanılmaz. Erkekler derneği, «*toplantı evleri*» ya da «*erkekler evi*» denilen yerlerde faaliyet gösterir. İçinde çeşitli toplumsal ve ritüel toplantıların yapıldığı, bayramların kutlandığı, konukların ağırlandığı, kutsal araçların saklandığı, erginleme törenlerinin düzenlendiği, önemli kişilerin gömüldüğü «*erkekler evi*»ne kadınlar ve çocuklar giremez. Yeryüzünün değişik bölgelerinde çeşitli adlar altında (bekârlar evi, dans ve ibadet evi vb.) görülen «*erkekler evi*» Orta ve Kuzey Asya'nın, Hindistan'ın, Kuzey ve Güney Amerika'nın kimi yerleri ayrı tutulursa, yeryüzünün arta kalan öteki bölgelerinde, ama en çok Okyanusya adalarında görülür. Erkekler derneğine girmek için belli birtakım ritlerden ve sınavlardan geçmek gerekmektedir.

Erkekler derneği'ne bakarak çok daha seyrek görülen kadınlar derneği, gizli erkekler derneğinin bir taklidi olarak görülmektedir. Batı Afrika'daki *Bundu Birliği* (Sierra Leone'de) Afrika'daki en güçlü ve en büyük derneklerden biridir. Ayrıca *Njembe Birliği*'ne on iki yaşındaki kızlar girebilmektedir. Birliğin koruluktaki tören kulübelerinde dernek üyelerine çeşitli büyüsel sırlar öğretilir.

Gizli kadın derneklerinin özel kulübeleri dışında, evlenmemiş kızların yatıp kalktıkları evler de vardır. Köyün dulları ve yaşlı kadınlarının gözetimi altında bulunan

kızlar buralarda dinsel ve toplumsal konuların yanı sıra cinsel konular hakkında da aydınlanırlar. Bu çeşit evlere Dravidlerde, Okyanusya Adalarında, Filipinlerde, Çin Hindi'nde ve Doğu Afrika'da raslanılır.

Soru 52 : Erkekler birliği ile gizli dernekler arasında ne gibi farklar vardır? Ünlü gizli dernekler hangileridir? Bunların ne gibi görevleri vardır?

Erkekler birliği'ne erginleme ritlerinden geçmiş herkes girebilirken, gizli derneklere sadece belli kimseler üye olabilmektedir. Toplumsal ve kültik toplantılar düzenlemek ve bunları yönetmek için kurulan bu derneklerin başkanları büyük bir otoriteye sahiptir. Oysa erkekler birliği'ni yaşlılar yönetirler. Erkekler birliği'ndeki üyeler arasındaki eşitlik ilkesi, gizli dernekler için geçerli değildir. Gizli dernek üyeleri arasında çeşitli rütbe farkı vardır. Rütbe dağılımında yaş hiyerarşisi gözetilmez. Erkekler birliği'ne girmek için erkek olmak ve geleneksel törenlerle erginlenmiş olmak yeterken, gizli derneğe girmek için ya soylu ailelerden gelmek, ya da belli bir giriş alıntısı ödemek gerekmektedir. Gizli dernekler kadınlara, çocuklara ve dernek üyesi olmayan erkeklere kapalıdır. Aristokrat bir karakter taşıyan ve üyelerinin çeşitli rütbeleri bulunan gizli derneklerde en çok kullanılan araç maskedir. Eğer derneğin dinsel yanı ağır basıyorsa, maskeler, ataları, yüce kudretleri ve cinleri canlandırmak için kullanılır. Dinsel yanını yitirip, profan bir niteliğe dönüşen derneklerde ise, maskeler gizlenmek, saklanmak ve kadınları, çocukları, üye olmayan erkekleri korkutarak onlardan para ve yiyecek sızdırmak için kullanılır.

Başlangıçta dinsel bir gizli kuruluş olan ve toplumsal düzeni koruyan, olumlu amaçlara yönelen *Duk-Duk Birliği* (Yeni İrlanda ve Gazelle Yarımadası'nda) zamanla bu görevinden saparak yıldırıcı bir nitelik kazanmıştır. Birlik üyeleri kırmızı renkli ve külâha benzer maskeler takmaktaydılar. Yine Gazelle yarımadasının kıyı bölgelerinde yaşayan Melanezya yerlilerinin bir başka gizli birliği de *İniet - Birliği*'ydi. Dinsel ve büyüsel işlerle uğraşan birliğin üyeleri yanlarında maske yerine taşdan, çamurdan insan ya da hayvan heykelcikleri bulundururlardı. Bu figürlerin içinde birliğin ölmüş üyelerinin ruhlarının eğleştiklerine inanılmaktaydı. Birliğin malı olan bu heykeller gizli yerlerde saklanır, başkalarının görmelerine ve dokunmalarına izin verilmezdi. Büyüsel bilgileri ve pratikleri tekellerinde tutan birlik üyeleri, gençlerin erginleme törenlerini de düzenlerlerdi.

Kuzey Amerika'nın kuzey-batı kıyılarında yaşayan Kvakiutların *Hamatsa* denilen gizli birliği kanibalist bir nitelik taşımaktaydı. Birliğin üyeleri maskeler takarak dansederler; bu danslar sonucu kendilerinden geçerek işi insan eti yemeye kadar vardırırlardı.

Hopi ve Zunilerin (Pueblo yerlileri) *Kaçina* denilen gizli birliğinin oyuncuları dinsel bayramlarda ataları canlandıran maskeler takarlar, böylece onların da törene katılmalarını sağladıklarına inanırlardı. Birlik üyeleri çocukların dinsel eğitimini de üzerlerine almışlardı.

Kuzey Amerika'nın Doğusunda yaşayan Algonkinlerin geleneksel gizli birliklerinin adı *Didewiwin*'dir. Dinsel nitelikteki birliğin değişik önemde basamakları vardır; bu dereceler ya önemli ödemeler karşılığı ya da çeşitli inisiyasyon ritleriyle elde edilir. Birlik üyesi sembolik olarak *«ölüp dirilmek»* zorundadır.

Afrika'da, Gabun'daki Bapincilerin *Bwiti* denilen gizli birliği hemen hemen cemaatın bütün erkeklerini içine almaktadır. Erkekler birlikte yemek yemek, olaylar hakkında görüşmek ve atalar ibadetini düzenlemek için *Bwiti* evine çekilirler. Sierra - Leone çevresindeki *Poro* derneği dinsel ve büyüsel karakterinin yanı sıra toplumsal ve politik yanının da ağır basmasıyla dikkati çekmektedir.

Derneğe giren üyenin, yürekli ve korkusuz olması gerekmektedir. Üye, derneğe alınmadan önce bu konuda çeşitli denemelerden ve sınavlardan geçirilir. Sonunda derneğe alınan üyeye derneğin sırları açıklanır, üye bu sırları kendine saklamak zorundadır; saklamazsa öleceğini bilir.

E. ÖTE DÜNYA İLE İLGİLİ TASARIMLAR

Soru 53 : Ölünün öte dünyaya gidişiyle ilgili işlemler hangi duyguların etkisi altında yapılır? Cesedin öte dünyaya uğurlanış biçimi nasıldır?

Cesetle ilgili işlemler başlıca iki duyguda toplanmaktadır: Korku ile sevgi - saygı. Bu iki yanlı duygu ölüyle ilgili bir sürü âdete damgasını vurmuştur.

Ölenin her zaman geri dönebileceği ve geride bıraktıklarına zarar verebileceği korkusu cesetle ilgili çeşitli işlemlerin ve davranışların biçimlenmesinde ve yorumlanmasında önemli rol oynamaktadır. Ölüden korkmanın egemen olduğu yerlerde cesedin gömüldüğü ya da bırakıldığı yerden hemen kaçılır; ölenin geri dönüşünü önlemek için, cesedin kemikleri kırılır, eklem yerleri parçalanır; bırakıldığı ya da gömüldüğü yer taşlarla çevrilir; ceset sıkı sıkıya bağlanır; zaman zaman da vahşi hayvanların parçalamasına terkedilir ya da yakılır. Kimi yerlerde cesedi günlük kapıdan çıkarmayıp, arka kapıdan götürürler, sonra da bu kapıyı ya örerler ya da tanınmaz hâle getirirler. Bu âdetin temelinde de ölünün her an geri dönebileceği korkusu yatmaktadır: kapının bulunduğu yeri örmek, ölünün eve giriş yerini bulamaması

amacını gütmektedir. Dul kadın da aynı düşünceyle hareket etmektedir: Yüzünü boyar, çamurlar ya da peçe takar; böylece, kocasının geri dönüşünde kendisini tanımayacağına inanır.

Ölüye gösterilen sevgi, saygı ve bağlılık duygusu sonucu da şu işlemler yapılır: Ceset yıkanır, süslenir. Boyanır, mumyalanır; öte dünyaya gidişini kolaylaştırmak ve oradaki yaşantısını güzelleştirmek için mezarına yiyecek, içecek, süs eşyası, silâh, av araçları, para, minyatür kayık (ölüler ırmağını geçmek için) ve minyatür merdiven (gökyüzüne tırmanmak için) konur. Kimi yerde de (Melanezya'da) ölülere bağlılığın bir belirtisi olarak kafatasları saklanmakta ve onlardan özel yardımlar beklenmektedir.

Ölünün geride bıraktıklarıyla ilgili işlemler de vardır. Bunlar ölenin eşyaları, hayvanları, karısı, çocukları, hizmetçileri ve kölelerini içine almaktadır. Ölü gömülürken kişisel eşyası da mezara bırakılır ya da yakılır, kırılır, çok seyrek olarak da suya atılır ve yüksek bir yere asılır; hayvanları mezarının üzerinde kurban edilir; köleleri öldürülür, karısı kendiyle birlikte yakılır (Acıpayamlı, 1963, s. 245-247).

Ölünün toprağa gömüldüğü yerlerde ceset ya tabuta konur ya da toprakla ilişkisini önleyecek bir şeye sarılır. Gömülmeden önce ceset boyanır, süslenir, giydirilir ya da olduğu gibi bırakılır. Kimi halklarda da öte dünya tasarımları su akıntılarıyla bağlantılıdır; ölenin öte dünyaya gidebilmesi için bir kayığa ihtiyacı vardır. Bu amaçla ceset bir kayığa konarak açık denizlere bırakılır. Bu durumda kayık aynı zamanda tabut yerine geçmektedir. Seyrek görülen bu âdet Okyanusya adalarının çoğunda, Çukçilerde ve Kuzey Amerika'nın Kuzey - Batı kıyıları yerlilerinde uygulanmaktadır. Cesedin doğrudan doğruya suya atıldığı da olur. Ancak bu iş için gelişigüzel yerler

kullanılmaz. Özel yerler seçilir. Ceset örtüye ya da bir hayvan derisine sarıldığı gibi, çıplak olarak da suya atılır. Cesedi yüksek tepelerin, ağaçların üzerine, platformlara bırakmak da oldukça yaygın bir âdettir. Bu durumda da ölü ya tabut içine konur ya da bir şeye sarılır. Ölüyü evin içine ya da yakınına (avluya, bahçeye) gömmekse, ona gösterilen yakınlığın ve saygının bir belirtisidir. Kimi yerlerde de ceset küçük bir dam altına, bir kulübeye ya da bir eve gömülür. Bu çeşit gömülmede ya cesedin bütünü ya da sadece kemikleri söz konusudur. Yeryüzünün çok sınırlı kimi yerlerinde de, özellikle Hindistan'da, ceset yakılır, külleri ya gömülür ya da havaya savrulur. Küllerin özel kaplar içinde ibadet yerlerinde saklandığı da olur. Ölenin karısının da kendisiyle birlikte yakılması âdeti bugün artık uygulanmamaktadır. Ölü gömme biçimlerinden biri de, ölenin iki kez gömülmesidir. Bu ilginç âdete göre, ceset gömüldükten bir süre sonra, kemikler çıkarılır, arta kalan etlerinden iyice temizlenerek ikinci ve son kez ya gömülür ya da yüksekçe bir yere bırakılır. Kemiklerin yanısıra kafatasının saklandığı da olur. Bu âdet, ruhun kemiklerde, özellikle kafatasında yaşamasını sürdürdüğü inancına dayanmaktadır.

Soru 54 : Öte dünya nerelerde düşünülür? Kaç çeşit öte dünya vardır? Bunların özellikleri nelerdir?

Ölümden sonra da hayatın sürdüğü inancı, ölenlerin «yaşadıkları» bir dünyanın olacağı inancını da doğurmuştur. Ölülerin eğleştikleri yerler olarak ilkin gömüldükleri yerler, yani mezarlıklar düşünülmüştür; böylece yeraltındaki ölüler dünyası tasarımı doğmuş; ruh inancının

gelişmesiyle de, giderek, ruhların gökyüzünde eğleştikleri inancı oluşmuştur.

Öte dünya genellikle yeraltında, yeryüzünde ve gökyüzünde canlandırılmaktadır. Denizlerin dibini, dağların tepesini, üzerinde yaşanılan toprağın sınırlarını, batı yönünü (güneşin batmasıyla ilgili), ormanları, kayalıkları, bataklıkları, mağaraları ve adaları ölülerin eğleştikleri yerler olarak sayabiliriz.

Eskimolar genellikle iki öte dünya tasarımlamaktadırlar; bunlardan biri gökyüzünde, öbürü de yeryüzündedir. Alaska'da, Bering Boğazında yaşayan Eskimolara göre, ölüler ya yeme içmenin çok bol olduğu gökyüzündeki aydınlık bir dünyaya ya da ölü sahiplerinin mezarlara koydukları yiyeceklerle karınlarını doyurdukları yeraltı dünyasına gitmektedirler. Eskimolar yeraltı dünyasını sıcak bir yer olarak tasarlamaktadırlar (Hultzkranz, 1962, s. 408).

Eskimoların inancına göre, üstünde yaşadıkları dünyanın altında sıcak ve hoş bir yeraltı dünyası vardır; ölenlerin çoğu bu yeraltı dünyasına gitmekte ve burada hayatı andıran bir biçimde yaşamaktadırlar. Kimi Eskimolar da ölüler ülkesinin gökyüzünde olduğuna inanmaktadırlar. Gökyüzündeki ölüler ülkesi kimi tribülere göre çok güzel bir yer olarak kabul edilirken, kimilerine göre de bunun tersidir. Batı Grönlandlılarda burası soğuk ve ıssız bir yerdir. Netsilik Eskimolarıysa, bu iki dünyadan başka, yer kabuğunun hemen altında üçüncü bir dünya daha olduğuna inanmaktadırlar.

Yenisey'le Ob nehri arasındaki Selkuplar (Ostiyak Samoyatları), insanın ölümünden sonra özgür kalan ruhunun yeryüzündekine benzer bir hayat sürmek için, yeraltı dünyasına gittiğine inanırlar. Tundra Yukagirlerine göre, ölenin bedenden ayrılan ruhu, yeraltındaki ölüler dünyasına gider; buna karşılık aynı insanın nefes ruhu

da gökyüzüne çıkar. Tavgi Samoyatlarının inanışına göre, ölenin ruhu, doğan bir çocukla yeniden dünyaya döner; beden ise öte dünyadaki varlıkların yaşadıkları «soğuk ve karanlık» bir yeraltı dünyasında kalır (Paulson, s. 115, 117, 121).

Kuzey Amerika yerlilerinden Vailakiler, ölülerin gökyüzünde eğleştiklerine inanırlar. Çiçeklerle bezenmiş bu dünyada ruhlar ekmek ve palamut çorbasıyla karınlarını doyurmaktadırlar. Algonkinler ve Patvinler (Kuzey Amerika) öte dünyayı Batıda bir yerde düşünmektedirler. Foxlara göre de ölülerin dünyası Batıda, yerin altındadır. Aynı şekilde Yuki gruplarının çoğu ölülerin eğleştikleri yeri yeraltında tasarımlamaktadırlar. Güney Siyam'da, ölnlerin ruhlarının ilkin Batıya iderek gökyüzüne çıktığına, sonra da yeryüzüne inerek ölüler adasına gittiklerine inanılmaktadır (Schmidt, V., s. 96, 145, 642).

Maoriler (Yeni Zelanda'da) birisi öldüğü zaman, ruhunun ölüler dünyasına gideceğine inanmaktadırlar. Fakat bu dünya hakkında açık seçik bir tasarımları yoktur.

Endonezya'da ve Filipinler'de yaşayan yerlilerin bir bölümünce ölülerin eğleştikleri yer yeryüzünün üstünde ya da altında kabul edilirken, bir bölümünce de bir adada ya da yüksek bir dağın tepesinde düşünülmektedir. Örneğin Kuzey Borneo'da, oranın en yüksek dağı olan Kinabalu'nun tepesi ölülerin eğleştiği yerdir (Stöhr, s. 189).

Soru 55 : Öte dünyaya gidiş nasıl olur? Öte dünyaya giden yollar tehlikelerle dolu mudur?

Yüksek dinlerde olduğu gibi, ilkellerin dinlerinde de, ölenlerin ruhları öte dünyaya gidiş sırasında birçok engel ve tehlikelerle karşılaşırlar. Ölüler dünyasına gi-

den yol, çoğunlukla çetin ve tehlikelerle dolu olarak canlandırılmaktadır.

Ruhun öte dünyaya gidebilmesi için, bir nehirden ya da bir köprüden geçmek zorunda kalması yaygın bir inançtır. Örneğin Algonkinler ölüler ülkesine giden yolun bir nehir olduğuna inanmaktadırlar. Bu nehrin üzerinde insanın güvenemeyeceği çürük ağaç kökünden yapılmış bir köprü bulunmaktadır. Yine Kuzey Amerika yerlilerinden olan Ojibvalar ve Foxlar ölenlerin ruhlarının bir nehir boyunca bir köprüden geçerek ölüler ülkesine gideceğine inanmaktadırlar (Schmidt, V., s. 761). Endonezya'daki Kaçinler ve Dayaklarda da aynı motif görülmektedir. Öte dünyaya gitmek için, üzerinden geçilmesi gereken bir köprü vardır. Bu köprü eğri bir ağaç kütüğünden, ince bir sazdan, bir yılandan ya da keskin bir kılıçtandır. Bu dünyada yerine getirilmesi gereken tören ve ritleri yapmış olanlar köprüden rahatlıkla geçip, öte dünyaya gidebilmektedirler. Ancak kötüler köprüden geçerken içi kaynar suyla dolu bir kazana ya da kaynar bir göle düşmektedirler. Bu tür tasarımların yüksek kültürlerden (Hint ve İslâm) etkilendikleri anlaşılmaktadır.

Eskimolar, öte dünyaya gitmek için bazen buzdan bir köprüden geçmek zorunluğu olduğuna inanırlar. Bu köprünün her iki ucunda saldırgan bir köpek beklemektedir.

Ölenin ölüler ülkesine gitmeden önce bir sınavdan geçeceği inancı da yaygındır. Endonezya ve Filipin yerlileri öte dünyaya gidişlerinde birtakım engelleri aşmak ve bazı sınavları vermek zorundadırlar. Bu sınavların kazanılmasında, ölenin sağlığında temiz bir hayat sürmüş olmasının büyük bir payı vardır (Stöhr, s. 189). Ayrıca yapılması gereken belli törenler, ritler, pratikler; yüce kudretlere sunulan kurbanlar da bu sınavda rol oynarlar. Örneğin, Borneo adasındaki Kayanlar dövmelerini göstererek iyi bir *kelle avcısı* olduklarını tanıtlarlar (Jensen, s. 332).

Her şeyden önce, öte dünyanın kapısında bekleyen ve genellikle insan ya da hayvan biçiminde düşünülen nöbetçileri geçmek gerekmektedir. Bu nöbetçileri kandırabilmek için, ruhların öte dünyaya girmeye hak kazandıklarını tanıtlamaları gerekmektedir. Bu da çoğu zaman onlara örneğin sedefler, inciler, yiyecekler vermekle olabilmektedir. Onun için ölenlerin mezarlarına çeşitli şeyler konur.

Ölünün ruhunun hemencecik ölüler ülkesine gitmediği inancına da sıkça raslanır. Ruh bir süre evinin çevresinde dolaşmakta, cenaze töreninden sonra da öte dünyanın yolunu tutmaktadır.

Soru 56 : Öte dünyadaki hayat nasıl tasarımlanır?

Öte dünya'daki hayat, aşağı yukarı bu dünyadaki gibi düşünülmektedir. Orada da bu dünyadakine benzer koşullar altında hayatın sürüp gittiğine inanılmaktadır. Ruhlar tıpkı hayatta olduğu gibi akrabalarıyla, dostlarıyla oturmakta, ekip biçmekte, sığır gütmekte ve avlanmaktadırlar. Buna, ölenin, yaşarken yokluğunu duyduğu birçok güzel şeye kavuşacağı umudu da eklenmektedir. Örneğin, avcılar Öte dünya'da av hayvanlarının bolluğunu; balıkçılar, içinde balıkların kaynaştığı suları, ekiciler bol ürün veren toprakları düşlemektedirler.

Kimi ilkeller ölüler ülkesini «kötülük olmayan yer» diye adlandırmaktadırlar. Bunların gözünde öte dünya bir cennet, akla gelebilen her türlü isteğin gerçekleştirilebileceği bir ülkedir. Polinezyalılar öte dünyayı bu dünyaya bakarak çok daha iyi olarak canlandırmaktadırlar. Ku-

zey Amerika yerlilerinde de aynı durum söz konusudur. Onlara göre, öte dünya, her an avlanabilecekleri bir yerdir (Ankermann, s. 143).

Nagadju - Dayakları öte dünyayı içinde ırmağı bulunan güzel bir kara parçası gibi düşünürler; tarlalarda kötü ürüne raslanılmaz; suları balıklarla, ormanları av hayvanlarıyla doludur. Her şey bu dünyadakinden daha güzel ve daha tasasızdır; cinayet işlenmez, hırsızlık yapılmaz. Bu dünyada bulunan her şey orada da vardır. Ancak bunlar tersinedir. Örneğin sağ, sol; yukarı, aşağı; ak, karadır. Hattâ ölü ruhlarının dilleri de ters anlamlıdır (Stöhr, s. 188). Kuzey Amerika'daki Selishler batıda, yerin altında tasarladıkları çiçeklerle donanmış, hastalığın ve ölümün bulunmadığı, sıcak bir ülkede gülüp oynayarak, şarkı söyleyerek yaşayacaklarına inanmaktadırlar (Schmidt, II., s. 352).

Kimi tasarımlarda öte dünyadaki hayat o kadar bu dünyadakine benzemektedir ki, ölüler de evlerde yaşamakta, tarlalarını ekmekte, geleneksel bayramlarını kutlamakta, evlenmekte, çocuk sahibi olmakta, yaşlanmakta, hatta ölerek bir başka ölüler dünyasına gitmektedirler (Jensen, s. 331).

Kuzey Amerika'da Kaliforniya'daki Katolar insanların öldükten sonra yabancılaştıklarına ya da cinlere, demonlara dönüştüklerine inanmaktadırlar. Bu ölüler dağlarda yaşamakta, gündüzleri uyuyup geceleri de çalışmaktadırlar (Schmidt, V., s. 35-36). Anular ölüler dünyasını cennet ve cehennem olarak düşündükleri gibi sade bir dünya olarak da düşünmektedirler. Onlara göre de, ölenler buradakine benzer bir hayat sürmektedirler. Orada da buradaki gibi doğanlar, evlenenler ve ölenler vardır (Paulson, s. 125).

Öte dünyadaki hayatın bu dünyadakine benzerliği konusunda örnekler istenildiği kadar çoğaltılabilir. Öte yandan ilkellerin ölüler ülkesi hakkındaki düşüncelerinin her zaman olumlu, aydınlık ve rahat olmadığı da bir gerçektir. Kimi tasarımlarda da öte dünya bu dünyaya bakarak daha çetin, sıkıntılı ve birtakım güçlüklerle doludur. Öyle ki, ruhlar ara ara bu dünyayı özlemekte ve geri dönmek istemektedirler. Onun için, ruhların, geride bıraktıklarına karşı duydukları özlemi, daha doğrusu kıskançlığı gidermek amacıyla onlara kurbanlar sunulmaktadır.

Soru 57 : Ölüm biçimi, ölünün öte dünyadaki yerini etkiler mi?

Ölen birinin öte dünyadaki yaşayışını; gökyüzü ya da yeraltındaki dünyalardan birine gitmesini, mutlu ya da mutsuz bir hayat sürmesini etkileyen faktörler arasında ölüm biçiminin yeri büyüktür. Ölüm biçimine bakarak, o insanın iyi ya da kötü bir ölü olduğu hakkındaki inanışlar toplumlara göre değişmektedir. Kimi ilkel toplumlarda zorla öldürülen, bir cinayete kurban giden kimselerden özel yardımlar beklenirken, kimi toplumlarda da bunların öte dünyada hem kendilerinin acı çekeceklerine, hem de geride bıraktıklarına zarar vereceklerine inanılmaktadır. Aztekler yıldırım çarpmasından ölenlerin, suda boğulanların, felç ve cüzzamdan hayata gözlerini yumanların her türlü şeyin bol bol bulunduğu sanılan yüksek tepelerdeki ölüler ülkesine gideceklerine inanırlardı. Öte yandan savaşta ölenlerin, kurban edilenlerin, çocuk doğururken ölen kadınların, yolculukta hayatlarını kaybeden tüccarların ve şeflerin tanrılaşarak «Güneş Evi» ne gidecekleri kabul edilmekteydi. Henüz kundaktayken ölen bebelerin de çiçeklerin ve meyvelerin bulunduğu «Çiçekler Ülkesi» ne giderek, mutlu bir ha-

yat süreceklerine inanılırdı (Hermann, s. 24).

İnanışa göre, doğal bir ölümle ölmeyenler, ya öte dünyada kötü bir yere gitmekte ya da bu dünyada kalmaktadırlar. Örneğin Endonezya ve Filipinlerin bütün eski halkları kâza sonucu, kellesini başkasına vurdurarak, zorla, intihar ederek, lohusa döşeğindeyken ölenlerin genellikle bu dünyada kalarak kötü cinlere dönüştüklerini kabul etmektedirler. Onun için bu gibi kimselere özel ölü âyinleri yapılır (Stöhr, s. 189).

Merkezî Borneo'daki Kenya - Kajan Bahauiar, oturdukları yerde, akrabalarının yanında ölmeyen; ölürken yanında din adamı bulunmayan kimseleri «kötü cesetler» olarak nitelerler (Stöhr, s. 189). Doğu Endonezya'daki yerliler savaşta ölenlerin ruhlarına özellikle saygı duyarlar; çünkü, inanışa göre, bu ruhlar, ölüler dünyasına gitmeyip, yeryüzünde kalmaktadırlar. Eskimolar açlıktan ölenlerle, lohusa döşeğinde ölenlerin, rahat bir biçimde ölenlerin gittikleri dünyadan ayrı bir dünyaya gideceklerine inanırlar. Suda boğulanlarsa ya ilk gruba, ya da bir başka özel gruba girerler (Hultkranz, s. 408). Güney Asya'da zor ya da alışılmışın dışındaki bir ölümle hayatı terkedenlerin ruhlarının çoğunca, hastalık sonucu ölen kimselerin ruhlarının gittiği yerden ayrı bir yere gideceğine ya da kötü cinlere dönüşerek yeryüzünde oradan oraya dolaşacaklarına inanılmaktadır. Çocuk doğururken ölen kadınlar, boğulanlar, yıldırım çarpanlar, bir felâket sonucu ölenlerle vahşî bir hayvan tarafından parçalananların ruhları kötü cinler olarak yeryüzünde dolaşıp dururlar. Onun için, yukarda belirttiğimiz biçimde ölenlerin akrabaları uzun ve çetin temizlik âyinleri yaparlar. Uzakdoğu'daki Gilyaklarda boğulan kimselerin durumu çok önemlidir. İnanışa göre, boğulanların bedenlerinin ve bedenlerinde eğleşen ruhlarının (Gilyaklar insanın ikili bir ruhu olduğuna inanırlar) sulardan korunmaları ve her ikisinin birlikte toprağa gömülmeleri gerekmektedir. Yoksa ölünün rahat edemeyeceğine ve geride bıraktıklarına tehlikeler getireceğine inanılmaktadır (Paulson, s. 125).

Soru 58 : Toplumsal yer ve sınıf öte dünya'daki durumu etkiler mi? İlkellerin öte dünya ile ilgili tasarımlarını hangi noktalarda toplayabiliriz?

Ölenin öte dünyadaki yerini belirleyen etkenlerden biri de bu dünyadaki toplumsal yeridir. İnsanın bu dündaki toplumsal yeri, mesleği ve sınıfı, ölüler ülkesinde de rol oynamakta; hayatta iken toplumsal yerleri bakımından iyi durumda olanlar genellikle öte dünyada da iyi yerler alabilmektedirler. Örneğin Polinezya'da, Markiz ve Tongo adalarında yaşayan yerliler sadece prenslerin ve soylu kişilerin ruhlarının ölümsüz olduklarına; buna karşılık başka kimselerin ruhlarının, daha ceset mezara indirilir indirilmez, ruh yiyici *lota* kuşu tarafından yenileceğine inanmaktadırlar (Ankermann, s. 142).

İlkellerin çoğunda, genellikle kabile şeflerinin, soylularının, din adamlarının, zenginlerin, kahraman savaşçıların vb. öte dünyaya giden yollardaki engelleri kolaylıkla aşacakları ve orada da iyi bir hayat sürecekleri inancı yaygındır.

Öte yandan, toplumsal yerin, sınıfın, soyluluğun yanı sıra ölenin sağlığında dinsel ve etik törenleri eksiksiz olarak yapmış olması; tanrılara, atalara kurban ve adaklarda bulunması öte dünyadaki yerinin belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Ayrıca bir ölünün, ölüler ülkesinde iyi bir yere gidebilmesi akraba ve dostlarının, onun ardından düzenledikleri törenlere ve ölü yemekle-

rine de bağlıdır. Geleneğe uygun gömülme töreni de ölünün öteki dünyada iyi bir yere gitmesi bakımından büyük kolaylık sağlayabilmektedir.

İnsanın sağlığında yapması gereken ritleri önemsememesi, tabuları çiğnemesi, kaçınmalara özen göstermemesi, onun öte dünyadaki hayatını olumsuz bir biçimde etkilemektedir. Örneğin Netsilik Eskimoları ritüel yasaklara uymayan kimselerin açlık çekecekleri ve şüphe içinde kıvranacakları bir dünyaya gideceklerine inanmaktadırlar.

İlkellerin öte dünya ile ilgili tasarımlarını şu noktalarda toplayabiliriz:

Öte dünyadaki hayat çok az ayırımlarla tıpkı bu dünyadakine benzemektedir. Ölenin öte dünyadaki yazgısı, bu dünyadaki tutum, davranış ve toplumsal yeriyle belirlenmektedir. Ölüm biçimi, gömme törenleri, ritüel yasaklar vb. ölenin yazgısı üstünde önemli rol oynamaktadırlar. Yüksek dinlerin eskatolojilerinde (öte dünya, ahret) görülen kimi katı ve ağır cezalara ilkellerin tasarımlarında genellikle raslanılmamakta; buna karşılık yüksek dinlerden alınan kimi motiflerin (sırat köprüsü) kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca misyonerlerin ilkeller arasında uzun yıllar kalmaları da, onların öte dünya ile ilgili inanç ve tasarımlarında değişiklikler yapmalarına yol açmıştır.

F. DİNİN BAŞLANGIÇ KURAMLARI VE DİNLERİN DAĞILIMI

Soru 59 : Dinin herkes için geçerli bir tanımı yapılabilir mi? Dinin başlangıcını ve gelişim evrelerini açıklamaya çalışan etnolojik kuramların başlıcaları nelerdir?

Herkes tarafından kabul edilecek geçerli bir din tanımı yapmanın güçlüğü ortadadır. Şimdiye dek yüzü aşkın din tanımı yapılmıştır. Bunların hepsi de en doğru tanım olmak iddiasındadır. Hayatın çok geniş bir alanını kapsayan dinin ve dinsel yaşantının ana öğelerini göz önünde bulundurarak bir tanım yapmak gerekirse: «İnsanın, duygusal ya da bilinçli olarak bağlı bulunduğu birtakım doğaüstü kudretlere ya da varlıklara inanmasına ve bunlara ibadet etmesine din» denir.

Dinin başlangıcını ve gelişme basamaklarını açıklamaya çalışan etnolojik kuramların başlıcaları *animizm*, *dinamizm* ve *ur-monoteizm*'dir.

Animizm (ruhçuluk) kavramına göre, ilkel insan düş, birsam, ateşli hastalık, bayılma, ölüm vb. gibi psikolojik ve fizyolojik yaşantılar sonucu bedeni terkeden bir ruh kavramına varmıştır. Bedenden ayrı tasarımlanan bu canlılık ilkesinin zamanla hayvanlara, bitkilere, nesnelere de

uygulanması sonucu *animatizm* (doğacılık ya da doğayı canlandırma) inancı doğmuş; giderek *manizm*'e (ölüler ve atalar ibadeti), *fetişimz*'e, *politeizm*'e (çok tanrıcılık) ve en sonunda da *monoteizm*'e (tek tanrıcılık) geçilmiştir (Ayrıntılı bilgi için 10. Soru'ya bkz.). Bu kuram, evrimci İngiliz Etnologu *E. B. T y l o r* tarafından ortaya atılmıştır. Bu kuram bugün artık geçerli sayılmamaktadır.

Dinin başlangıcını açıklamayı deneyen ikinci önemli kuram *dinamizm*'dir. Bu kurama göre, dinin başlangıcı sırlı, kişisel olmayan bir «güc» tasarımında saklıdır. *Preanimizm* (ruhçuluk öncesi) de denilen bu kuramın üzerinde durduğu «güc» inancı zamanla nesneleştirilmiş ve kişileştirilmiştir. Kuramı ortaya atan *R. R. M a r e t*'e göre, dinamizm inancı insanları ilkin büyüsel pratikleri uygulamaya götürmüş; bu pratiklerden din gelişmiş, büyülü sözlerden de dualar doğmuştur.

Bunlara ters düşen üçüncü etnolojik kuram *ur-monoteizm*'dir (en eski tek tanrıcılık). Bu kurama göre, dinin gerçek kaynağı animizm ve dinamizm inancında yatmayıp, bugün de kimi ilkellerde görülen bir «ilk yaratıcı» inancından doğmuştur. *P. W. S c h m i d t*, bu fikri geçerli kılmak için durup dinlenmeksizin çalışmış, «Tanrı Fikrinin Kökeni» adlı 12 ciltlik bir yapıt yayımlamıştır. *S c h m i d t*'e göre, «tek bir tanrı»ya inanma dinin başlangıcıdır. Fakat bu inanç zamanla bozulmuş ve yerini büyüsel pratikler ve politeizm almıştır. Bu durum *İ s a*'nın ortaya çıkışına kadar sürmüştür. *S c h m i d t*, bugün çok aşağı kültür basamaklarında bulunan Pigmeler, Buşmanlar, Güney-Doğu Avustralya ve Ateş Toprağı yerlileri gibi «en eski» halklarda görülen «tek bir tanrı» inancı ile gelişmiş dinlerin kutsal kitaplarındaki kimi sözleri görüşüne dayanak yapmaktadır. Bu kuram da birçok yanlarıyla eleştiriye uğramıştır.

Dinin başlangıcını açıklama denemesine, yukarıdakilerden başka bilginler de girişmişlerdir. Önemlilerini şöyle sıralayabiliriz:

A. C o m t e, 1830	:	Fetişizm - Politeizm - Monoteizm.
J. L u b b o c k, 1870	:	Ateizm (dinsizlik) - Fetişizm - Totemizm - Şamanizm - Antropomorfizm - Yaratıcı Tek Tanrı İnancı.
H. S p e n ç e r, 1876	:	Manizm (Ölüler ve atalar ibadeti) - Fetişizm - Hayvanlara, bitkilere ve doğaya tapma - İlâhlara inanma.
R. S m i t h, 1885	:	Dinin ilk biçimi totemciliktir.
J. G. F r a z e r, 1890	:	Bütün dinlerin kaynağı büyüdür.
A. L a n g, 1898, 1909	:	Başlangıçta *T y l o r*'un animistik kuramının ateşli bir savunucusu olan *Lang*, sonradan kendi araştırmalarına dayanarak şu evreleri öne sürmüştür: Animizmden önceki «Yaratıcı Tanrı Baba inancı - Animizm ve bozulmuş diğer din biçimleri.

K. Beth, 1914	:	Büyü ve din öncesi dönem - Kişisel olmayan bir kudrete inanma - Din ve büyü.
N. Söderblom, 1916	:	Mana inancı - Animizm - Yüce Tanrı.
R. Pettezoni, 1922	:	Mitik öncesi dönem - Politeizm - Monoteizm.
R. Thurnwald, 1951	:	Therionizm (Hayvan inancı) - Totemizm - Animizm, dev inancı ve tanrılaştırma - Yüce Tanrı inancı - Politeizm - Dinsel gerçeklerin felsefî açıdan algılanması.

Dinin başlangıcı sorunu bugüne dek henüz herkesin kabulleneceği bir çözüme kavuşturulamamıştır.

Soru 60 : İlkel dinlere bağlı olanların diğer dinlere bağlı olanlara göre sayıları ne kadardır? Dinler niteliklerine göre birtakım gruplara ayrılabilir mi?

1951 yılında yapılan bir istatistiğe göre, çeşitli dinlere bağlı olan kimselerin dağılımı şöyledir:

Hıristiyanlık	:	835.564.521
Müslümanlık	:	420.606.698
Hinduluk	:	322.337.286
Konfüçyizm	:	300.290.500

Budizm	:	150.310.000
İlkel Dinler	:	121.150.000
Taoizm	:	50.000.000
Şintoizm	:	30.000.000
Yahudilik	:	11.000.000

Ayrıca daha küçük din cemaatlarından olanlarla, dinsizlerin ve hangi dine bağlı oldukları bilinmeyenlerin sayıları da 402.450.900'dür.

İlkel dinlere bağlı olanların kıt'alara göre yayılışı da aşağıdaki gibidir:

Afrika	:	75.000.000
Asya	:	45.000.000
Güney Amerika	:	1.000.000
Kuzey Amerika	:	50.000
Okyanusya	:	100.000

Dinleri, kendilerine bağlı olanların yeryüzündeki dağılışlarına, tanrı kavramlarına, kurucularına vb. göre birtakım gruplara ayırma denemeleri de yapılmıştır. Bunlardan bir bölümü şunlardır:

1)
   a) Kabile dinleri: (İlkellerin dinleri).
   b) Halk ya da ulus dinleri: (Eski Mısır, Yunan, Roma, Cermen dinleri; Yahudilik, Şintoizm vb.).
   c) Dünya dinleri: (Müslümanlık, Hıristiyanlık, Budizm, Çin dinleri vb.).

2)
   a) Çok tanrılı dinler: (Daha çok Antik Çağ'daki dinler).
   b) Tek tanrılı dinler: (Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahudilik).

3)
   a) Doğa dinleri: (İlkellerin dinleri).

b) Âyinsel - Kurumsal dinler: (Eski Hint ve Eski Amerika dinleri).
c) Kanun dinleri: (Yahudilik).
d) Vahiy dinleri: (Müslümanlık, Hıristiyanlık).

4)

a) Moral dinleri: (Konfüçyizm, Taoizm).
b) Peygamberli dinler: (Budizm, Müslümanlık, Hıristiyanlık, Yahudilik).
c) Mitik dinler: (İlkel dinler).

5)

a) Kitabı olan dinler: (İlkel dinlerin dışında kalan dinlerin çoğu).
b) Kitabı olmayan dinler: (İlkel dinler).

İkinci Bölüm

BÜYÜ

A. BÜYÜ İLE İLGİLİ AÇIKLAMALAR

Soru 61 : **Büyü neleri konu edinir? Tanrısal olanla ve öte dünya ile ilgilenir mi? Büyü terimleri arasında ne gibi ince ayırımlar vardır? Büyüyü nasıl tanımlarız?**

Büyü genellikle bu dünya ile ilgili sorunları içine almaktadır; yani insancıldır: «Başlıca insancıl durum ve eylemleri söz konusu etmektedir: av avlama, bahçeye bakma, balık tutma, ticaret, aşk, hastalık, sağlık» gibi.. (Malinowski, s. 61). Doğaya yönelmekten daha çok, insanın doğa ile olan bağına ve bunu etkileyen insancıl eylemlere yönelmektedir (İbid, s. 52).

Büyü tanrısal olanla ve öte dünya ile çok az ilgilenir. Tanrı'ya yaklaşma, tanrı gerçeğini tanıma, günahlardan sıyrılma gibi dinsel istekler büyü yoluyla karşılanamaz. Büyünün çabası çocuğa, mala-mülke, iyi ürün almaya, zararlı etkileri uzaklaştırmaya, insanlara iyilik, ya da kötülük etmeye, yani dünyasal şeylere yöneliktir (Negelein, s. 63); uyguladığı teknik, bilimsel doğruluğu

tanıtlanmış, güvenilir teknik bilginin sınırlarını aşmaktadır (Lehmann, s. 11). *Frazer*'in de belirttiği gibi: «...doğa yasalarının gerçek dışı bir sistemidir; yanlış bir bilim ve verimsiz bir sanattır» (s. 15-17). Zorlayıcıdır; nesneleri ve doğayı öznel bir görüş açısından yorumlar, kendi çıkarı için kullanır. Bencildir. Çıkış noktası olarak insanı alır. Orta bir yolu yoktur; olumlu uçla olumsuz uç, akla kara arasında iş görür.

Dilimizde; büyü, sihir ve tılsım kelimeleri çoğunca eş anlamda kullanılmaktadır. Arapça'dan gelen *sihr*, büyü karşılığında kullanılan isimdir (Özön, s. 64). Osmanlıca - Türkçe Sözlük'e göre, sihr'in ikinci anlamı «büyü kadar etkili şey, fettanlık» tır. Üçüncü anlamı da «şiir ve güzel söz söyleme gibi insanı bağlayan sanat» tır. (s. 644). *Tılsım* kelimesi de Arapça'dır: «Çare, olağanüstü etki» anlamına gelmektedir (s. 729). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlük'üne göre tılsım: «Sihir nevilerinden biri yerinde kullanılır bir tâbirdir. Sârî hastalıkların sirayetini önlemek maksadıyla olduğu gibi insanlarla hayvanların âfetlerden korunması için yapılırdı» (Pakalın, cilt III., 494). Ayrıca *afsunculuk*, *üfürükçülük* ve *bakıcılık* terimleri de çoğu zaman büyücülüğü karşılamaktadır.

Türkçe'de olduğu gibi Batı dillerinde de büyü için değişik terimler vardır. Örneğin Alman dilinde büyü için. *Magie* ve *Zauber* terimleri kullanılır. Ancak Batı'lı araştırıcılar Magie ile Zauber arasında fenomenolojik yönden bir derece farkına işaret etmektedirler. Şöyle ki, Magie, dar anlamda, olayları ve doğanın «gidişatını» etkilemek ve yönetmek, aynı zamanda törenler aracılığıyla yüce kudretleri —yağmur duasında olduğu gibi— toplumun yararına zorlamaktır. *Zauberei*, yani büyücülük ise daha çok bireysel olan, elden geldiğince gizli yapılan, kişisel amaçlara yönelik uygulamalardır (Haekel, s. 57).

Bilinen yollarla sağlanamayan şeyleri elde etmek, birine zarar vermek ya da zarardan korumak için birtakım gizli «güçleri» kullanarak doğayı ve doğa yasalarını zorla etkileme amacını güden işlemlerin tümüne büyü denir.

Soru 62 : Büyünün temelinde yatan dinsel dünya görüşü ve psikolojik nedenler nedir?

İlkel insanın görüş ve düşünüşüne göre, kimi öğelerin ve varlıkların ötekilerden değişik bir durumda bulunmaları onların doğaüstü bir «güç» ile yüklü bulunmalarından ileri gelmektedir. İlkellere göre, bu güç «gözle görülmese bile vardır; gizlidir; akümülatörün içinde elektriğin yığılması gibidir. Harekete geçirilirse, büyüsel bir etkiyle kendini gösterir» (Bach, s. 289).

Belli nesnelerde, hayvanlarda ve insanlarda, özellikle büyücülerde, şamanlarda, sanatçılarda, şeflerde, ünlü avcılarda varolduğuna inanılan bu «güç»ün olumlu ya da olumsuz yanları vardır. Bir başka söyleyişle, kullanılışına göre, iyilikle kötülük arasında değişir. İşte bu alışılmışın dışındaki «güç»e ya da «kudret»e sahip olmak ya da onun zararından korunmak için birtakım kaçınmalara dikkat etmek ve birçok kurala uymak gerekmektedir. Şu halde büyünün temelinde yatan görüşlerden birisi dinamist dünya görüşüdür (Soru 12'ye bkz.). *Dinamist* dünya görüşü tabu'yu doğurmuştur. *Mana* tasarımının olumsuz yanını vurgulayan tabu, «güç»le dolu bulunan her şeyin tehlikeli ve çarpıcı olduğunu anlatmaktadır. Bir kimse ya da nesne *tabu* olarak geçerliyse, o kimse ya da o nesneye dokunmak insana zarar getirir. Çünkü tabu olanın içi dinsel ve büyüsel bir «güç»le doludur. Tabulaşan insan, hayvan ve nesnelerin zararından korun-

mak için, alınan tedbirler insanı büyüsel pratiklere götürmüştür.

Animist ve *animatist* dinsel dünya görüşü sonucu, insanlar, canlı ve cansız varlıkları ikili bir tutumla «iyi» ve «kötü» ya da «zararlı» ve «zararsız» diye ayırmaya başlamıştır. İlkel insan, bir yandan doğaüstü «güçlerin» zararlı etkilerinden korunmaya çalışırken, öte yandan da bu «güçleri» kendi buyruğunda kullanmak için zorlamış; belli bir tekniği uygulayarak bunları kendi yararına ve başkalarının zararına çevirmeye çalışmıştır (Stoll, s. 13). Animist görüşe bağlı olarak gelişen cin, peri, dev vb. inancı da büyüyü hazırlayan düşüncenin önemli bir yanını oluşturmuştur.

Bu dinsel dünya görüşlerinin yanı sıra birtakım psikolojik nedenler ve *psiko-mental* olaylar da büyünün ortaya çıkışında ve yaygınlaşmasında rol oynamıştır. Geçerli bir bilimden ve modern bir teknikten yoksun olan ilkelin doğal olaylarla felâketler karşısındaki şaşkınlığını ve çaresizliğini giderecek tek yol; bu felâketlerin nedeni olarak kabullendiği doğaüstü «güçleri yumuşatma, onların gönlünü alma yoludur. Bu da çogunca büyüsel işlemlere başvurmakla gerçekleştirilmeye çalışılır. Hatta kimi durumlarda tek yol büyüdür.

İlkel düşüncede, çoğu zaman, istekle gerçeğin ayırt edilememesi, «insanı salt istekle bir başkasına zarar vermeye» ya da «istediği şeyin benzerinin gerçekte de olacağına» (Bach, s. 303) inandırmıştır. «İlkel insanın iç ve dış dünyası, düşünmeyi ve istemeyi ayırt edemeyecek kadar beraberdir. Hatta denilebilir ki, bu istek ve düşünce gerçeğin kendisidir» (Hempler, s. 15).

Öte yandan «evvelce bir raslantı sonucu bir araya gelmiş olan kimi olaylar ve benzerlikler», «çağrışımlar», «analojik sonuçlara varma» gibi psiko-mental yaşantılarla (Örnek, 1966, s. 24-25), «doğayı ve doğa yasalarını bilmeme» ile «batıl inançların kuramsal durumlardan uygulamaya geçişi» (Thurnwald, s. 11-12) gibi nedenler de büyü inancını ve uygulamalarını oluşturan etmenler arasında sayılır.

Soru 63 : Büyü ile din arasındaki benzer ve ayrı noktalar nelerdir?

Bilginler arasında büyünün mü dinden, yoksa dinin mi büyüden çıktığı hususu tartışma konusu olmuştur. Kimi bilginler dinin büyüden çıktığını ileri sürerken, kimileri de bunun tersini ortaya atmışlardır. *K. Th. Preuss*'a göre, dinsel biçimdeki bütün ilkel belirtiler ilkel bir büyü inancından ortaya çıkmaktadır. *J. G. Frazer*'e göre de, ancak büyünün başarısızlığı sonucudur ki, insanlar Tanrı'yı kutsayan din yoluna dönmüşlerdir. Bu iki bilginden başka *W. Helpach, Ed. Spranger, S.H. Raschow* vb. de aynı görüşü savunmaktadırlar. Büyünün dinden çıktığını söyleyenlerse *Loisy, Allier, Durkheim* (Kösemihal, s. 122), *P. W. Schmidt, R. Marett, J.H. King, A. Lang* vb. (Hackel, s. 66). *Mauss, Hubert* ve *Lévy-Bruhl* de, büyü ve dini ortak bir kökten çıkan iki kol olarak saymaktadırlar (Kösemihal, s. 122-123).

Büyü ile din arasındaki başlıca benzerlikler ve ayrılıklar şu noktalarda toplanmaktadır:

a) Benzerlikler:

1. Her ikisi de doğaüstü alana girer (Malinowski, s. 62). *2.* İkisi de doğaüstü alanda iş görür (Goldenweiser, 216-217). *3.* Büyücü de, din adamı da pratik olan belli amaçlar güderler (İbid., s. 217). *4.* Büyü de din de tamamiyle mitolojik geleneğe dayanmaktadır. *5.* İkisi de tabularla, kurallarla çevrilmişlerdir (Malinowski, s. 62).

b) Ayrılıklar:

1. Büyü edimleri bilindiği gibi tanrılar üstüne zorlayıcı bir etki yapabilmek çabasındadır. Oysa ibadet edimi tanrıları yumuşatarak, onları memnun etmek amacını gütmektedir (Lehmann, s. 11). *2.* Pratik büyü sanatının sınırlı ve belli bir tekniği vardır: Büyüsel sözler, tören ve büyücünün durumu, büyünün daima bilinen üçlüsünü teşkil eder: Dininse karışık yönleri ve amaçları ile böyle basit bir tekniği yoktur (Malinowski, 62). *3.* Büyünün cemaatı yoktur. Din her şeyden önce cemaat ister (Kösemihal, s. 113). *4.* Din yasakları bozulunca günah işlenmiş olur; oysa büyü bozulunca bir günah işlenmiş olmaz (İbid., s. 133). *5.* Din herkese açıktır; büyü kapalıdır (İbid., s. 144). *6.* Dinde boyun eğme, bağlanma vardır. Büyüde ise self-determination ve kontrol vardır (Goldonweiser, s. 217). *7.* Büyünün, teknik uzmanlar ya da bu işi meslek edinmiş kişiler yetiştirme eğilimine karşılık, din, rahiplere ve dinsel önderlere rağmen, herkes için ve herkese açıktır (İbid., s. 217). *8.* Din yakarır, büyü çoğu kez zorlar. *9.* Din genellikle büyüyü ve büyüsel işlemleri reddeder. Oysa büyü, amacına varmak için gerektiğinde dine, onun kutsal kitabına, peygamberlerine ve azizlerine başvurur, onların yardımını sağlamaya çalışır.

Soru 64 : Büyü ile bilim arasındaki ayrılıklar nelerdir?

«*The Golden Bough*» (Altın Dal) adlı ünlü araştırmasında büyüyü bilimle bağıntısı yönünden de inceleyen *J. G. Frazer,* bilimin büyü ile olan yakın bağıntısı üzerinde durarak; büyünün bir çeşit ilkel bilim olduğunu, bilimin doğmasına kaynaklık ettiğini; büyü mekaniz-

malarının ve edimlerinin aynı biçimde işleyip, aynı sonuçlar doğurduğunu ileri sürerek: «Büyünün dayandığı esaslar modern biliminkinin aynıdır; büyücü aynı nedenlerin aynı sonuçları doğuracağına inanmaktadır» demektedir (s. 48).

Büyü ile bilim arasındaki ilişki üzerinde duran *Goldenweiser,* *Frazer*'in büyü ile bilim benzetimini uygun gördüğünü söyledikten sonra, onu şöyle eleştirmektedir: «Bu tanım büyünün özü olanı, yani büyüsel edimin akıl-dışı ya da doğaüstü gücünü ve büyüsel edimi kontrol eden iradeyi, yani büyücünün iradesini kapsamıyor. Üstelik, herhangi bir büyüsel edimin başarısızlığa uğraması, büyüye, hatta başarısızlığa uğrayan büyüsel edimin etkisine olan inancı etkilemiyor. Başarısızlık, bir başkasının yaptığı, ilk edimin etkisini yok eden daha güçlü bir büyü ile açıklanıyor. Başka bir söyleyişle, büyüsel edim, deneylerin öğrettiklerinden etkilenmez ve başarısızlık sonucunda herhangi bir değişikliğe uğramaz. Durum böyle olunca, büyü ile bilim arasındaki analoji de ortadan kalkar. Bilimsel deneylerde, bilim adamı, zıt deneylerden yararlanmaya, tam bir başarısızlık, ya da eksik bir başarının ışığı altında tutumunu değiştirmeye hazırdır. Böylece, sonunda istenen sonuca ulaşır. Demek ki, büyü ile bilim arasında, her ikisinin de kesinliği bakımından bir benzerlik vardır. Ama bu benzerlik gerçekte olmaktan çok görünürdedir. Büyücünün kesinliği, büyü reçetesi, kutsallaştırılmış bir rutinden başka bir şey değildir. Oysa, bilim adamının kesinliği, doğruluğu, ölçmeyi amaç edinmiştir. Sonra, büyücü, yaşantının etkilemediği, hiç değişmeyen bir araç kullandığı halde, bilim adamının kullandığı araç —varsayım ya da deneyim— esnektir; yaşantının gerektirdiği yerde değişmeye hazırdır» (s. 216).

Şu halde, «bilim, sistematik olarak düzenlenmiş, doğruluğu belgelenebilen iddiaların bütünüdür; bu ididaların pratik kullanılışına da teknik denir» (Lehmann, s. 4-5). Oysa büyü, tekniğini doğru gözlemlere dayamadığı gibi, başarısızlıkları sonunda bu tekniği değiştirmeyi de kabul etmeyip, ya başarısızlık nedenini başka şeylerde arar, ya da biçim yönünden çeşitlemelere başvurur.

B. BÜYÜ ÇEŞİTLERİ VE ARAÇLARI

Soru 65 : Kaç çeşit büyü vardır? Sempatik büyüden ne anlaşılır? Taklit büyüsü hangi ilkeye dayanır?

Büyü, temelinde yatan düşüncelere, psikolojik durumlara, bir de büyüsel işlemlerin bünye ve amaçlarına göre kollara ayrılmaktadır. Bunların başlıcaları: *Taklit büyüsü, temas büyüsü, ak büyü, kara büyü, aktif büyü, pasif büyü, av büyüsü* vb. Bunlardan taklit ve temas büyüsü *sempatik büyü* adı altında toplanır. Büyüler uygulanışlarına göre de üç bölüme ayrılırlar: a) Uzaklaştırıcı uygulamalar; b) Hücum uygulamaları; c) İstekle ilgili uygulamalar.

Büyü hakkındaki araştırmalarıyla ün yapan *J. G. Frazer*, diğer etkenleri hesaba katmadan büyünün dayandığı esas düşünceleri ikiye ayırmaktadır: Bunlardan birincisi «benzer benzeri meydana getirir» ilkesi; ikincisiyse, biribirileriyle bağlantılı ve ilişkili şeylerin, fiziksel «temas» ortadan kalktıktan sonra da, uzaktan biribirlerini etkileyecekleri ilkesidir. Yani, «bir şeyde bulunan güc»ün, o şeyin başka nesnelerle teması dolayısıyle bir dereceye kadar onlara bulaşması ve geçmesi; ve bir kez biribirleriyle temas etmiş olan şeylerin her zaman

için biribirlerine sempatik kalmalarıdır. Birinciye homeopatik ya da taklit büyüsü, ikinciye de kontajiyöz ya da temas büyüsü denmektedir (s. 15).

Analoji büyüsü de denilen taklit büyüsünün esası, adından da anlaşılacağı gibi taklide dayanmaktadır. Hemen hemen bütün toplumlarda raslanılan bu yaygın büyü çeşidi «taklit yoluyla istenilen sonucu meydana getirme; benzer işlemlerle istenilen şeyi ya da olayı öne alma, böylece o olayın yakın bir gelecekte gerçekleşmesini zorlama» denemesidir. Bunu yaparken «benzer benzeri yaratır» ilkesinden hareket edilmiş olur. «Benzer olarak da göze görünür dış benzerlikler, tutum ve davranış benzerlikleri ya da düşüncenin çağrışım zincirlerinden çıkan büyüsel özellikler geçerlidir» (Dittmer, s.81).

Taklit büyüsü işlemlerinde en çok görülen pratik yakma, kesme ve parçalamayla ilgili olanlardır. Bu büyü çeşidinde en çok kullanılan malzeme de zararı ya da ölümü istenilen kimsenin resmi, ağaçtan, çamurdan, balmumundan vb. yapılmış figürüdür. Örneğin Peru yerlileri hoşlanmadıkları ya da korktukları birinin yağ ve tahıl karışımı bir maddeden yaptıkları resmini, söz konusu kimsenin geçeceği yolun üstünde yakarlar; buna da onun ruhunun yanması derler. Malaya'da, taklit esasına dayanan bir büyü de şöyledir: Düşmanın bedensel yapısını ve kişiliğini temsil etmeye yetecek kadar tırnak, saç, kirpik, kaş vb. alınır. Bunlar balmumu üstüne yapıştırılır. Bu figür yedi gece lamba üstüne tutularak «Yaktığım şey mum değil; ciğerini, kalbini ve tükürüğünü yaktığım filancadır» denilerek yavaş yavaş yakılır. Yedinci gecede balmumu figür tamamen erir ve yanar; böylece o kişinin öleceğine inanılır (Frazer, s. 18-19). Amerika yerlilerinin kimi boyları bir insan ya da bir hayvana zarar vermek istiyorlarsa, onun resmini ya da figürünü yapa-

rak, kalbin bulunduğu yeri keskin bir araçla çizerler (Negelein, s. 165).

Taklit ya da analoji büyüsünün uygulandığı belli başlı alanlardan biri de avcılıktır. Avlanacak hayvanın yaralanmış ya da vurulmuş biçimde resmini yaparak onu büyülemek inancı çok yaygındır. Geçimlerini avcılıktan sağlayan topluluklarda kaya ve mağara resimlerinin çoğu, av sahnelerini konu edinmekte ve büyüsel bir amaç gütmektedirler. Av büyüsü, kimi zamanda, avdan önce belli kaçınmaları ve kuralları yerine getirmeyi gerektirmektedir. Avdan eli dolu dönmek için başvurulan bu pratiklerin çoğu büyüsel amaca yöneliktir. Örneğin Kamerun'un orman bölgesinde yaşayan yerliler ava çıkmadan önce yıkanır, şırınga vurdurur, büyüsel ilâçları kabından taşıracak kadar kaynatır, bedenlerini boyatır ve saçlarını özel bir biçimde kestirirler (Hirschberg, s. 204).

Taklit büyüsündeki yanlış çıkış noktası, «esas» ile «benzer»i biribirinden ayırmakta çoğu zaman güçlük çeken ilkel düşüncede yatmaktadır.

Soru 66 : Temas büyüsü hangi ilkeye dayanır? Uygulanışında nelerden yararlanılır? Taklit büyüsünden kesin olarak ayrılır mı?

Sempatik büyünün ikinci kolu, temas ilkesine dayanan, temas büyüsüdür. *Frazer*, bu büyünün çıkış noktası olan düşünceyi şöyle açıklamaktadır: «Bir zamanlar biribirlerine bağlı olan parçaların —hatta sonradan biribirlerinden tamamen ayrılmış olsalar bile— birindeki değişiklik, ötekini de etkileyen sempatik bir bağlantı içindedir» (s. 54).

«Parça bütüne aittir» ilkesi, parçaya sahip olanın, bütüne de sahip olacağı düşüncesini doğurur. Buna göre,

birinin saçına sahip olan ya da tırnak, kirpik, elbise parçası, diş, pislik, idrar vb. gibi şeylerini elde eden kimse, söz konusu olanın üzerinde olumlu ya da olumsuz büyüsel bir etki gücüne sahip demektir. Temas büyüsünün en çok bilinen ve en yaygın olan örneği bir insanla, o insandan ayrılmış olan parçanın, örneğin saçının ya da tırnağının arasındaki büyüsel sempati uygulamasıdır. Bunlar bir zamanlar bir arada bulundukları, biribirleriyle temas durumunda oldukları için, biribirlerine sempatiyle bağlıdırlar ve bu sempatiyi biribirlerinden ayrılsalar bile sürdürürler. Temas büyüsünde saç, tırnak, kirpik, diş vb. fizyolojik öğelerin yanı sıra, insanın giyim kuşamı ve günlük hayatı için kullandığı şeylerin de etkiyi ve «güc»ü iletici niteliğe sahip oldukları kabul edilmektedir. Bir insanda varlığı tasarımlanan majik güc; menisinde ve kanında da bulunmaktadır. Bunlardan biri üstüne yapılacak kara büyü, sahibini de etkiler. Öte yandan majik güc ile dolu bulunduğuna inanılan bir şeyin yenmesi, yakılması ya da içilmesi etkileyici bir rol oynar. Gelişmiş kültürlerde de görülen bu pratiklerde büyüsel sözler «okunmuş» maddelerin yenilmesi ya da üzerleri yazılı küçük tabletlerin, kâğıt parçalarının yutulması, obje ile büyüsel gücü temasa getiren bir işlem biçimidir.

Zararlı bir hayvanın zararından korunmak için, o hayvana ait herhangi bir şeyi taşımak çok eskiden beri uygulanan sempatik bir büyü şeklidir. Yerliler özellikle hayvanlardan gelecek tehlikeleri uzaklaştırmak için, çekindikleri hayvanların boynuz, diş, pençe vb. şeylerini onlara karşı birer korunma, birer sempatik büyü aracı olarak kullanırlar. Örneğin bir Zulu'lu, timsahlarla dolu bir nehri geçeceği zaman bir parça timsah pisliği çiğner ve üstüne serper (Webster, s. 67).

Gerek taklit, gerek temas büyüsü pratikte çoğu kez biribirlerine karışmaktadır. Temas büyüsü, taklit ilkesini

gerektirdiği gibi, taklit büyüsü de temas ilkesini gerektirmektedir.

Soru 67 : Ak ve kara büyünün özellikleri nelerdir?

Büyü, kendi alanında amacına, elde etmek istediği sonuca göre, ak ve kara büyü diye ikiye ayrılmaktadır. Ak büyü toplumun ve bireyin iyiliğine yönelmektedir. Hastalık, yaralanma, ölüm vb. gibi insancıl felâketlerle; sel, kuraklık vb. gibi doğal felâketleri önlemeye; evi-barkı, malı-mülkü, hayvanları, «geçiş» durumundaki çocukları, lohusaları, zararlı dış etkilerden korumaya yönelmektedir.

Ak büyü, çoğunlukla dinden ve dinin kutsal bildiği şeylerden yararlanır. Genellikle din alanında ve din adamlarıyle iş görür; duaya ve kurbana başvurur (König, s. 507-508). Bu büyü, yararlı, göze görülebilen «güc»leri, hatta doğa düzenini kendi alanına çekmeye çabalar.

İnsanın hayatına, sağlığına, malına-mülküne, evine-barkına, hayvanlarına zarar vermeye yönelen büyüye de kara büyü denmektedir. Sevişenleri, evlileri biribirinden soğutmak ve ayırmak; cinsel kudreti, konuşma yeteneğini, uykuyu «bağlamak» yoluyla bozmak; düşmanı hasta etmek, sakatlamak, öldürmek gibi eylemler kara büyü'nün iş alanına girmektedir. Nasıl ak büyü amacına varmak için dinden ve dinsel kudretlerden olumlu yönde yararlanıyorsa, kara büyü de olumsuz yönde yararlanmaktadır. Dinin yasakladığı şeyleri yapmaktan çekinmediği gibi, dinin kutsal bildiği şeyleri de saygısızca kullanmakta sakınca görmez. Kısacası dinin karşısındadır; bu yüzden de kara büyücülükle uğraşanlara günahkâr gözüyle bakılır.

Ak büyü ile kara büyü biribirinin karşıtıdır; birinin

yaptığını öteki bozmaya uğraşır. Her iki büyü de taklit ve temas ilkelerine göre işlemektedir.

Soru 68 : Aktif ve pasif büyünün özellikleri nelerdir? Allopatik büyü ne demektir?

Doğa olaylarını etkileyerek iradesi altına almaya yönelen ve saldırgan bir özellik taşıyan büyüye aktif büyü denmektedir. Örneğin Zulular fırtınayı ve kötü havayı uzaklaştırmak için şöyle bir pratik uygularlar: Ocaktaki kızgın kömür parçaları bir kap içine konur. Kap, kulübenin girişine bırakılır ve kulübenin kapısı biraz açık bırakılır. Kokusu kuvvetli bodur ağaçların dallarından, dikenli sarmaşıklardan; timsah, yunus balığı, koyun, maymun, tavşan, dağ faresi vb. gibi büyüsel güç taşıdıklarına inanılan hayvanların öte berisinden yapılan «ilâç» kızgın kömürün üstüne dökülerek tütsülenir ve böylece fırtınanın uzaklaştırılacağına inanılır (Dammann, s. 100).

Zararlı ve kötü dış etkileri uzaklaştırmaya, bunların zararlarından kaçınmaya ve bunlara karşı savunmaya da pasif büyü denmektedir. Bu büyünün esası, büyüsel güçle yüklü bulunduğuna inanılan uğursuz yerlerden, nesnelerden ve insanlardan kaçınmaktır. Örneğin gebe kadınların kimi yiyecekleri yememeleri; lohusaların zararlı etkilere karşı, yanlarında, kutsal yazı, bıçak, iğne, makas, mavi boncuk, nazarlık vb. bulundurmaları; ay hâli'ndeki kadınlara yaklaşılmaması gibi...

Pasif büyüde amuletler (muskalar) önemlı rol oynarlar.

Bir başka büyü biçimi de *allopatik* büyüdür. Bir şeyi karşıtıyla etkilemeye allopatik büyü denmektedir. Örneğin sıcağı soğukla, donu ateşle, yılanı ya da solucanı

bütün sürüngenleri yakalayıp yiyen leylekle etkilemek gibi...

Soru 69 : Ad, sayı ve renkle ilgili büyülerin özellikleri nelerdir?

Adlar, sayılar ve renkler de büyücülükte önemli rol oynamakta ve çeşitli pratiklerde birer araç olarak kullanılmaktadır.

Kişiliği oluşturan özelliklerden biri olan ad, sadece sosyal bir kişiliği anlatmaz, aynı zamanda majik anlamda bir gücü de anlatır. Onun için çocuğa gelişi güzel bir ad verilmeyip, çoğu kez majik bir değer taşıyan nesnelerden birinin adı konur. Konan adın çocuğun karakterini, geleceğini, toplum içindeki yerini ve başarısını damgalayacak, biçimlendirecek sembolik bir «öz» taşımasına dikkat edilir. Çünkü, adın ifade ettiği anlamı ve niteliği sahibine geçirdiğine inanılmaktadır. Örneğin çocuğa kaya adı koymanın temelinde çocuğun kaya gibi dayanıklı ve sağlam olacağı inancı yatmaktadır.

Ad, insanın bir «parçası» olduğuna göre; ad üstüne yapılacak ak ya da kara büyü, «parçanın başına gelenin bütünün de başına geleceği» ilkesi gereği, sahibini de etkileyecek demektir. İlkel düşünceye göre, birinin adını bilen, onu büyüsel yönden etkileyecek gücü elde etmiş sayılmaktadır. Onun için, yerlilerin çoğu tanımadıkları kimselere adlarını söylemekten çekinirler.

Büyücülükte sayıların da rolü büyüktür. Öyle ki, büyüsel bir pratikte belli bir sayı adedinin yerine getirilmemesi başarısızlığın nedeni olarak ileri sürülür. Hemen hemen her bâtıl inancın ve büyüsel pratiğin bünyesinde yer alan değişik değerde sayılar vardır: Örneğin «üç kere tükürmek», «dört yol ağzına gömmek», «yedi evden iplik

toplamak», «kırk gün yıkanmak» gibi... Genellikle *3, 7, 9, 40, 41, 99* gibi rakamlarda büyüsel ve mistık bir güc olduğuna inanılmaktadır. Bunlardan *3* ve 7'ye olan inanç çok yaygındır.

Tıpkı ad ve sayı gibi kimi renklerin de büyüsel «güc»le yüklü olduklarına inanılır. Bu inançta renklerin parlaklığı, çarpıcılığı, göz alıcılığı ya da tersine donukluğu rol oynamaktadır. Öte yandan büyüsel «güc» ile dolu olduğuna inanılan kimi maddelerin: bu gücü, parça ile bütün, özle biçim arasındaki sempatik temas yoluyla rengine de geçireceği düşünülmektedir. Özellikle mavi, kırmızı, siyah ve sarı büyücülükte çok kullanılır. Mısır'da, İran'da, Hindistan'da ve Pencap'da kötülüğü ve «nazar»ı uzaklaştırmak için en çok kullanılan majik renk mavidir (Seligmann, s. 247). Mavi rengin ülkemizdeki büyüsel gücü herkes tarafından bilinmektedir. Mavının yanı sıra kırmızı da önem taşımaktadır. Mavi ve kırmızı çok eskiden beri kullanılan majik renklerdir; şimşeğin, güneşin ve kanın renginin bu inanmada rolü olduğu söylenmektedir (İbid., 247-248). Kırmızı ise Çin'de, Hindistan'da ve Avrupa'da «nazar»a ve kötü ruhlara karşı kullanılmaktadır.

Soru 70 : Amulet ve uğurlukların ortaya çıkışları nasıl açıklanır? Bunlar hangi amaçlarla kullanılmaktadır?

Dinamist dünya görüşü sonucu, objelerin pozitif ve negatif bir «güc» ile yüklü bulunduklarına inanma, insanoğlunu zararlı ve tehlikeli kabul edilen objelerden kaçınmaya ya da savunmaya yöneltmiştir. Aynı görüş, yararlı olarak kabul edilen objelerin de sağlık, mutluluk ve başarı için kullanılabileceğini fikrini doğurmuştur.

Doğayı dolduran canlı ve cansız nesnelerin parlaklık, sağlamlık, kuvvet vb. gibi çarpıcı nitelikleri karşısında kimi zaman şaşıran, kimi zaman da korkan ilkel insan, felâketinin ya da mutluluğunun bunların içinde saklı olduğuna inanarak onlarla «barışık» olmayı ve onları kendi hizmetinde kullanmayı düşünmüştür. Vahşî hayvanların kuvvetinden yılan ilkel, örneğin arslanın pençesini, kaplanın tüylerini, yılanın dişlerini üzerinde bulundurmakla hem bu hayvanların niteliklerini kendine geçirme, hem de onlarla büyüsel yönden bir yakınlaşma amacını gütmüştür.

Amuletler (muskalar) fonksiyonlarına göre iki ana gruba ayrılırlar: Zararlı dış etkileri ve tehlikeleri uzaklaştıranlar ile iyilik getirenler. Bir şeyin amulet olabilmesi için, ilkin onun özü ve biçimi gözönünde bulundurulur: Garip biçimdeki taşlar; hayvan kemikleri, pençeleri, dişleri, gözleri, derileri; taştan, ağaçtan, madenden yapılan şeyler; yüzükler, bilezikler, kolyeler; meyve ve bitki tohumları; kâğıt, deri, kemik vb. üstüne çizilmiş büyüsel şekiller, yazılmış kutsal sözler... Amuletin, sahibini kötülükten, hastalıktan, felâketten, nazardan koruduğuna inanıldığı gibi; onu, bedensel ve ruhsal bakımdan güçlendirip, yetenek ve becerisini de artırdığına inanılmaktadır. Amuletlerin koruyucu, tehlikeyi uzaklaştırıcı gücü ve niteliği, hayvanlar, ev-bark, mal-mülk vb. için de geçerlidir.

En yaygın amuletler el ve göz biçiminde olanlardır. Müslümanlığın ve Hıristiyanlığın yayıldığı bölgelerde «Fadime Ana'nın Eli», «Meryem Ana Eli», «Abbas'ın Eli» adları altında kullanılan amuletler çoğunca dinsel kaynaklıdır. Göz biçimindeki amuletler «kuvvete karşı kuvvet» ilkesince kötü göze karşı kullanılmaktadır. Ülkemizde gerek el, gerek göz, gerekse başka biçimlerdeki amuletlere genellikle «nazarlık» denilmektedir.

Amulet olarak kullanılan yapma nesnelere korku ve saygıyla karışık bir tavır takınma, onları fetiş durumuna dönüştürür.

Taşıyıcısına iyilik, talih açıklığı ve uğur getiren nesnelere de *uğurluk* denir. Uğurluğun amuletten farkı, zararlı etkileri uzaklaştırmaktan çok, taşıyıcısına mutluluk ve başarı getirecek bir «uğur» eşyası olmasıdır. Bir nesnenin uğurluk olarak kullanılması çoğu kez bir raslantıya bağlıdır. Örneğin ilkel bir balıkçı sabahleyin ırmak kıyısına gidip de suyun içinde gerek rengi, gerekse biçimi bakımından ötekilerden farklı bir taş görüp, birine hediye etmek için sudan alır, sonra da hergününden çok balık tutarsa, bu sevindirici olayı taşa bağlar ve taşı uğurluk diye saklar (Zucker, s. 61). Uğurlukların çoğu —kimi amulet çeşitlerinde olduğu gibi— süs eşyasına dönüşmüştür. Zaten birçok araştırıcı süs eşyasının başlangıcını amulet düşüncesine bağlamakta, uğurlukları «estetik anlamdaki majik öz» diye tanımlamaktadır (Negelein, s. 169).

Gerek amuletler, gerekse uğurluklar pasif büyü alanına girmekte ve pratik kullanışlarında çoğu zaman biri-birinden ayırt edilememektedirler.

Üçüncü Bölüm

SANAT

A. İLKEL SANATA İLİŞKİN GENEL AÇIKLAMALAR

Soru 71 : İlkellerin sanatını konu edinen sanat etnolojisinin alanı ve görevleri nelerdir? Sanat etnolojisi hangi disiplinlerle iş birliği yapmak zorundadır?

Sanat etnolojisi tıpkı din etnolojisi gibi genel etnolojinin bir dalıdır, en çok da ilkellerin plastik sanatlarıyla uğraşır. Müziğin, tiyatronun, dansın ve şiirin sanat etnolojisi içine girmesini kimi etnologlar kabul etmemektedirler. Nitekim etnoloji el kitaplarının çoğunda son saydıklarımız ayrı konular olarak ele alınmaktadır.

Sanat etnolojisinin araştırma alanını genel sanat etnolojisi, bölgesel sanat etnolojisi ve tarihsel sanat etnolojisi diye üç bölüme ayırabiliriz. İlkellerin sanat faaliyetlerinin genel ilkelerini çözümlemek genel sanat etnolojisinin; kültürel ve coğrafi bölgeler gözönünde bulundurularak bir tribünün, bir etnik grubun sanatının üslubunu ve özelliklerini araştırmak bölgesel sanat etnolojisinin; el altındaki kaynakların meydana çıkışını, gelişimini ve

yokoluşunu araştırmak da tarihsel sanat etnolojisinin görevi içine girmektedir (Haselberger, s. 9).

Sanat etnolojisinin araştırma alanlarının kesin sınırlarını çizmek oldukça zordur. Başka disiplinlerde olduğu gibi, sanat etnolojisinde de birtakım yan dalların araştırma alanlarına girişimler olmaktadır. Bunların başlıcaları sanat tarihi, prehistorya, sanat felsefesi, estetik, sanat psikolojisi ve din etnolojisidir. Sanat etnolojisi, ister istemez bu saydığımız dallardan yararlanmak zorundadır. Özellikle din etnolojisi, sanat etnolojisinin en çok yararlandığı bir daldır. İlkellerin toplumsal yapısının dinsel karakteri gözönünde bulundurulursa, bu iş birliğinin kaçınılmaz gerekliliği kendiliğinden ortaya çıkar. İlkel toplumlarda sanat eserlerinin birer süs, birer estetik eşya olmaktan çok, belli fonksiyonları karşılamaları; bu fonksiyonların da dinsel nitelik taşımaları, din etnolojisini sanat etnolojisinin en önemli yardımcı disiplini haline getirmektedir. Ayrıca sanatçının geleneksel toplum düzeni içindeki yeri, sanat ürünü ile toplum düzeni arasındaki bağlantılar da öteki etnoloji dallarına bakarak en çok etno-sosyolojiyi ilgilendirmektedir. Bütün bunlar, sanat etnologunun, etnolojinin öteki dallarıyla sıkı ilişkiler kurmasının kaçınılmazlığını göstermektedir.

Son olarak bir noktaya daha değinmek gerekmektedir: İlkeller yeryüzünde tek başlarına, başka kültürlere kapalı olarak yaşamamışlar, aksine zaman zaman yüksek kültürlerden etkilenmişlerdir. Bugün ilkel sanat eserlerinde görülen birçok motifin ve formun yüksek kültürlerden alındığı ispat edilmiş durumdadır. Bu bakımdan, çevresinde yüksek kültürlerin bulunduğu birtakım ilkel halkların sanatının tam bir değerlendirmesini yapabilmek için, sanat etnologlarının söz konusu yüksek kültürleri de iyi bilmeleri gerekmektedir.

Soru 72 : İlkel sanatın araştırılmasına ne zaman başlanmıştır? Bu konuya katkıları olan etnologlar kimlerdir?

15. ve 16. Yüzyılda ilkel halklarla temasa gelen Batılılar bu halkların sanatına karşı hemen hemen hiç ilgi duymamışlardır. Bunların çoğunun gezip gördükleri yerler hakkında verdikleri bilgiler öznel yargılardan öteye geçmiyordu. Hemen hepsi de serüven peşinde koşan, üstün tekniklerin verdiği olanaklarla gittikleri yerlerde kan döken, altın arayan, ticaret yapan dünya gezgincileriydiler. Yerliler bunların gözlerinde acaip yaratıklardan başka bir şey değillerdi.

O zamanın bilim adamları da yerlilerin insan olup olmadığı konusunda gülünç tartışmalara girişmişlerdi. 1512 yılına kadar, kilise de, bu «garip yaratıklar»ın insan olmadığı fikrini savunmuştur (Müensterberger, s. 10).

18. Yüzyılın yarısından sonra, bu yabancı halklar hakkındaki görüşler yavaş yavaş değişmeye; denizaşırı bölgelerdeki kültürlerin tanınmasıyla «vahşiler»in doğal ve özgür hayatlarına karşı duyulan ilgi artmaya başladı.

Ünlü denizci J. C o o k, 1769 yılında Okyanusya'da, Maorilerin yaşadığı bir adaya çıktı. Buradan topladığı bir sürü eşya ile geri döndü. (Bunların çoğu şimdi British Museum'de bulunmakta ve Maori sanatının önemli eserlerini teşkil etmektedir). C o o k, 1788 yılında Kuzey Amerika'nın kuzey-batı kıyılarına gitti ve yine birçok sanat eseriyle geri döndü.

18. Yüzyıldan sonra, yeni keşfedilmiş ülkelere giden misyonerler, ilkellerin sanatına karşı anlayışsız davrandılar; onların gözünde ağaç ve taş heykeller ilkel ve boş bir inancın belgeleri olan putlardan başka bir şey değildi. Böylece, gerek misyonerlerin, gerekse misyonerler tarafından Hıristiyanlığa kazandırılan yerlilerin yık-

tığı, yaktığı ve yokettiği sanat eserleri büyük bir yekûn tutmaktadır.

Bununla beraber, misyonerlerin farkına varmadan ilkel sanatın hepten yokolup gitmesini önleyen birtakım olumlu davranışları da vardır. Şurası bir gerçektir ki, misyonerler, buralara ilk gelen serüvencilere bakarak, yerlilere daha insanca davranmışlardır. Onların tek amacı yerlileri kendi dinlerine çekmek olmuştur. Yerliler Hıristiyan olduktan sonra, öte berilerine pek dokunulmamış; hatta onların yontma işlerini, aptallığa ve saçmalığa karşı kazanmış oldukları manevî savaşın bir sembolü, bir anısı olarak saklamışlar ve beraberlerinde getirmişlerdir. Böylece birçok sanat eseri yok olmaktan kurtarılmıştır. 19. Yüzyılın ilk yarısında toplanmış olan parçalar, denizcilerin hatıra eşya diye getirdikleriyle birlikte, ilkellerin sanatı hakkında bilgi veren en eski ve en güzel parçaları teşkil etmektedirler (D. Frazer, s. 11).

19. Yüzyılda etnologlar henüz kaybolmamış çeşitli etnografik malzemeyi toplamaya girişirken, ilkel sanatla pek ilgilenmediler; çünkü onlara göre ilkel sanat eserleri, ilkel kültürü daha iyi değerlendirmek için henüz geçerli birer araç olarak kabul edilmiyordu.

Bununla beraber kimi etnologlar tek yanlı da olsa bu konuya eğildiler. *F. Ratzel*, 1891 yılında çeşitli maskeleri sınıflandırmaya girişti. Öğrencisi *L. Frobenius* da, 1898 yılında, Afrika'daki maskeler ve gizli dernekler hakkında resimli bir eser yayımladı.

İlkellerin sanatına karşı duyulan ilgi giderek artmış, hatta bu eserlerin üniversite öğreniminde kullanılmak için el altında bulundurulmasına başlanmış, bu sanatın mahiyeti ve amacı hakkında da çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Evrimciler, ilkellerin sanatına evrimin ilk basamağı gözüyle bakmışlardır. Öte yandan, *F. Boas*, mimar ve sanat kuramcısı *G. Semper*'in görüşlerine

dayanarak özellikle malzemenin, icra ve yöntemin, bir de sanatçı tarafından gözetilen amacın üzerinde durmuş, böylece bu etkenlerin formu, ornemantal nakış ve desenleri, hatta estetik bütünü meydana getirdiğini ileri sürmüştür.

20. Yüzyılın başlangıcından sonra ilkel sanat hakkında çeşitli eserler yayımlanmaya başlamıştır. *Woermann, E.v. Sydow, A. Springer, H. Weigert, A. Bastian, Read, Dalton, F.v. Luschan, A. C. Haddon* vb. ilkel sanatı gerek bölgesel özellikleri, gerekse genel ilkeleriyle konu edinen kitaplar yayımlamışlardır.

Soru 73 : İlkel sanata ilgi duyan modern sanatçılar kimlerdir? İlkel sanatın Batı'da tanınması nasıl olmuştur?

İlkel sanatın estetik değeri üzerinde —birkaç etnologun dışında— daha çok sanatçılar durmuşlardır. O zamanlar yeryüzünün çeşitli bölgelerinde araştırmalar yapan etnologlar ilkellerin sanatına ikinci, üçüncü plânda yer verirken, Avrupa'nın büyük kentlerindeki kimi sanatçılar ve sanat severler ilkel maskelerle figürlerin etkisinde kalarak bunlardan esinlenmeye başlamışlardır.

Avrupa'daki toplumsal değişmeler ister istemez sanatı da etkilemeye başlamış; *Van Gogh* (1853-1890), *Toulouse-Lautrec* (1864-1901) ve *Gauguin* (1848-1903) gibi sanatçılar bu etkilenişin öncüleri olmuşlardır. Birtakım sanatçılar yeni konular ve yeni bir üslup aramaya girişmişlerdir. Bağlı bulunduğu sanat çevresinin baskısından ilk kurtulan sanatçı *Gauguin*'dir. *J. J. Rousseau*'nun da etkisinde kalarak ilkin Martinik'e, sonra da Tahiti'ye giden *Gauguin*'i zamanla baş-

ka sanatçılar da izlemiş; bunlar esinlenmelerini yeni kültür bölgelerinde aramaya başlamışlardır.

Bununla beraber, ilkel sanata karşı duyulan ilgi başlangıçta, yani Yirminci Yüzyılın başlamasından önce, yüzeyde ve duygusal bir planda kalmıştır. Ancak modern sanatın gelişmesinden sonradır ki, bu ilgi artmış; *Vlaminck* (1876-1958), *Picasso* (1881-), *Derain* (1880-1954), *Braque* (1882-1963), *Matisse* (1869-1954), *Modigliani* (1884-1920), *Kirchner* (1880-1938), *Nolde* (1867-1956) vb. gibi sanatçılar ilkel sanatı âdeta yeniden «keşfetmişlerdir». İlkel sanatı büyük bir coşkunlukla öven bu sanatçılar, kendi estetik eğilimlerini ilkellerin yontma eserleriyle doğrulamaya çalışmışlar; Afrika'nın maske ve heykelciliğindeki anlatım gücünden kendi sanat yaratmalarında esinlenmişler, hatta bunları bilinçli olarak taklit etmeye başlamışlardır (Haselberger, s. 18; D. Frazer, s. 13).

Estetik değeri üzerinde hiç durulmadan öteki etnografik malzeme ile birlikte etnoloji müzelerinde gelişigüzel sergilenen ilkel sanat eserlerine karşı ilgi artmaya başlayınca sanatçılar, sanat eleştirmenleri ve özel koleksiyoncular işe girişerek, müzelerde sadece ilkel sanat eserlerini içine alan özel sergiler düzenleyip, değerlerini ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Bu durum çoğu zaman müzelerdeki bilim adamlarıyla sanatçılar arasında tartışma konusu olmuştur.

1919 yılında, Paris'te, Afrika ve Okyanusya yerlilerinin sanat eserlerini tamamen estetik açıdan ele alan bir sergi açılmış ve büyük ilgi görmüştür.

İlkel sanat eserleri o zamanlar kişisel kolleksiyonlarda bulunuyordu. İsviçre'de, Almanya'da, Belçika'da, İngiltere'de ve Amerika'daki özel kolleksiyoncular, ilkel sanat eserlerini çeşitli yollardan toplamışlardı. Bunların çoğu, sonradan ya sahiplerinin bağışı ya da para karşılığı satın alınarak etnoloji müzelerinde toplanmıştır.

İlkel sanata karşı duyulan ilgi kolleksiyonculuğu da geliştirmiş, koleksiyonculuk giderek moda olmuş ve Paris, Londra, New York, Berlin vb. gibi dünyanın büyük sanat merkezlerinde bu eserlerin alım-satımının yapıldığı antikacı dükkânları ve pazarları ortaya çıkmıştır. Daha *Frobenius*'un, Afrika'daki gizli dernekler ve maskeler üstüne yazılmış resimli kitabının yayımından bir yıl önce, yani 1897'de İngiltere'de bir antikacı katalogunda bir sürü ilkel sanat eşyası zikredilmekteydi (Müensterberger, s. 10). 1910 yılında, Berlin'de *A. Flechtheim* modern sanat eserleriyle Okyanusya yerlilerinin sanat eserlerini birlikte sergilediği bir galeri açmıştır. Aynı şekilde Londra'da ve Paris'de büyük açık artırma salonları ilkel sanat eserlerini de satmışlar ve bu işte sanattan anlayan uzmanlar kullanmışlardır (Haselberger, s. 19).

Bugün de dünyanın çeşitli büyük kentleriyle Afrika'da, Okyanusya adalarında ve Amerika yerlilerinin yaşadıkları bölgelerde ilkel sanat eserleri turistik amaçlarla satılmaktadır. Ancak bunlar eskilerin birer taklidinden öteye gidememektedir.

Soru 74 : **İlkellerde sanatçının durumu nasıldır? Kimler sanatçı olabilir? Sanatçı olabilmek için nasıl bir eğitimden geçmek gerekir?**

İlkellerde sanatçının yeri, sanatçıya verilen değer toplumdan topluma değişmektedir. Kimi tribülerde sanatçıyı toplumun öteki üyelerinden ayırmak, özel bir yere koymak pek söz konusu değildir. Kimi tribülerdeyse tribünün her üyesi bir eserin ortaya çıkışında derece derece pay sahibidir; yani eserin yapımına ve ortaya çıkışına herhangi bir şekilde katkıda bulunmaktadır. Bu

durum daha çok cemaat çalışmasını gerektiren «Toplantı Evleri» nin ve savaş kayıklarının yapımında görülür. Eser yapımında sanatçı özel bir yer almış olsa bile, ona her zaman meslekten biri ya da bu iş için ustalaşmış kimse denemez; çünkü o da bu işin dışında geçimini sağlamak için günlük işlerle uğraşmak zorundadır. Modern sanatçının tersine, ilkel sanatçı yaptiğı şeylerden pek az yararlanır. Afrika'daki kimi tribülerde sanatçılık, çiftçiliğin yanı sıra uğraşılan işden başka bir şey değildir. Yağmur yağmadığı, tarla, bağ-bahçe işleri durduğu zamanlar, sanatçı çeşitli eşyalar yaparak, bunları başka şeylerle değiştirir. Bazen de sanatçının bakımını, üyesi bulunduğu cemaat üzerine alır; böylece sanatçı da kendini bütünüyle işine verme olanağını bulmuş olur.

Sanatçının önemsendiği toplumlar da vardır. Afrika'da heykellerin değeri büyüktür. Baluba'lı heykelciler onur belirtisi olarak başlarında bir işaret taşırlardı. Belçika Kongosu'ndaki Buschongolarda sanatçının yeri şeften sonra gelmektedir. Sanatçının toplum içindeki yerini belli eden özel bir işaret ve rütbe taşıdığı birçok tribü vardır (Müensterberger, s. 39).

Afrika'da demircilerin durumu ilginçtir. Demircinin ateşle uğraşması, onun büyüsel güc sahibi olduğu inancını pekiştirmiştir. Bundan dolayı demirci çoğu zaman «medizin mann», şef, büyülü figürlerin yapıcısı vb. gibi iş görmektedir. Demircinin karısı da çanak-çömlek işlerini yönetir. Batı Afrika zencilerinde ve Ekvator'un güneyindeki Bantularda demirciye büyük saygı gösterilir. Buna karşılık Batı Sudan'ın kimi bölgeleriyle Senagal'de demirciler küçümsenmekte, hatta bunlar bir kasd içerisinde izole edilmektedir (Leuzinger, s. 25).

Kimi sanatçılar da sadece belli işleri yaparlar. Örneğin Afrika'da belli bir işin tamamen bir ailenin yakınlarının tekelinde olduğu görülmektedir. Bundan dolayı-

dır ki, çocuklar ailelerinin yaptıkları işi öğrenmekle yükümlüdürler (D. Frazer, s. 21). Yeni Gine'nin Papua körfezi bölgesinde maskelerin yapımı, ellerinde babadan oğula geçen geleneksel maske örneklerini bulunduran kimselere aittir (Müensterberger, s. 39). Aynı şekilde, gizli derneklerin kültik amaçlarla kullanılan objeleri sadece dernek üyeleri tarafından yapılır.

Sanatçının eğitimi ve yetiştirilmesi de bağlı bulunduğu topluma göre değişmektedir. Genellikle sanatçılar, sanatçı ailelerin çocuklarından olmaktadırlar. Baba, sanatçı, işini sürdürmesi için, oğlunu ya da yeğenini seçer; ona, araçların kullanılışını ve sanatının sırlarını öğretir. Böylece sanatının sırlarının başkaları tarafından öğrenmiş olmasını önlemiş olur. Çırak, ustasından, eli altında bulunduracağı araç-gerecin yapımını, bunların kullanılışını ve daha önce yapılmış eserleri taklit etmeyi öğrenmeye çalışır.

Eğer bir delikanlı yontma işinde yetenek gösterirse, öğrenim için, tanınmış ve olgun bir sanatçının yanına verilir. Burada da eğitimin esasını çeşitli temrinler ile değişik tipteki eserlerin taklitlerini yapmak teşkil eder. Çırak, tek başına çalışacak duruma geldiği zaman bile, birkaç yıl ustası adına çalışır.

Kimi zaman da sanatçı olarak seçilen ve bu amaçla yetiştirilen kimselerin daha küçükken, hatta doğarken birtakım büyüsel özellikler göstermiş olmasına dikkat edilir. Örneğin Yeni Gine'deki Mundugumorlarda göbek bağları boyunlarına dolanmış olarak doğan çocukların sanatçı olacağına inanılır ve bu çocukların tüm tehlikelere karşı bağışıklı oldukları kabul edilir (D. Frazer, s. 21).

Sanatçıların gerek eğitimleri, gerekse eğitimlerinden sonra sanat eşyası yaptıkları sırada birtakım ritüel kurallara, kaçınmalara dikkat etmeleri gerekmektedir. Çün-

kü onların yaptıkları iş sıradan bir şey olmayıp, tersine, dinsel, büyüsel ve geleneksel bir «öz» taşımaktadır. Sanatçı hem yaptığı şeyin zararlı etkisinden korunmak, hem de onun dinsel ve büyüsel gücünü artırmak için çeşitli yasak ve kaçınmalara dikkat etmek zorundadır; ritüel temizlik, başka insanlardan uzak durmak, kendini bütünüyle işine vermek, tanrıları ve ataları gücendirecek eylemlerden kaçınmak vb. bunlar arasındadır.

İlkel sanatçı toplumun emrindedir ve geleneksel olanı sürdürmek durumundadır. Kendine sipariş edilen eserleri, daha öncekilere benzeterek yapmak, yani onları büyük ölçüde taklit etmek başlıca görevidir. Bununla beraber sanatçı, eğer kişisel yeteneği elverişliyse, eserlerine esası bozmayan bir incelik, bir estetik görünüş de kazandırmaya çalışır. Her ne kadar ilkel sanatçı gelenekseli bozmak, değiştirmek özgürlüğüne sahip değilse de, yine de isterse geleneksel olana kendinden, sanatçı yanından bir şeyler katabilir. İlkel sanatçının, üyesi bulunduğu toplumun değerlerine başkaldırması düşünülemez. İlkel sanatçıdan değişik ya da toplumun geleneksel yapısına ters düşen eserler istenemez. Böyle bir durum ancak gelişmiş ülkelerin sanatçılarına vergidir.

Soru 75 : İlkel sanatçıyı etkileyen başlıca faktörler nelerdir?

İlkel sanatçı ilkin toplumsal çevrenin, sonra da coğrafî çevrenin etkisi altındadır.

Toplumsal çevre, sanatçının toplumsal fonksiyonunun sınırlarını çizmektedir. Sanatçı üyesi bulunduğu cemaatın düşünce tarzının dışına çıkamaz. Bu durum onun bir sanatçı olarak zevkini de tayin etmektedir. İlkel sanatçının bağlı bulunduğu düşünce tarzı geleneksel, eskiye bağlı ve tutucudur. Sanatçı, «akrabalık ve evlilik bağlarıyla sıkı bir biçimde örülmüş olan bir cemaat» içerisinde yaşadığı, kollektif bir düşünceyi paylaştığı için, kendini ister istemez toplumsal çevresinin isteklerine uydurmak zorundadır. Bu ortam içerisinde, sanatçının bireysel zevki ya da topluma karşı çıkışı söz konusu olamaz. O, kendinden isteneni, bilinene sadık kalarak vermeye çalışır.

Coğrafî çevre sanatçıyı dolaylı yoldan etkiler. Bu etki de kendini malzemede gösterir. Sanatçının eserinde kullanacağı hammaddenin şu ya da bu oluşu coğrafî koşullara bağlıdır. Ancak, malzemenin cinsi sanatçının yaratma ve canlandırma gücünü, daha doğrusu eserinin mahiyetini etkileyemez. Taşın yontulması ağaca bakarak elbetki daha zordur. Fakat bu durum bile, çoğu zaman formu ve üslubu değiştirmez. Örneğin, Tibet'te bütün heykeller ağaç, metal ya da *Yak* yağından yapılmış olmalarına rağmen, aynı üslup ve aynı ifadeyi taşırlar. Aslında sanatçının yarattığı eserin mahiyetini malzeme değil, sanatçının canlandırma gücü ve yeteneği belirlemektedir.

Öte yandan coğrafî çevre ile sanat arasındaki bağlantı ve ilişkileri yeryüzünün çeşitli bölgelerindeki yerlilerin sanatlarında görmek mümkündür. Örneğin Mikronezya'lı sanatçıya çevresindeki dünya —atollerin biçimi sonucu— çizgili ve uzunca görünür; bundan dolayı da bu adalarda yaşayanların sanatı çoğunlukla bu belirti ve özellikleri taşırlar (D. Frazer, s. 17).

Soru 76 : İlkel sanatın başlıca niteliği nedir?

İlkel sanatın başlıca niteliği onun estetik amaca değil, ritüel ya da toplumsal amaca yönelmiş olmasıdır. Bu durum ister istemez sanatçıyı da etkilemiştir. Öyle ki,

ilkel sanatçının amacıyla toplumun amacı aynıdır; sanatçının kendi isteğine göre sanat yapması pek söz konusu değildir. Sanatçıya sipariş verenler de aile reisi, kabile şefi, din adamı ya da gizli dernek üyeleri gibi toplum içinde belli bir görevi yüklenmiş kişilerdir. Bu da gösteriyor ki, ilkel sanat kişisel amaçlardan önce, kurumsal ve toplumsal amaçlara hizmet etmektedir.

İlkeller mitik ataların, ölülerin, kutsal hayvan ve bitkilerin, olağanüstü güclerin ve doğaüstü varlıkların insanların hayatlarını olumlu ya da olumsuz yönden etkilediklerine inanmaktadırlar. Örneğin ürünün bol oluşu, bir savaşın kazanılması ya da kıtlık oluşu, savaşın kaybedilişi çoğu zaman insanların yukarda saydığımız kudretlerle barışık olup olmamalarıyla açıklanmaktadır. Sırasında iyilik gönderen, sırasında kötülük yağdıran bu kudretleri hoşnut etmenin, onlarla barışık olmanın çeşitli yolları, uygulamaları vardır. Kurbanın, duanın dışında, onlar adına törenler düzenlemek ve anılarını canlı tutmak ilk akla gelen çarelerdir. Bu da ataların heykellerini, maskelerini, büstlerini yapmak, onları kutsamak şeklinde kendini gösterir. Sanatçı, ataların, tanrıların, totem hayvanlarının vb. amblemlerini, sembollerini, figür ve maskelerini yaparak onlarla barışıklığı sağlamaya yardım eder; böylece üyesi bulunduğu cemaatın maddî ve manevî işlerinin düzenli gitmesine önemli bir katkıda bulunmuş olur.

Soru 77 : İlkel sanat hakkında etnologların ve sanatçıların görüşleri nelerdir? İlkel sanata hangi açıdan bakmak gerekir?

İlkel sanata duyulan ilgi, zamanla bu sanatın anlam ve alanının ne olacağı şeklinde bir tartışmaya dönüşmüş,

bu konuda etnologlarla sanatçılar arasında görüş ayrılığı doğmuştur.

Etnologlar, yerlilerin sanat eserlerini, onların bağlı bulundukları kültürün bütünü içinde ele almakta ve değerlendirmektedirler. Etnologlara göre, sanat da tıpkı öteki kültür unsurları gibi ilkel toplumun yapısına katkıda bulunmaktadır. Bu bakımdan herhangi bir sanat eserini bağlı bulunduğu kültürün dışında bir başına ele almak ve değerlendirmek doğru olmaz. Söz konusu sanat eseri ya da eserleri ancak bağlı bulunduğu kültürün tipi, özelliği vb. gözönünde bulundurularak değerlendirilirse doğru bir iş yapılmış olur. Etnolog, her şeyden önce bir sanat eserinin nasıl ve hangi amaçla yapıldığını; kim tarafından sipariş edildiğini ve kültürün bütünü içinde ne gibi bir fonksiyonu bulunduğunu anlamaya çalışmaktadır. Çünkü ilkeller için, başka bir söyleyişle yazıyı bilmeyenler için sanat en doğal bir ifade aracıdır; yani herkesin anlayabileceği ortak bir dildir; bir tribünün geçmişini, efsanelerini, atalarını, mitik kahramanlarını canlandırır ve anlatır. Ritüel bir amaca yöneliktir; dinle, âdetle, gelenekle beslenmektedir. Bu nitelikleri bakımından da gerek günlük hayatta, gerekse kutsal hayatta önemli bir fonksiyonu vardır. Şu halde etnolog, söz konusu bir sanat eserinde estetik bir değer aramaktan çok, onun kültür içinde oynadığı fonksiyonel rolü saptamak ve açıklamak zorundadır.

Buna karşılık sanatçılar ve sanatseverler, ilkel bir sanat eserinde güzeli, estetik değeri aramışlardır. Sanatseveri herhangi bir sanat eserinin hangi amaçla yapıldığı, nasıl ve nerede kullanıldığı, kısaca fonksiyonunun ne olduğu değil de, o eserin sanat kalitesi ilgilendirmektedir. Böylece, sanatçı ya da sanatsever ilkel sanat karşısındaki tutumunu «sanat sanat içindir» ilkesine bağlamış oluyor. Şu halde ilkel sanat ile yüksek kültürlerin sanatı

arasındaki fark, birincinin her zaman pratik bir amaca yönelmiş olmasından ve hiç bir zaman «sanat sanat içindir» ilkesinden hareket etmemesinden ibarettir.

Bu durumda ilkel sanata hangi açıdan bakmamız gerekmektedir? Bu sorunun karşılığını *Müensterberger* haklı olarak şöyle vermektedir: «İlkel sanatın doğru bir değerlendirmesini yapabilmek için, alışkanlıklarımızı bir yana bırakıp, ilkel sanatçının çevresine, bu çevrenin mahiyetine anlayışla bakıp, sanatçının yararlanmak için eli altında bulundurduğu malzemeyi ölçülerimizde değişiklik yaparak anlamaya çalışmalıyız. Eğer yerli kültür ve sanatını kavramak istiyorsak, sanat eserlerini, bulunduğu ve yaratıldığı çevre içerisinde müşahade etmemiz ve değerlendirmemiz gerekmektedir. Güzellik ve estetik hakkındaki yargılarımızı da —örneğin sanat sanat içindir ilkesini— bir yana bırakmak zorundayız ya da başka bir söyleyişle çıkış noktamız yapmamalıyız. Gerçi bir ilkel sanatçının eseri kendi kabilesindekiler için estetik bir duygu da uyandırabilir; ama ilkel bir sanat eserinde genellikle estetik daha az rol oynamaktadır. İlkel sanatın değerlendirilmesinde estetik güzelliği değil, aksine o sanat eserinin yaratıldığı çevredeki önem ve fonksiyonunu ölçü olarak almak zorundayız» (s. 19).

Soru 78 : İlkel sanat eserlerinin bulunduğu belli başlı müzeler hangileridir?

İlkel sanatla ilgili malzemenin gittikçe artması daha yirminci yüzyılın başlangıcında bu malzemenin korunması sorununu doğurmuş; bunun doğal sonucu olarak da müzeler kurulmaya başlamıştır. Ancak müzelerin çok azı sanat eserlerini derli toplu ve bir sistem içerisinde ser-

gileyecek nitelikteydi. Bu eserlerin estetik değer açısından sergilenişi daha çok özel şekilde toplanmış koleksiyonlarda görülmekteydi.

Bugün artık durum değişmiştir. Tamamen ilkel sanat eserlerine ayrılan ve bunları estetik görüş açısından değerlendiren müzelerin yanısıra, bazı bölümlerini ilkel sanat eserlerine ayıran müzeler de vardır. Ayrıca ilkel sanatın çeşitli dallarını ve konularını içeren oldukça zengin bir literatür etnoloji kitaplıklarının raflarını doldurmaktadır.

Gerek galerilerinin tümünü, gerekse bir kısmını ilkel sanat eserlerine ayıran müzelerin başlıcaları şunlardır:

Amerika: *«Museum of Primitive Art»* (New York'ta), *«Museum of African Art»* (Washington'da), *«Art Institute»* (Chicago), *«Department of Primitive Art Museum»* (New York), *«Museum of the American Indian»* (New York) ile *«Field Museum of Natural History»* (Chicago) müzelerinin yerli sanat eserlerini sergileyen bölümleri vardır. *«Museum of Navajo Ceremonial Art in Santa Fe»* müzesi Kuzey Amerika yerlilerinin ilginç sanat eserleriyle doludur. Preri sanatının değerli parçalarını *«Peabody Museum»* de (Cambridge'de ve Massachusetts'de) görmek mümkündür.

Kanada: *«Musée National de l'Homme»* (Ottowa'da). Bu müzede Kuzey Amerika'nın kuzey-batı kıyılarındaki yerlilerinin sanat eserlerini görmek mümkündür. Ayrıca *«Royal Ontoria Museum of Archaeology and Ethnology»* (Toronto) müzesinde de yerli sanatının önemli örnekleri sergilenmiştir.

Fransa : Fransa'da yerli sanatının çeşitli koleksiyonları öteki Avrupa ülkelerinde olduğu gibi genel etnoloji müzelerinin belli bölümlerinde toplanmıştır. Bunlar içerisinde *«Musée de l'Homme»* daki (Paris) *«Musée des Art Africains et Oceaniens»* bölümünü sayabiliriz.

Belçika: Brüksel'deki *«Musee de l'Afrique Centrale»* Kongo-Leopoldville Cumhuriyetinin en güzel eserlerine sahiptir.

İngiltere: *«British Museum»* da Ife ve Benin sanat eserleriyle, Gana'nın altın işleri; *J. Cook*'un Kuzey Amerika'nın kuzey-batı kıyılarından ve Polinezya'dan getirdikleri önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca Oxford'daki *«Pitt Rivers Museum»* da Benin sanatının en güzel eserleri bulunmaktadır.

İsviçre: *«Baseler Museum für Völkerkunde»* de *A. Bühler* tarafından toplanmış olan Endonezya sanat eserleri ile dünyanın çeşitli yerlerinden toplanmış olan kumaş parçaları da bu müzenin ününü artırmaktadır.

Danimarka: Kopenhag'daki *«Etnografisk Samling»* de Afrika heykelleriyle Endonezya'nın Nias adasındaki sanat eserleri ve Eskimo sanatının en önemli örnekleri bulunmaktadır.

Avusturya: *«Wiener Museum für Völkerkunde»* Benin bronz heykelleri ve *Cook*'un Okyanusya'dan topladığı büyük bir koleksiyonu ile tanınmaktadır.

Hollanda: Leiden'daki *«Rijksmuseum voor Volkenkunde»* Endonezya sanatının en güzel eserleriyle doludur.

Almanya: Hamburg'daki *«Museum für Völkenkunde und Vorgeschichte»* dünyanın her yanından getirilmiş, özellikle Kuzey Asya'dan toplanmış ilginç eserlerle ün yapmıştır. Berlin'deki müzede ilkel sanatın önemli bir koleksiyonu vardır; ancak 2. Dünya savaşında Benin sanatıyla ilgili birçok eser kaybolmuştur. Stuttgart'daki *«Lindenmuseum»* Melanezya'dan getirilmiş olan sanat eserleriyle çok eski Kuzey Amerika yerli sanatının koleksiyonunu saklamaktadır. Leipzig'deki *«Museum für Völkerkunde»* Melanezya, Kamerun ve Brezilya sanatının örnekleriyle doludur.

Rusya: Leningrat, Moskova, Krasnoiarsk müzeleri

Kuzey ve Batı Asya sanatının çeşitli eserlerine sahiptirler.

Avustralya: Sydney, Queensland, Victoria müzeleri kıt'anın yerli sanat eserleriyle doludur.

Polinezya: Honolulu'daki *«Bernice Bishop Museum»* da Hawai adalarının sanat eserlerini saklamaktadır. Wellington'daki *«Dominion Museum»* da ise Maori sanatının en önemli eserleri bulunmaktadır.

Hindistan: Kalküta'daki millî müze Hindistan yerli halkının; Bangkok'taki *«Royal Siam Society»* ile Tayland'taki *«Tribal Research Institute Chien-mai»* da Çin Hindi eserleri sergilenmektedir (Haselberger, s. 22-26).

B. YERLİ SANATININ BÖLGESEL ÖZELLİKLERİ

Soru 79 : Okyanusya yerlilerinin sanat eserleri hangi amaca yöneliktir? Polinezya sanatının başlıca özellikleri nelerdir?

Okyanusya üzerine dağılmış otuz bine yakın adayı, etnoloji de, coğrafî bir alışkanlığa uyarak üç bölümde incelemektedir. Bunlar Polinezya, Mikronezya ve Melanezya'dır. Adlarını Yunanca'dan alan bu adalarda yaşayan etnilerin tüm kültürlerini kapsayan, kesin sınırlarla ayrılmış, başlı başına bir sanat alanı olmamıştır. Daha önce de söz konusu ettiğimiz gibi, ilkeller, bu arada Okyanusya yerlileri de «sanat sanat içindir» ilkesince sanat yapmamışlardır. Daha çok dinsel ve toplumsal alana, özellikle doğaüstü kudretlerle uzlaşmaya yönelen ve onlarla barışık olmayı amaç edinen her bir sanat eserinin; yani maskenin, heykelin, yapının vb. belli bir fonksiyonu vardır. Okyanusya etnileri de çevrelerini dolduran ruhların, devlerin, cinlerin, kudretli ilâhların yardımlarını sağlamak amacıyla ağaç, taş yontmuş, tapınak kurmuş, maske yapmışlardır.

Pasifik Okyanusunda kocaman bir üçgen meydana getiren ve «çok adalar» anlamına gelen «Polinezya»da

yaşayan yerlilerin taştan yapılma zengin bir mimarîleri vardır. Etrafı taş duvarlarla çevrili, kısmen basamaklı taş piramitlerden meydana gelmiş, *marai* denilen tapınaklar, taş mezarlar ve kaleler bu mimarînin güzel örneklerini teşkil ederler. Taş mimarîye bakarak daha yakın bir zamanda yapılmış olan yapılarda taş yerine ahşap malzeme kullanılmıştır (Samoa ve Tonga adalarında). Tropikal iklimin dışında kalan Yeni Zelanda adasında yaşayan Maoriler kışın kendilerini soğuktan koruyacak sağlam evlere ihtiyaç duymuşlardır. Bunların yanı sıra büyük bir özenle şef, toplantı ve danışma evleri yapmışlardır. Bu evlerde sarmal bezemeli zengin bir ağaç işçiliği göze çarpmaktadır. Ayrıca evlerin çeşitli yerlerine oyulmuş kutsal motiflerle bu zengin işçilik bir kat daha artırılmıştır.

Polinezyalılarda ağaç yontmacılığın güzel örnekleri de görülmektedir. Başında görkemli bir miğfer bulunan, oval gözlü, gergin ağızlı, yüz hatları iyice stilize edilmiş savaş tanrısı *Ku* (Hawai); ataların mumyalaşmış vücutlarını canlandıran, kamburca, kaburgaları belli, uzun kulaklı iskelet figürleri (Paskalya adası); büyük ve değirmi gözleri, dilin ortadan ikiye böldüğü geniş ağzı ile *Tiki* kült figürleri (Markiz adl.) Polinezya sanatının tipik örneklerindendir.

Taş plastiklere gelince, bunların en önemlileri Paskalya Adasında görülür. Boyları bazen yirmi metreyi bulan ve ataları canlandıran bu heykeller volkanik taşlardan yapılmışlardır. Derin göz çukurlu, karanlık bakışlı, uzun ve geniş kulaklı bu heykellerin başlıkları kırmızı taştan yapılmıştır. Yeni Zelanda'daki Maorilerin sert ve işlenişi çok olan nefrit taşından yaptıkları ünlü, küçük stilize *Hei-tiki* figürleri bodur gövdeli, yana eğik başlı, yürek biçiminde açılmış ağızlı ve iri gözlüdürler. Boyuna süs olarak takılan yeşilimtrak renkteki bu heykelcikler,

muhtemelen ilk insanın, ilk atanın embriyo halini canlandırmaktadırlar.

Polinezya'da dövmecilik de çok gelişmiştir. Dövme sanatı özellikle Markiz ve Yeni Zelanda'da çok yetkin bir çizgiye ulaşmıştır.

Polinezya sanatında üzerinde durulması gereken özelliklerden birisi de tüy süslemeciliğidir. Hawai'de renkli kuş tüylerinden yapılan, kabile şefleri ile soylu kişilerin giydikleri pelerinler zevkli bir renk uyumunu yansıtmaktadırlar. Savaş tanrısı *Kukailimoku*'nun yüzü de kırmızı ve sarı tüylerle kaplanmıştır.

İncir, dut ve akkavak ağaçlarının kabuklarından yapılan, üzerleri renkli olarak süslenen ya da sazdan yapılma damgalarla desenlenen kumaşlar da çok ünlüdür. *Tapa* denilen bu kumaşlar Polinezya adalarının hemen hepsinde yapılmakla beraber, en güzel örnekleri Hawai ve Samoa adalarında görülür.

Soru 80 : Melanezya yerli sanatının özellikleri nelerdir?

Üzerlerinde koyu, yer yer de siyaha yakın derili insanların yaşadığı Melanezya'nın yapı sanatı, büyük boyutları ve zengin oymacılığıyla temayüz etmiştir. Ahşap yapının önemli merkezi Yeni Gine'nin Sepik bölgesidir. Yeni Gine'de yapılmış olan erkek evleri; Amiral adalarındaki görkemli delikanlı evleri; Doğu Salomanlardaki kayık evleriyle kafataslarının saklandığı ibadet evleri; Yeni Kaledonya'daki oymalı, yuvarlak şef evleri ve yine Saloman adalarındaki büyük şef evleri anılmaya değer yapılardır.

Yeni Gine'nin Sepik bölgesinde Papuaların yaptıkları maskeler, figürler, kalkanlar, davullar, çurungalar, kavallar ve havan elleri onların sanat sevgisini ve yeteneğini belli eder niteliktedir. Bu bölgede yaşayan yerlilerin atalar ibadetinde kullandıkları değişik boydaki ağaç heykellerin gaga burunları dikkati çekmektedir. Burun çoğu zaman çeneye, göğüse, hatta cinsel organlara kadar uzamaktadır. Kimi heykellerde de yüzün kuşu andırması ya da başın üzerinde bir kuş bulunması, ölen birinin ruhunun öte dünyaya gidişine bir kuşun eşlik ettiği ya da ruhun kuşa göçtüğü inancıyla açıklanmaktadır.

Yeni İrlanda'da *Malanggan* bayramlarında (ölü bayramları) öteki kült araçları yanı sıra kullanılan maskeler ve heykeller insan, balık ve kuş çizgileriyle başka birtakım sembolik şekilleri de canlandırmaktadır. Yeni İrlanda'nın iç kısımlarında kullanılan ağaçtan yontma heykellerin tipik örneği *Uli* figürleridir. Bu figürler *Uli Törenleri*'nde kullanılırdı; bunların daha çok şefleri ve kahramanları canlandırdıkları kabul edilmektedir. Erkek gücünü ve enerjisini ifade eden bu heykellerin biçimsel özellikleri kolların yukarıya doğru kalkık oluşu, göğüslerin ve cinsel organların iyice belirtilmesi, bir de ayakların altında ikinci bir heykelin bulunuşudur. Yeni Kaledonya'da görülen yüzleri ciddî, karanlık, hatta grotesk bir ifade taşıyan heykeller kaliteli bir işçiliğin eserleridir.

Çeşitli maskelerin yanısıra günlük hayatta kullanılan ağaç kaplar, havan elleri; kayıklar, kürekler, topuzlar, kalkanlar, davullar zengin bir oymacılığın çok güzel örnekleridir.

Soru 81 : Mikronezya yerli sanatının özellikleri nelerdir?

Okyanusya adalar grubu içinde sanat bakımından en yoksul olanı Mikronezya'dır. Mikronezya yerlileri daha

çok el zanaatlarıyla uğraşmışlar, günlük hayatta kullandıkları öte beriyi güzel bir formda yapmaya yönelmişlerdir.

Prehistorik taş yapılar, basamaklar, yollar, teraslar, kanallar, mezarlar ve platformlar özellikle Marian ve Karolin adalarında korunabilmişlerdir.

Palau adası yerlileri, «erkek evleri»nin ağaç oymalarını kırmızı, sarı, siyah ve beyaz renklerle süslemişler, evlerin çatılarına mitolojik resimler yapmışlardır. Sayıları az olan ağaç figürlerde ince bir form göze çarpmaktadır; bunlarda vücudun kısımları keskin biçimde belirtilmekten kaçınılmış, detaylar pek işlenmemiştir.

Doğu Karolin ve Marşal adalarında yerlilerin muz ağacı liflerinden yaptıkları kumaşlarla, sedef ve hindistancevizi kabuklarından yaptıkları kolyelerini anmak gerekir. Bir de, özellikle Marşal adalılarının adaları, kıyıları, akıntıları, yönleri vb. gösteren ağaç dallarından yapılma küçük deniz haritalarının sözü edilebilir.

Soru 82 : Avustralya yerli sanatının özellikleri nelerdir?

Avustralya yerlileri kayalara çizdikleri resimleriyle ün yapmışlardır. Bu resimlerde *vonjina* denilen ağızsız mitik bir kahramana sık sık raslanılır. *Vonjina*'nın ilk yılanın yumurtalarından meydana geldiğine inanılmaktadır. Genellikle mitik ve büyüsel bir karakter taşıyan kaya resimleri değişik konulu sahneleri canlandırdıkları gibi, çoğu zaman değirmi, sarmal, enine ya da boyuna paralel olarak uzanan renkli geometrik şekillerle de süslenmişlerdir. Resimli kayaların bulunduğu yerler yerlilerin ibadet merkezlerini teşkil etmektedir. Yağmuru bollaştıracağı, bitki ve hayvanları çoğaltacağı inancıyla bu resimlerin renkleri yenilenirdi.

Yerlilerin ritüel amaçlı sanat uğraşılarından biri de kumların üzerlerine çizdikleri resimler, işaretler ve sembollerdir. Bunlar genellikle ürünün, hayvanların çoğalmaları, insanların majik güçlerinin artması için düzenlenen ayinler vesilesiyle yapılmaktadır. Ağaç kabukları üzerine totem hayvanlarını ve klan mitolojisinin sembollerini çizmek, bunları törenlerde ritüel amaçlarla kullanmak eski bir geleneğe dayanmaktadır. Ayrıca önemli bir kült aracı olan *çurungalar* da sembolik şekillerle süslenmekteydi.

Soru 83 : Buşman kaya resimleri hangi amaçla yapılmıştır? Bu resimlerin benzerleri başka yerlerde de görülür mü?

Güney-Batı Afrika'da yaşayan Buşmanların bir zamanlar yapmış oldukları ünlü mağara resimlerinin konuları genellikle av sahneleridir. Geçimlerini avcılık ve toplayıcılıktan sağlayan ve çok çetin koşullar altında yaşayan Buşmanların mağara resimlerinin ana konusunu avın teşkil etmesi kendiliğinden anlaşılmaktadır. Çünkü Buşmanlı avcı, ilkin analojik büyü inancından hareket etmektedir: Avlamak istediği hayvanı avlanmış olarak «resmetmek»le avın sonucunu etkileyeceğine inanmaktaydı. «Benzer benzeri etkiler» ya da «bir şeyin taklidi esası da etkiler» ilkesine dayanan bu büyüsel düşünce Buşman mağara sanatına damgasını vurmuştur.

Birkaç mağara resmi göz önünde bulundurulmazsa, Buşman sanatçısı temel çizgileri ve perspektifi bilmez. Figür tasvirlerine, seyredenlerde hayranlık uyandıracak canlı bir ifade verilmiştir. Sanatçı, figürlerde, Buşman

kadınlarının içe bükük bellerini ve gelişmiş kalçalarını belirtecek kadar ayrıntılar üzerinde durmasını bilmiştir. Av hayvanlarını, avcıları, savaş sahnelerini, mitik yaratıkları ve manzaraları içine alan bu alabildiğine gerçekçi resimlerde insan figürleri hayvanlara bakarak daha hareketlidirler.

Buşman mağara resimleriyle Güney Fransa ve Kuzey İspanya'daki eski taş devri mağara resimleri arasında benzerlikler görülmektedir. Özellikle av sahneleri bu benzerliğin tipik yanını teşkil etmektedir. Doğu İspanya'daki mağara resimlerinde koşar, avlanır durumdaki insan figürlerinin Buşman üslubunun karakteristiği olan aynı sert ve atak harekette olduğu görülmektedir. Ayrıca Tanganika'da ve Merkezî Sahra'da bulunan prehistorik kaya resimleri; Avustralya'da Arnhemlandt'daki kaya resimleri ile dünyanın çeşitli yerlerinde görülen kaya resimleri Buşmanlarınkiyle benzerlikler göstermektedir. Örneğin Batı Avrupa'nın mağara sanatında, Güney Afrika Buşman sanatında ve Patagonya'da raslanılan negatif el izi Yeni Gine'de de görülmektedir. Bu benzerliğin bir kültür tarihi beraberliğinden çıkıp çıkmadığı, henüz açıklanmamış bir sorun olarak kalmaktadır.

Soru 84 : Kuzey Amerika yerli sanatının özellikleri nelerdir?

Kuzey Amerika yerlilerini, etnologlar, genellikle altı kültür bölgesine ayırarak incelerler. Bunlar ekonomileri ve toplumsal yapıları bakımından farklılık gösterirler. Aynı durum sanatları için de söz konusudur.

Kuzey-Batı kıyılarındaki yerlilerin, içlerinde birden çok ailenin oturduğu dört köşeli kış evleri sedir ağaçlarından yapılmıştır. Bu evlerin içi heykellerle ve resimlerle süslenmiştir. Bu yerlilerin hayatında ağaç önemli bir malzemeydi; ağaçtan yapılan fıçılar, sandıklar, tabaklar, kaşıklar, kayıklar ve maskeler gelişmiş bir el zanaatının olgunluğunu göstermektedir. Evlerinin önlerine diktikleri uzun totem direkleri mitolojik ataları canlandırmaktadır; direklerin üstüne kartal, ayı, kunduz, baykuş, kurbağa, kurt vb. hayvanlar kabartma olarak işlenmiştir. Kuzey-Batı Amerika'nın kuzeyinde yaşayan tribüler, özellikle Tlingit ve Haidalar stilizasyonu yeğlerken, bölgenin güneyindekiler natüralist yontmacılığa yüksek bir anlatım gücü kazandırmışlardır.

Preri yerlilerinin deri işleri çok ünlüdür. Tüy süslerini saklamak için deriden torbalar, yuvarlak kalkanlar; yumuşak deriden tütün keseleri, av çantaları ve özellikle çok güzel giyim eşyası yapmışlardır. Bizon derisinden yaptıkları çadırlarını, kalkanlarını ve giysilerini renkli resim ve desenlerle süslemişlerdir. Bunların geometrik şekilleri kadınlar tarafından yapılmaktaydı. Üzerlerinde çeşitli savaşları canlandıran resimli yazıların bulunduğu deri manto ve pelerinler göz alıcı bir güzelliktedir.

Resim yazısı Doğu'daki halkların kimilerinde ve Preri yerlilerinde görülmektedir. Dakotalar, Mandanlar ve Hidatsalar deri eşya üzerine mitik olayları, savaş kahramanlıklarını ve tribülerin başından geçen önemli olayları resim yazısıyla anlatmışlardır.

Kuzey Amerika yerlilerinin kum resimleri de önemlidir. Puebloların ve Navaholarin renkli kum resimleri çok ünlüdür. Kaliforniya'da, Oregon'da ve Nevada'da çok sayıda prehistorik kaya resimleri bulunmuştur. Bugün bile, çok seyrek olmakla beraber, ritüel amaçlarla geometrik şekillerin çizildiği kaya resimleri yapılmaktadır.

Sepetçilik, özellikle Güney Kaliforniya'da gerek tekniği, gerek çeşitli formları, gerekse zengin süsleriyle çok

yüksek bir düzeye erişmiştir. Bu bölgede yapılan, tüy ve sedeflerle süslenen sepetlerin çok güzel görünümleri vardır.

Pueblo yerlilerinin dokumaları, sepetleri ve seramikleri çok ünlüdür. Özellikle Hopi ve Zunilerde görülen seramik eşyalar belli bir sanat çizgisine varmıştır. Kuzey-Batı kıyılarındaki yerlilerin figüratif desenlerle süslü dokumaları; özellikle *chilkat* denilen örtüleri, battaniyeleri gerçekten çok güzeldir. Bunları kadınlar dokumakta, erkekler de resimlemektedir. Ayrıca, yine bu bölgede kara taştan yapılma, ağızlık başlarını, dağkeçisi boynuzundan yapılma, sapları işlemeli kaşıklari da saymak gerekir.

Soru 85 : Güney Amerika yerli sanatının özellikleri nelerdir?

Güney Amerika'da en çok seramik, örme, deri ve tüy süsleme işleri gelişmiştir. Buna karşılık ağaç ve taş plastikler oldukça geri planda kalmıştır. Seramiğin en çok görüldüğü yerler tropik bölgesi, Gran Chaco ve Amazon çevresidir. Geometrik motiflerle bezenen seramik kapların çoğu hayvan biçimindedir. Özellikle Gran Chaco'da seramik yetkin bir çizgiye erişmiştir. Seramik daha çok kadınların işidir.

Gündelik hayatta kullanılan sepetler, çantalar, tabaklar, sandaletler, hasırlar, giysi parçaları, maskeler vb. ince ve zevkli bir işçiliğin çok güzel örnekleridir. Bunların çoğu stilize insan ve hayvan figürleriyle süslenmiştir. Örücülük en çok Güyan'da, Chaco'da ve Doğu Brezilya'da yaşayan tribülerin uğraşısıdır. Patagonya ve Chaco'daki deri mantolar; Amazon bölgesindeki deri ceket, gömlek ve önlükler çeşitli renk ve şekillerle süslenmiştir.

Tropikal kuşların çarpıcı renkteki tüylerinden yapılan görkemli tüy süsler en çok Chaco, Doğu Brezilya ve özellikle Amazon bölgesinde görülmektedir.

Süslenmenin yanı sıra, *beden boyamayı* da ileri bir çizgiye eriştirmiş olan Güney Amerika yerlilerinin bu iş için en çok kullandıkları renkler kırmızı ve siyahtır. Çeşitli nedenlerle boyanan bedene, geometrik şekiller çizilir. Bu şekillerin çoğu sembolik anlam taşırlar.

Amazon havzasında yaşayan yerliler törenlerde kullandıkları maskeleri, davulları ve öteki müzik araçlarını geometrik şekillerle süslemişlerdir. Ağaçtan, ağaç kabuğundan, ot saplarından yapılan maskeler demonları, doğa cinlerini, ataları ve hayvanları canlandırmaktadır.

Güney Amerika'da taşın görüldüğü her yerde kaya resimlerine raslanılır, Ayrıca tropik orman bölgesinde evlerin duvarları da renkli resimler ve geometrik şekillerle süslenmişlerdir.

Soru 86 : Afrika zenci sanatı hangi malzemeleri kullanır? Özellikleri nelerdir?

Afrika'lı zencinin en çok sevdiği ve kullandığı malzeme ağaçtır. Ağaç, zenci sanatçı için ölü bir malzeme değildir; o, ağacı keserken, yontarken, düzeltirken «canını» acıttığına inanacak kadar canlı kabul etmiş, ruhundan özür dilemiştir. Bu durum da ağaçla çalışan sanatçının işi sırasında çeşitli dinsel-büyüsel kaçınmaları ve kuralları titizlikle yerine getirmesini gerektirmiştir (Leuzinger, s. 29).

Zenci heykelciliğinde en çok ağaç malzeme kullanılmıştır. Bütünüyle erkeklerin işi olan bu sanat kolu ile bugün bile uğraşılmaktadır. Ağacın sertlik ve yumuşaklığına göre, işleme tekniği de değişmektedir. Heykellerin

çoğu ya is ve yağ karışımı bir maddeyle cilâlanır ya da birkaç günlüğüne çamur banyosuna yatırılır. İşlenecek ağacın üstüne otlardan ve yapraklardan elde edilen sıvı sürülür, daha sonra da ağaç is ve tozla karartılır. En çok kullanılan ağaç cinsi abanoz ve maundur. Heykellerin gövdesi ve başı genellikle yekpare bir ağaçtan çıkarılır. Heykel ve maskelerin süslenmesinde gerçek saç, hayvan dişleri ve boynuzları, kumaş, tüy, sedef, zincir vb. kullanılır: Dişin ve boynuzun büyüsel güc taşıdığına inanıldığı için, bunların birer süs öğesi olmaktan da öteye majik bir değeri vardır. Figürlere ve maskelere bakır ve pirinç levhalar çakılır. Seyrek de olsa altın ve gümüş gibi madenlerin de süslemede kullanıldığı görülür.

Ağaca bakarak taş, zenci sanatında, gerek figüratif sanatta, gerekse mimarîde seyrek olarak kullanılmıştır. Figüratif taş plastiklerin merkezi Sierra Leone ve Güney Nijerya'dır.

Yumuşaklığından ve kolay işlenmesinden dolayı çanak, kupa ve kap yapımında su kabağı kullanılmıştır. Massailar ve Fulların süt kapları kabaklardan yapılmıştır.

Sertliğine ve işlenişindeki zorluğuna rağmen fildişi de çok kullanılan bir malzeme olmuştur. Saç tokasından maskeye, çıngıraktan amulete kadar değişen çeşitli eşyanın hammaddesi olan fildişi, aynı zamanda bir güc sembolü de sayılmaktaydı. Bugün artık fabrikasyona dönüşen ve ihraç maddesi olarak yapılan fildişi işlerin geleneksel işçilikle çok az benzerliği vardır. Ayrıca çeşitli hayvan kemiği, boynuzu ve dişi de hammadde olarak kullanılmıştır.

Demir çok eskiden beri bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Demirin yanı sıra gümüş, pirinç ve altın gibi madenler de büst yapımında kullanılıyordu Özellikle dökme maden işleri üstün bir düzeye erişmişti. Bu dökme işçiliğin tekniği şöyledir: Mumdan yapılan modelin üstü çamurla kaplanıp, çamur iyice kuruyarak sertleştikten sonra altındaki balmumu eritilir ve balmumunun kalıpladığı sertleşmiş toprak kabın içerisine kızgın maden dökülür. Modelin biçimini alan madeni işlemek ve süslemek için toprak kap kırılır.

Deri, çoban ve avcı halkların kullandığı hammaddelerin başında gelir. Ham deri, yağlanarak yumuşatılır. Massailar deriden yaptıkları kalkanlarını soyut motiflerle süslemişlerdir. Massai kadınları deri pelerinlerini bitki sapları, sedefler ve inci-boncuklarla süslerler. Dericilik en çok Batı-Sudan'da gelişmiştir. Deriler kök boyasıyla boyanmaktadır.

Boş zamanların işi olan örgücülükte çeşitli bitki sapları, taze ağaç dalları çayır vb. kullanılır. En çok da hasır, sepet, şal, elek, çanta, kalkan, yastık vb. örülmektedir.

Afrika zenci sanatında en çok kullanılan renkler kırmızı, beyaz ve siyahtır. Bu renkler kolayca elde edildikleri için yeğlenirler. Madenlerden ve bitkilerden elde edilen bu renklerin aynı zamanda sembolik anlamları da vardır. Beyaz; kireçten ve yanık bitki küllerinden elde edilir. Doğaüstü kudretleri, tehlikeyi ve ölümü semboller. Siyah; isten, kömürden elde edilir ve toprağı semboller. Kırmızı ise enerjinin, canlılığın ve sevincin sembolüdür (Leuzinger, s 38).

Soru 87 : Zenci heykel ve maskelerindeki «yürek biçimi yüz» üslubu hangi bölgelerde görülür? Bu üslubun taş devri sanatıyla ilişkisi olabileceği düşünülür mü?

Doğu, Batı, Orta ve Güney-Doğu Afrika'ya yayılmış olan Zencilerin heykel ve maskelerindeki ortak özellik, «yürek biçimi yüz»dür. Bu özellik, Gabon bölgesinde raslanılan maskelerde daha da açık seçik görülmektedir:

Öyle ki, yüz, kaşların altından başlayarak yumuşak bir biçimde, içbükey olarak ağıza kadar yayılır. Yürek biçimindeki bu yüzde burun alından başlayarak aşağıya doğru uzama gösterir. «Yürek biçimi yüz»e Batı'da, Fildişi sahillerinde, Kamerun'da, Kongo Havzası'nın hemen her yerinde, hatta Güney Afrika'daki Zulularla Tanganika'daki Makondelerde de raslanılmaktadır. «Yürek biçimi yüz» üslubu, Nijer Kongo alanının en eski ve en yaygın geleneğidir.

Afrika heykelciliğinin tarihsel etkileşimi hakkında bir araştırma yapıldığında, üslup yönünden esinlenme yeri olarak Eski Mısır gösterilebilinir. Çünkü, nasıl Zenciler ağaç heykelciliğinde ün kazanmışlarsa, Eski Mısırlılar da ilkin ağaçtan, sonra da taştan çok güzel heykeller yapmışlardır. Bununla beraber Afrika sanatının Mısır heykelciliğiyle çok yakın bir ilişkisi olmamıştır. Arkeolojik araştırmalar, Afrika'da görülen «yürek biçimi yüz» motifinin taş devri sanatıyla ilişkisi ihtimalini göstermektedir. Megalitik gelenek olarak adlandırılan neolitik kültürde (M.Ö. 3000-1800) «yürek biçimi yüz» motifinin varlığı görülmektedir. Neolitikum kültür başamağında olan halklarda, büyük taşlar dikmek yaygın bir âdetti. Megalit geleneğinin daha önceki bir döneminde ağaçtan heykeller kullanılırdı. Bu heykellerin ataları canlandırdıkları bilinmekteydi. Megalit geleneğinin bugün bile görüldüğü Güney ve Güney-Doğu Asya halklarının sanatına bakarak, megalit kültürde «yürek biçimi yüz» üslubunun varlığına hükmedilebilinir. Megalit heykelleri hemen her zaman ölü gömme ritleriyle bağlantılı olarak görülmektedir; çok az ölçüde de olsa, aynı durum Afrika için de söz konusudur. Kültürü megalit olarak bilinen Habeş halkları, savaşta ölenlerin mezarlarına heykeller yaparlardı; bu heykellerin yüzleri de yürek biçimindeydi (D. Frazer, s. 47, 48, 49).

C. DANS, MÜZİK, DRAM, ŞİİR

Soru 88 : İlkellerin dansı dinsel ve büyüsel karakterde midir? En çok hangi olaylara bağlı olarak dans edilir? Müzik de dans gibi dinsel bir karakter taşır mı?

Sanatın en eski belirtisi dansdır. İnsanın ilk aracı sayılan bedenle anlatım olanağına kavuşan dans, ruhsal durumların ve gerilimlerin devinime dönüşen bir boşalımıdır. Başlangıçta bireysel ve profan bir gereksinmeden doğan dans, giderek toplumsal ve dinsel bir karaktere dönüşmüştür (Dittmer, s. 121).

İlkellerde dans genel çizgisiyle dinsel ve büyüsel bir karakterdedir. Dans, hayatın bütün önemli dönemlerine eşlik eder. Doğumda, erginleme törenlerinde, evlenmede ve ölümde dinsel ve büyüsel özlü danslar yapılır. Savaşla, avla, totemle, bollukla, ölümle, mitlerle ilgili danslar da çok yaygındır; bu dansların çoğunda oyuncular maske takarlar. Kültik dramlarda dansın ve maskenin önemi çok büyüktür. Kimi danslarda bedenin her yanı hareket ettirilirken, kimi danslarda sadece el ve kollar hareket ettirilir. Örneğin Polinezyalıların oturarak yaptıkları danslarda, sadece bedenin üst kısmıyla eller ve kollar hareket ettirilir.

Av ve savaş danslarının çoğu taklide dayanmaktadır. Avcı, ava çıkmadan önce, avlayacağı hayvanın hareketlerini taklit eden danslar yaparak onu etkileyeceğine inanır. Hayvanlarla ilgili dansların bir bölümü, hayvanların çoğalmasını sağlama amacını güder: Preri yerlilerinin *Bizon*, Avustralya yerlilerinin *Kanguru Dansları* gibi... Öte yandan, ayı kültünde olduğu gibi, öldürülen hayvanın ruhuyla barışma amacını güden danslar da vardır. Savaş danslarında da savaş sahneleri canlandırılır. Avustralyalıların ünlü *Corroboree Dansları* savaşı, avı ve mitik olayları canlandırırlar. Bu dansların figürleri stilize edilmiş ve koreografik yönden kurallara bağlanmıştır. Ölüm ayinlerinde, oyuncular, ölenin öte dünyaya gidişini, öte dünyaya giden yolların tehlikelerini canlandırdıkları gibi, geridekilerin acılarını da belirtmeye çalışırlar. Bollukla ilgili dansların çoğu erotik karakterdedir. Yağmur yağdırmaya, bol ürün almaya yönelik danslarda erotik motif açıkça görülür. Göksel öğelerle ilgili dansların başında *Güneş Dansı* gelir. Kuzey Amerika yerlilerinin yaz ortasında kutladıkları dinsel bayramları sırasında, törene katılanlar kutsal güneş direği çevresinde oynarlar ve kendilerine işkence ederler. Güneş dansının yapıldığı bayram aslında «dünyayı yeni baştan kurma» anlamını taşımaktadır; dünyanın yaratılışı danslar ve oyunlarla dramatize edilmektedir. Dinsel kökenli ünlü bir dans da Hawai yerlilerinin *Hula Dansı*'dır. Tanrılar ve şefler onuruna yapılan bu dansı öğrenmek için uzun ve ciddi bir çalışma dönemi gerekmektedir. Eskiden, bu dans, herkesin seyrine katıldığı büyük bir toplumsal olaydı. Bugünkü *Hula Dansı*'nın eskisiyle sadece ad benzerliği vardır.

İnsanı kendinden geçiren, psiko-patolojik durumlara düşüren danslar ise büyücünün ya da din adamının doğaüstü kudretler ve tanrılarla ilişki kurması amacını güt-

mektedir. Bu tür dansların en bilineni *Şaman Dansı*'dır. Şaman, gerek hastalık sağaltırken, gerekse ölenin ruhunun öte dünyaya gidişine eşlik ederken, dans ederek tam bir «trans» durumuna geçmeye çalışır. *Şaman Dansı*, şamanlık mesleğinin gerektirdiği önemli bir araçtır.

Danslar; özlerine, biçimlerine ve amaçlarına göre değişiklik göstermekle beraber, başlıca iki grupta toplanırlar: Kutsal ve kutsal dışı danslar. Kutsal dışı danslar eğlenmek, bedensel yetenek ve becerileri göstermek amacını gütmektedirler.

Dansa genellikle müzik ve şarkı eşlik eder. İlkellerin müziği de dansı gibi ana çizgisiyle dinsel karakterdedir ve ibadetin önemli bir bölümünü oluşturur. Bu bakımdan müzikçilere ve şarkıcılara çoğu zaman dinsel ve büyüsel yetenekleri olan kimseler gözüyle bakılır. Aynı durum müzik araçları için de söz konusudur. Örneğin: *Şaman Davulu* (Bkz.: Soru 30) ya da vınıltılı ses çıkaran *Çurunga* (Bkz.: Soru 43) kutsal araçlar olarak kabul edilmiş ve tabularla çevrilmişlerdir. Bu pek bilinen iki aracın dışında, çeşitli tipteki kavallara, davullara, sazlara, borulara vb. de değişik gözle bakılır.

Soru 89 : İlkellerin dram ve şiirinin niteliği nedir? Birkaç şiir örneği verebilir miyiz?

İlkellerde dram ve şiir yeteri kadar araştırılmamıştır. Gerek drama konu olan mitler, gerekse şiirler yazılı değildir; ağızdan ağıza, bir kuşaktan öteki kuşağa geçmektedir. Bunların yabancı dillere yapılan çevirileriyse hem az, hem de gerçek anlamları bakımından yetersizdir.

Belli zamanlarda, özellikle erginleme törenlerinde, kabile atasını ve efsane kahramanlarını; bunların başlarından geçen akıl almaz olayları canlandırma drama-

tik temsillerin esasını oluşturur. Bu oyunlarda oyuncular canlandırdıkları kişileri sembolleyen maskeler takarlar. Şarkının ve dansın eşlik ettiği bu olağanüstü olayların yeniden canlandırılması söz konusu toplum için büyük bir önem taşır ve ancak belli zamanlarda olur. Mitler genellikle kutsal sayıldığı için, bunların canlandırılışı da kutsal bir olay sayılır. Onun içindir ki, mitleri anlatmaya ve canlandırmaya ancak belli kimseler yetkilidir. Dramatik nitelikteki bu oyunlar kültik özlüdür ve dinsel alana girerler.

İlkellerin şiirleri, şarkı ve türkü gibi söylenir. Melodinin ritmiyle bağlantılı olan kafiyelerin sık sık tekrarı dikkati çekmektedir. Lirik türdeki çocuk şarkıları, savaş şarkıları ve ağıtlar oldukça yaygındır.

Eskimolar, öteki ilkellere bakarak, gerek salt şiir, gerekse taşlama ve yergi şiirlerinden çok güzel örnekler vermişlerdir. Eskimoların bir özelliği de, kimi durumlarda, suç işleyeni alaylı şarkılar, taşlamalar ve yergilerle cezalandırmalarıdır. Suçlu, kendine yöneltilen alaylı şarkılardan utanarak, kimi zaman, üyesi bulunduğu toplumu terketmek zorunda bile kalır.

Eskimo şiirinden iki örnek:

BABANIN TÜRKÜSÜ

Koca çığ,
Yaklaşma buz evime.
Karımla dört yavrum
Seni zengin mi edecek sanki?

Güçlü çığ,
Cılız evimden geç git.
Varım yoğum uyuyor orda,
Uyandırma.

Uğursuz çığ,
Yeni kurdum yuvamı, rüzgârdan uzak,
Yanlış yerdeyse suç benim mi?
Duy sesimi, koca çığ, dağ başında.

Aç gözlü çığ,
Ezip boğacak başka şey mi kalmadı?
Buzlar üstüne çök,
Taşları, sarp kayaları göm.

Dünyada başka şeyim yok, çığ:
Çökme buz evime, son verme avıma,
Biz korksak ve ölsek ne geçer eline?
Aman çığ, yaman çığ.

Bir tanecik çığ,
Karımla dört çocuğum, dünyada varım yoğum;
Ben hepsini yitirsem sen ne kazanırsın?
Esirge yuvamı, çığ, doruğunda kal.

(Türkçesi: Talat Sait Halman)

İKİ BÜKLÜM OLMUŞ BİR NİNEYLE KOCASI ÖLMÜŞLERİN ARDINDAN SÖYLENEN YAS TÜRKÜSÜ

Nerdesiniz yavrular?
Ay, yay, yay.

Dönün bize, yavrular.
Yalnız kaldık, üzgünüz.
Ay, yay, yay.

Yavrularımız gitti,
Dostlarımız kaldı.
Ay, yay, yay.

Geri gelin, yeğenler,
Gelin, özledik sizi.
Ay, yay, yay.

Dönün, yitip gidenlerimiz,
Armağanlarımız var size.
Ay, yay, yay.

(Türkçesi: Talat Sait Halman)

Güney Afrika'daki Ba-İlalarda bir ananın ölen çocuğuna yaktığı ağıt:

Kahila, kanımın kanı, bırak da düşüneyim seni,
Seni düşündüğüm için, dünya acımı duyar belki.
İşte, küçücük oyuncağın şurada, atsana onu suya,
At da, alıp götürsün timsahlar.
Ey benim sevgili çocuğum.

(Van Baaren, s. 228)

Buşmanlarda kadınla erkeğin karşılıklı olarak söyledikleri türkü:

Aldı kadın:

Güneşin altında
Kavruluyor toprak.
Ateşin yanında tek başıma
Sesimi duyuyor musun?

Aldı erkek:

Rüzgârı duyuyor musun?
Yağmurun eli kulağında.
Kalbini duyuyor musun?
Avcın işte orada.

(Van Baaren, s. 226)

D. SÜSLENME VE TEKNİKLERİ

Soru 90 : Süslenmenin temelinde hangi nedenler yatmaktadır? Dövme, beden yaralama nasıl yapılır? Tüy süslemesi ne demektir?

İlkellerde süsün ve süslenmenin temelinde çeşitli nedenler yatmaktadır. Bu nedenlerin başında dinsel- büyüsel inançlar gelir. Ayrıca kişinin toplumsal yerini belirleme, cinsel bakımdan bedenin belli yerlerini çekici duruma sokma, geçiş ritleri ve törenleri de süslemede rol oynayan etkenlerdir.

Kulakları, burun kanatlarını, dudakları, yanakları delerek demirden, kemikten, ağaçtan halkalar takmak; boyunu çeşitli malzemeden yapılma kolyelerle süslemek; el ve ayaklara bilezikler takmak; bedeni, saçları, yüzü boyamak; doğum, evlenme ve ölüm gibi geçiş ritlerinde dinsel, büyüsel, cinsel ve toplumsal amaçlara yönelik nitelikte süs eşyası takmak; koku sürünmek ve giyinmek süslenmenin belli başlı biçimleridir.

Süslenme kimi zaman bedensel acıları gerektirmektedir. Dövme, yaptıranın uzun süre acıya katlanmasını gerektiren bir süslenme tekniğidir. Estetik, kültik, büyüsel ve toplumsal bakımlardan önem taşıyan, sahibini zararlı büyüsel etkilerden koruyan, mitik sembolleri canlandıran; klan işaretlerini taşıyan, kişinin toplum için-

deki yerini belirleyen, kadınların cinsel olgunluğunu gösteren dövme şöyle yapılır: Diken, kemik, tahta vb. sivri uçlu araçlar deriye batırılarak deri yırtılır ve kesilir; buralara ot köklerinden ve isden elde edilen boyalar sürülür; boya, deri altında siyaha çalan mavi renkte bir görünüş alır. Çeşitli örneklere ve modellere göre yapılan dövmelerin deriye işlenişi aylarca, kimi zaman da birkaç yıl sürer. Dövme yapılırken törenler düzenlenir; ayrıca dövmeyi yapan birtakım dinsel ve büyüsel kuralları yerine getirmek zorundadır. Dövmecilik en çok Okyanusya Adalarında, özellikle Markiz, Yeni Zelanda, Geselschaft ve Samoa adalarında gelişmiştir.

Bedeni süslemenin bir başka yolu da, bedende yaralar açmaktır. Deriyi sivri araçlarla yırtarak açtıktan sonra, açılan yerlere kül, balçık ve odun kömürü sürülür, böylece yara yerleri iyice belirtilir. Çeşitli örneklere göre göğüste, sırtta, yüzde ve kollarda açılan bu yaraların izleri bedeni süsler. Bu tür süsleme âdeti Avustralya yerlilerinde, bir zamanların Tasmanyalılarında ve Merkezî Afrika yerlilerinde görülmektedir.

İlkeller kuş tüylerini süs aracı olarak çok kullanırlar. Örneğin Hawai'de renkli kuş tüylerinden yapılmış pelerinler çok güzeldir. Ayrıca baş, alın, yakalar, kollar, araç-gereç, ok ve yaylar tüylerle süslenir. Tüy süslemenin en yaygın olduğu yerler Okyanusya Adaları ile Amerika'dır. Tüy süsleme dinsel törenlerde önemli rol oynar. Kişinin toplum içindeki yeri de çoğu zaman kuş tüylerinden yapılan süsleri taşımakla belirlenir.

Soru 91 : Beden sakatlama, boyama, dişleri kırma ve kafatasının biçimini değiştirme pratikleri niçin yapılır?

Bedenin çeşitli uzuvlarının doğal biçimlerini değiştirmek, bozmak ve sakatlamak hem büyüsel-ritüel amaçla, hem de estetik amaçla yapılır. Onun için kulak memeleri, burun kanatları, dudaklar ve çene delinir; bu deliklere hem büyüsel gücüne inanılan, hem de güzel olduğu kabul edilen çeşitli süs eşyası takılır. Yine aynı amaçla parmaklar, ayaklar sakatlanır ve kütleştirilir.

Bedeni; yas, savaş, barış, bayram ve geçiş ritleri sırasında boyama âdeti de çok yaygındır. Bu âdetin temelinde de dinsel ve büyüsel motifler yatmaktadır. Amerika yerlileri barış anlaşmaları sırasında bedenlerini boyarlar. Bu bakımdan da onlara, bir yanılma sonucu *kızılderili* denmektedir. Oysa Amerika yerlilerinin derileri kahverenginin değişik tonlarındadır. Beden gelişigüzel boyanmaz. Her rengin bir anlamı vardır: Örneğin Afrika'da kırmızı; enerjiyi, canlılığı ve yaşama sevincini sembollerken, beyaz doğaüstü kudretlerle ve ölümle bağlantıyı göstermektedir.

İlkellerde kafatasının doğal biçimini değiştirmek pratiği de bir çeşit «estetik ameliyat»tır. Çocuk daha kundaktayken birkaç yıl boyunca kafatası sıkı sıkıya sargılanır, bağlanır, ovulur ya da bu iş için kullanılan tahtalar arasında sıkıştırılır. Sonunda kafatasına istenilen sivrilik, düzlük ya da yükseklik verilmiş olur. Böylece çocuğun kafatası ailesi tarafından ideal bir güzelliğe kavuşturulur. Kafatası deformasyonu yaygın bir âdettir. En çok da Kuzey-Batı Amerika, Peru, Afrika, Endonezya, Okyanusya ve Hindistan'da görülmektedir.

Özellikle erginleme törenleri sırasında uygulanan bir pratik de dişleri sivriltmek, kırmak, madenlerle kaplamak ve boyamak âdetidir. Ayrıca evlenmeden önce ve sonra dişlerin siyaha boyandığı da olur. Diş deformasyonu adı altında verilen bu pratik de çok yaygındır; daha çok Afrika'da, Endonezya'da, Okyanusya'da ve Avustralya'da uygulanmaktadır.

Dördüncü Bölüm

EFSANE

Soru 92 : Efsanelerin başlıca konuları nelerdir? Efsanelerin anlatımında ve canlandırılmasında nelere uymak gerekir?

Efsane kelimesi dilimize Farsça'dan gelmiştir. Efsanenin bilim dilindeki karşılığı *Mythos*'dur ve kelimenin aslı Yunanca'dan gelmektedir. Anlamı da söz, öykü demektir. Efsanelerin tümünü içine alan ve onları sistemli bir biçimde inceleyen disipline de mitoloji denir.

Efsanelerin başlıca dört büyük konusu vardır:

a) Tanrıların nereden geldikleri *(Teogoni)*

b) Evrenin nasıl oluştuğu *(Kozmogoni)*

c) İnsanların nerden geldikleri ya da nasıl oluştukları *(Antropogoni)*

d) İnsanın ve dünyanın geleceği *(Eskatoloji)*

İlkel efsaneler, tanrıların, evrenin, insanların yaratılış ve ortaya çıkışlarının yanı sıra ilk günahı; ölümün kökenini; tufanı; tanrıların insanları nasıl cezalandırdıklarını; avcılığın ve hayvancılığın başlangıcını; bitkilerin ilkin nasıl ortaya çıktıklarını; ateşin elde edilişini; cinsel hayatın başlangıcını; yeryüzünün ilk çiftini, ilk ailesini;

âdetlerin, kurumların, törenlerin, teknik bilgilerin kökenlerini de konu edinmektedir.

Efsanelerin çoğu «açıklayıcı» karakterdedir; yani bir çeşit «bilim öncesi bilim» niteliğindedir. «Açıklayıcı» nitelikteki efsaneler «nasıl» sorusunu karşılarken, ara ara «niçin» sorusuna da cevap vermeye çalışırlar.

Efsaneler, tanrıların ve kahramanların söz konusu edildikleri olağanüstü, kutsal ve değişik bir hayat alanında geçerler. Bu alanı dolduran yüce varlıkların ve kahramanların yaptıkları çoğu «akıl almaz işler» bütün ayrıntılarıyla anlatılır. Bu anlatımda epik ve dramatik bir dil kullanılır.

Efsaneler, anlatıldıkları toplumlarda «gerçek» ve «kutsal» olarak kabul edilirler. Onların profanlaşmaları, yani kutsal dışı sayılmaları yasaklanmıştır. Halkların çoğu, öyküleri, «gerçek» ve «yalan» diye iki bölüme ayırmıştır. «Yalan» öykülerden kesin bir biçimde ayrılan «gerçek» efsaneler, kabilelerin dinsel hayatlarında önemli bir anlam taşırlar. «Dünyanın ve hayatın durumunu koruması, ancak, efsanelerde anlatılan ilk zamanlara ilişkin olayların ibadet ve törenlerde yenilenmesine bağlıdır» (Hermann, s. 126).

Efsaneler yalnız belli zamanlarda anlatılır ve canlandırılırlar. Örneğin ibadet sırasında, kutsal sayılan günlerde ve mevsimlerde, erginleme törenlerinde, ürün alınırken ya da kıtlık, kuraklık çekilirken... Efsanelerin anlatımı ve canlandırılması da belli kurallara bağlanmıştır: Örneğin çocukların, kadınların ve yabancıların bulunduğu yerde anlatılmaz. Efsane anlatılırken kullanılan dile de ayrı bir özen göstermek gerekmektedir. Geleneksel anlatım biçimine uymak, şiirli bir dil kullanmak, günlük konuşmaya girmiş sözcüklerden kaçınmak efsane anlatımında uyulması gereken noktaların başlıcalarındandır.

Aynı durum efsanelerin canlandırılmasında da söz konusudur.

Efsaneler, ilkellerin evren ve dünya içindeki yerlerini, davranış biçimlerini belirleme çabalarına yardımcı olurlar.

Soru 93 : Dünyanın yaratılışı sadece tanrıların işi midir? Yaratılışla ilgili efsanelerde su motifinin rolü büyük müdür? «Dünya yumurtası» ne demektir? Dünyanın hep varolageldiğine de inanılır mı?

Dünyanın yaratılışını açıklayan mitlerin çoğu Yüce Varlık inancıyla bağlantılı görünürler. Dünyayı yaratan, onu biçimlendiren Yüce Varlık, çoğu efsanelerde, yaratma eylemini tamamladıktan sonra insanlardan uzaklaşmıştır (Bkz.: Soru 35).

Yaratma eylemi çoğu zaman tek başına tanrının yapıtıdır. Örneğin bir Tahiti efsanesinde dünyanın yaratılışı, daha önceden varolan *Taaroa*'nın yapıtı olarak şöyle anlatılır:

«O vardı: Taaroa idi adı.
Sonsuzlukta
Ne dünya vardı, ne gök vardı
Deniz de yoktu insan da yoktu.
Seslendi yukarıdan Taaroa.
Yalnız bir tek o olduğundan, o, evren haline geldi.
Taaroa başlangıçtır, kayalardır.
Taaroa kumlardır.
Böyledir onun adı.
Taaroa ışıktır.
Taaroa içerdedir.

Taaroa tohumdur.
Taaroa aşağıdadır.
Taaroa bilgedir.
Kabuk ve vücut olması için Taaroa'ya
Büyük ve kutsal Havai'yi
Havai ülkesini
O yarattı.»

(Moran, s. 27, 28).

Dünyanın yaratılışında önemli rol oynayan motiflerden biri sudur. Kuzey Asya etnilerinin efsanelerinin çoğunda yeryüzünün uçsuz bucaksız bir denizden oluştuğu motifine çok sık raslanılır. Bir Tunguz mitine göre, tanrı günün birinde gökyüzüne doğru bir ateş fırlatmıştır. Ateş, deniz suyunu kurutmuş ve suyun bulunduğu yeri katılaştırmıştır. Böylece karalar oluşmuştur (Paulson, s. 32). Bir Altay efsanesinde de, dünyanın, yaratılmadan önce, su olduğu anlatılmaktadır (Radloff, II., s. 6). Su motifini, Kuzey Amerika yerlilerinin efsanelerinde de görüyoruz. Bu efsanelerin çoğunda yaratma eylemi hayvanlara maledilmektedir. Örneğin Wintuların dünyanın yaratılışıyla ilgili efsanesi şöyledir: İlkin her yan suyla doluydu. Karabatağın biri, yerin, altta olması gerektiğini düşündü. Bunun üzerine su kuşlarının tümü suyun içine daldılarsa da bir sonuç alamadılar. Bu işi bir de kaplumbağa denemek istedi. Suyun altında, oradan oraya dolaşabilmek için, su geçirmez cinsinden bir giysi hazırladı. Yanına da bir sürü ip alarak dalıverdi suyun altına... Dalarken de «Ben ipi çekersem, siz de beni yukarıya çekin! Toprağa raslamazsam, suyun üstüne çıkarım» dedi. Bir süre sonra kaplumbağayı yukarı çektiler. Perişan durumdaydı kaplumbağacık. Ağzına, gözlerine, kulaklarına çamur dolmuştu. Kuşlar işte böylece çamuru ele geçirmiş oldular. Sonra da kurutup, bir ada yaptılar ondan. Bu

ada büyüdü, büyüdü, derken dünya ortaya çıkıverdi (Schmidt, V., s. 206-207).

Kimi Kuzey Amerika efsanelerinde ise dünyanın yaratılışı sadece hayvanların yapıtı olarak anlatılmıyor, onların yanı sıra, bir kahramandan da söz ediliyor. Örneğin Maidular bu durumu şöyle anlatıyorlar: Yabanıl güvercin, evcil güvercin ve karatavuk dünyayı kurmayı denerler. O zamanlar yer, gök suya kesmiştir ve sudan başka bir şey yoktur ortalıkta. Bir kuşlar vardır, bir ulu su vardır, bir de büyük bir şef. Kuşlar da, büyük şef de el kadar bir toprak parçasının üzerinde barınmaktadır. Günün birinde şef, biraz daha toprak bulmaları için güvercinleri salıverdi. Kuşlar ilk gün Batıya, sonra Kuzeye, daha sonra Doğuya, en sonra da Güneye doğru uçtular. İlk üç gün hiç bir şey bulamadılar. Fakat Güneye geldiklerinde biraz toprak bulabildiler. Buradan bir parça balçık alarak şefe getirdiler. Şef, karatavuğa, bu balçıktan bir yer yapmasını buyurdu. Karatavuk da iki gün içerisinde, su üstündeki düzlüğe yeryüzünü yapıverdi (İbid., s. 110).

Su ve toprak motifi, Altaylıların yukarda sözünü ettiğimiz efsanesinde de geçmektedir. Ancak bu efsanede yaratıcı durumunda olan tanrıdır; ona yardım eden de kendisine benzeyen bir kişidir. «...Kayra Kan yeri yaratmak istedi, bunun için kişiye, suya dalarak derinliklerden toprak çıkarmasını söyledi ve toprağı suyun üzerine serpti» (Radloff, II., s. 6).

Dünyanın yaratılmasında önemli rolü olan motiflerden biri de «dünya yumurtası»dır. Bu yumurta «ilk deniz»in dibinde bulunmaktadır. Çeşitli yaratıklar, ama daha çok kuşlar tarafından denizin dibinden çıkarılan yumurta ikiye bölünmekte; üstü gökyüzünü, altı da yeryüzünü oluşturmaktadır.

Bir grup efsanede de dünya kendiliğinden yaratılmaktadır. Nias adasında: «Başlangıçta karmaşa vardı, sis vardı ve karanlık vardı. Karmaşadan doğdu ilk tanrısal varlık» diye anlatılmaktadır. Aynı adanın güneyinde anlatılan bu efsanenin varyantı da şöyledir: «Başlangıçta ne yeryüzü, ne de dünya vardı. Sadece sis vardı. Sisten ilk ana çıktı. Derken dünya yaratıldı. Taşlar bölünüverdi; tanrılar ve insanlar çıktı. İnsanların da çocukları oldu» (Stöhr, s. 72).

Kimi ilkellerin efsanelerine göre de dünya hep varolagelmiştir. Eskimoların çoğu dünyayı kendilerine verilmiş olarak kabul ederler. Avustralya yerlilerinin çoğuna göre de yeryüzü ve gökyüzü hep varolagelmiştir. Ancak Arandalar (İç Avustralya'da) yeryüzünün uçsuz bucaksız bir denizden ağır ağır oluştuğuna inanmaktadırlar.

Soru 94 : İnsanları sadece tanrılar mı yaratmıştır? İnsanın yaratılışında en çok hangi malzeme kullanılmıştır?

İnsanın yaratılışını açıklayan efsaneler yaratma eylemini çoğunca tanrılara ya da yüce varlıklara bağlamaktadırlar. Bununla beraber insanları bir kahramanın, bir hayvanın ya da bir bitkinin yaratmış olduğunu anlatan efsaneler de vardır. Ayrıca, bir yaratıcı söz konusu olmaksızın, insanların kendiliklerinden oluştuklarını ya da ortaya çıktıklarını konu edinen efsanelere de rastlanılmaktadır. Manistik inanç ve tasarımlarla bağlantılı olan bu mitlere göre insanlar bir ağaçtan, bir saz parçasından, sudan, mağaralardan, kayalardan gelmektedirler.

Yaratıcının yüce varlık ya da tanrı olduğu efsanelerde, insanları yaratmak için kullanılan malzeme toprak, ağaç, kamış, mumdur. Güney Amerika yerlileri arasında insanın yaratılışıyla ilgili başlıca iki görüş vardır. Bi-

rincisi, insanın tanrısal bir kudret tarafından yaratıldığı görüşüdür. Bu kudret insanları yaratmak için toprak, ağaç, delikli kamış gibi belli malzemeler kullanmıştır. İkinci görüşse, insanların ya gökten ya da yerin altındaki bir dünyadan gelmiş olmalarıdır. Kimi zamanda tanrısal varlığın yerini bir kültür kahramanı almaktadır. Taulupoglara göre, ilk insanlar bir kahraman tarafından mum kullanılarak yapılmışlar, ancak bunlar güneş altında eriyince toprakla kurutulmuşlardır. Chacoların kültür kahramanı ise insanları ağaçtan yontmuşlardır. Yontularak yaratılan bu insanlar, yaratıcının elinden kurtularak, ölümsüzlüğün egemen olduğu bir dünyaya gitmişlerdir. Nedir ki, kültür kahramanı çalışırken elini kestiği için, artık ağaç kullanamamış, insanları bu sefer topraktan yapmaya başlamış ve ölümsüzlüklerini de ellerinden almıştır (Grimal, s. 206). Melanezyalılarda da ilk insanın ağaçtan yaratıldığını anlatan efsaneler vardır: «*İpila* ilk insanı ağacı yontarak yaptı ve ona hayat vermek için yüzünü sogu ile (hintirmiği) nemlendirdi. Bunun üzerine insanın ilkin gözleri açıldı, ardından burun kanatları titredi, derken bir timsah gibi hızlı hızlı nefes alıp vermeye başladı (Poignant, s. 87). Yine Melanezya'da *Quat* adlı kutsal varlık insan soyunu yaşatmak için bir ağaçtan üç erkekle üç kadın yapmış, bunları koruluktaki gölgelikte saklamıştır. Sonra da önlerinde dans edip, davul çalarak onlara hayat vermiştir. Bu arada *Quat*'ın yaptıklarını izleyen *Marawa* adlı bir yaratık da onun gibi çalışarak başka insanları şekillendirmek istemişse de, canlandırmayı becerememiştir» (Grimal, s. 229-230).

İnsanların dünyaya gelişini açıklayan efsaneler arasında, yaratıcı bir kudretten söz etmeyen efsaneler de vardır. Örneğin İnka halkları kökenlerinin bir mağarada, dağda ya da gölde olduğu inancındadırlar. Atalarının çıktıklarına inandıkları bu yerleri kutsal sayarlar. Kimi Eskimolar ilk insanların toprak kovuklarından çıktıklarına inanırlar. Alaska'daki Eskimoların inancına göre de ilk canlı yaratık kargadır; karanlıkta duran bu karga bir gün kendi bilincine varmış, ağaçlar dikmiş ve insanı yaratmıştır (Birket-Smith, 1948, s. 203).

Bir bölüm efsaneye göre de insan, daha önce varolan bir insanın diz kapağından çıkmıştır. Özellikle Afrika'da görülen bu tip efsanelerde diz kapağından insanları doğuran bu kimse hem kadın, hem erkek olabilmektedir. Gebelik analojisine uyularak genellikle diz kapağı şişmekte, bu şişkinliğin yarılması ya da patlaması sonucu da insanlar dünyaya gelmektedirler.

İnsan soyunun yaratılması bir «ilk çift» motifiyle de açıklanmaktadır. Bunlar karı-koca oldukları gibi, bacı-kardeş de olurlar. Bunlardan doğan çocuklar da giderek yeryüzündeki insan soyunu çoğaltmaktadır.

Soru 95 : İnsanlar bitkileri nasıl elde etmişlerdir? Bu elde edişte «çalma» ve «acıma» motiflerinin rolü büyük müdür? Hayvanların yaratılması nasıl olmuştur?

İnsanların yararlı bitkileri elde etmeleri çeşitli biçimlerde anlatılmaktadır. Sık raslanılan motiflerden biri, tanrıların bitkileri insanlardan esirgemeleri ve saklamalarıdır. Bu yüzden de insanlar kıtlık çekmişler ve bitkileri tanrılardan çalmak ya da çaldırmak zorunda kalmışlardır. Bu «çalma motifi» oldukça yaygındır. Örneğin Maoriler tatlı patatesin çalınışını şöyle anlatırlar: *Rongo-Maui* kardeşi *Whanaui*'den tatlı patatesi çalmak için gökyüzüne çıkar. Beline sardığı örtünün içerisine sakladığı patatesle yeryüzüne döner ve karısını döller.

Kadın, akıntılı yere giderek kumara'yı (tatlı patatesi) suyun içine doğurur. Fakat kadının oğulları tarafından tedirgin edilen kumara yerin altına giderek zamanla patates tarlası haline dönüşür (Poignant, s. 46). Aynı şekilde Afrika ve Amerika'daki efsanelerde hububatın çalınarak yeryüzüne geldiği anlatılmaktadır.

İnsanoğlu, kimi zamanda, atalarının acımaları sonucu, bitkilere kavuşmuştur. Bu tasarımda atalar ve ölüler ibadetinin rolü vardır. Hawai adasındaki bir efsaneye göre, ilk ekmek ağacı insanlara bir ölü tarafından gönderilmiştir. *Ulu* adındaki bir adam kıtlık sırasında ölür ve yerleşim yerinin yakınındaki bir kaynağın içine gömülür. Ölen adamın akrabaları geceleyin ilkin yaprakların ve çiçeklerin, sonra da meyvelerin yere düştüğünü işitirler. Ve sabahleyin kalktıkları zaman *Ulu*'nun taze mezarının üzerinde kocaman bir ekmek ağacını görürler. Böylece kıtlıktan kurtulurlar (Poignant, s. 46).

Ataların insanlara yiyecek bitkiler vermesiyle ilgili bir efsane de şöyledir: Ekoiler (Kamerun'da) arasında anlatılan bir efsaneye göre kızın biri, ölüler bayramı sırasında yeryüzüne dönmüş olan ve «delikanlı suretinde» görünen bir ölüye aşık olur. Kız ölüyü izler ve onunla birlikte ölüler dünyasına gider. Fakat kız kardeşinin yardımıyla oradan kurtulur ve yeniden yeryüzüne döner. Dönerken de kardeşinin kendisine vermiş olduğu domatesi yanında getirir. Böylece insanlar domates yetiştirmesini öğrenmiş olurlar (Baumann, s. 350-351).

Efsanelerin birçoğunda da tanrı, tohumları ve taneli bitkileri insanları yarattığı zaman onlara vermiştir. Hatta kimi efsanelerde hububat ekimini, araya birini sokmaksızın doğrudan doğruya tanrının insanlara öğrettiği söz konusu edilmektedir. Kimi bitkiler de, özellikle taneli olanları, gökyüzünden yeryüzüne dökülmüş olarak anlatılmaktadır.

Efsanelere konu olan bitkilerden kimilerinin de yufka yürekli, iyilik yapmayı sever birileri tarafından insanlara verildiği anlatılır. Kuzey Amerika yerlilerinde mısırın başlangıcıyla ilgili ilginç bir öykü vardır: Evvel zaman içinde, Kızılderililer henüz yeni yaratılmışken, ötekilerden uzak, bir başına yaşayan bir yerli vardı: Ateş yakmasını bilmiyordu, karnını ağaç kabukları ve fıstıklarla doyuruyordu. Bir can yoldaşının özlemini çekip duruyordu. Artık ağaç köklerini yemekten de bıkmıştı. Günlerce güneşin altında yatıp, düşler görmeye başladı. Bir gün, uyandığı zaman, yanı başında duran birini gördü. İlkin korktu. Fakat yanı başında duran konuşmaya başladığı zaman, yüreği sevinçle doldu: Uzun sarı saçlı bir kadındı bu! Hem de öteki yerli kadınlarına hiç benzemeyen bir kadın! Adam yanına yaklaşmasını rica etti, kadın gelmek istemedi. Adam ona yaklaşmak isteyince de, kadın uzaklaşır gibi oldu. O zaman adam, yalnızlığını, ölesiye yalnızlığını türküledi kadına, kendisini bırakmaması için yalvardı. Sonunda kadın, eğer söyleyeceği şeyi yaparsa, hep yanında kalacağını söyledi adama. Adam da «peki» dedi. Kadın, adamı, otun ağacın kıtça bulunduğu bir yere götürerek iki kuru değnek almasını, bunları biribirine sürtüp yere dikmesini söyledi. Adam söylenenleri yapar yapmaz bir kıvılcım çaktı, bunun üzerine otlar tutuştu ve hızla yandı. O zaman kadın: «Güneş batar batmaz, saçlarımdan yakala, yanık toprak boyunca sürü beni!» dedi. Adam buna yanaşmak istemedi. Kadın: «Beni sürüdüğün her yerde bir çeşit bitki filizlenecek, yaprakları arasından da saçlarım çıkacak. Üstelik bitkinin tohumları da senin olacak!» Bu kez, adam, söylenenleri yaptı. Ve, böylece mısır yetişmeye başladı (Nölle, 1959, s. 80).

Hayvanların yaratılması da çoğu zaman insanlarınkine benzemektedir: Ya tanrı tarafından yaratılmakta,

ya gökten aşağı inmekte, ya da topraktan, göllerden, ağaçlardan, kayalıklardan ortaya çıkmaktadırlar. Örneğin Afrika'da anlatılan bir öyküye göre, yeryüzünün ilk kralı zamanında, henüz inek yokken, tanrı, gökyüzünden yeryüzündeki bir göle birkaç inek düşürmüştür. Bir başka efsaneye göre de, hayvanların dünyaya gelişleri belli bir sırayı izlemektedir: İlkin leopar, ardından kartal, daha sonra timsah, derken küçük bir balık, kaplumbağa, kara leopar, tepeli beyaz balıkçıl, gübre böceği, keçi... (Hermann, s. 144).

Hayvanlarla ilgili efsanelerde, yaratıcının, insanlara kızdığı zaman, yaratmış olduğu hayvanları onların ellerinden geri aldığı motifine de sıkça raslanılmaktadır.

Soru 96 : İnsanlar başlangıçta ölümsüz müydü? «Yılan» ve «yanlış anlama» motifleri ne demektir? Tanrıların buyrukları dinlenseydi insanlar hep ölümsüz mü kalacaklardı? Ölümün ortaya çıkışının başka açıklamaları da var mıdır?

Efsanelerin çoğuna göre, başlangıçta ölümsüzlük vardı. İnsanlar barış içinde yaşayıp gidiyorlardı. Yiyecek, içecek, giyecek boldu. Sıkıntı nedir bilinmiyordu. Bu durum, insanların tanrının buyruklarına karşı gelmelerine dek sürmüştür. Tanrılara başkaldırma ve günah işleme ölümü getirmiştir. Bu motife dayalı Âdem ve Havva efsanesi daha değişik biçimlerde ilkel efsanelerde de görülür. Âdem ve Havva'yı yanıltan yılan, ilkellerin efsanesinde kabuğunu değiştirip genç kalabilen bir hayvan olarak önemli rol oynar. Celebes adalarındaki Balontoklarda, gök tanrısının, insanların önüne kabuklarını değiştiren hayvanlar koyduğunu, fakat insanların karides yerine muzu yemelerinden dolayı ölmek zorunda kaldıkları hakkında bir efsane vardır. Aynı şekilde Niasların bir efsanesinde de, ilk insanın önündeki bir karidesin yılan tarafından yutulması sonucu muz yemek zorunda kaldığı anlatılmaktadır (Hermann, s. 140).

Ölümün gelişi, kimi zamanda, insanların, tanrının söylediklerini yanlış anlamalarına ve hatalarına bağlanarak açıklanmaktadır. Melanezyalılar insanların başlangıçta ölümsüz olduklarına inanmaktadırlar. Ölüm, tanrı adına bir elçinin «ay batsın ve bir daha doğmasın» diyeceği yerde, «insanlar ölsün ve bir daha doğmasın» demesine bağlandığı gibi; günün birinde insanların yılanlar gibi kabuk değiştirip hep genç kalabilme yeteneklerini yitirmelerine, bu yeteneklerinin ellerinden alınmasına ya da ilk yaratıklar arasında işlenen bir cinayete de bağlanmaktadır (Nevermann, s. 90-93). Güney Amerika'daki yerlilerin çoğu da insanların ölümlü oluşlarını ya kendilerine seslenen elçileri yanlış anlamaları ya da kutsal buyrukları yerine getirmemiş olmalarıyla açıklıyorlar. Örneğin Cashinawalara göre: Bir kültür kahramanı gökyüzüne çıkıp ta oradan oğluna «derinizi değiştirin, derinizi değiştirin!» diye seslendiği zaman, sözlerine iyi kulak vermelerini sıkı sıkıya tembih etmişti. Yine de oğlu bunu yanlış anlamıştır. Bu da insanların yılanlar gibi derilerini değiştirerek gençleşmelerini önlemiştir (Grimal, s. 210).

Efsanelerde, insanları ölümlü kılan motifler arasında, tutkuya da yer verilmektedir. İnsanlar, hatta hayvanlar tutkularından ve isteklerinden vazgeçmesini bilselerdi, ölümsüzlüğe kavuşacaklardı. Afrika'da, Nupeler arasında şöyle bir efsane anlatılır: Tanrı ilkin kaplumbağaları, sonra insanları, en sonra da taşları yaratmıştır. Kaplumbağa tanrıdan bir çocuk isterse de, tanrı bu isteği yerine getirmez. Kaplumbağa isteğini bir kez daha

yeniler. O zaman tanrı: «Çocukla birlikte ölümü de veririm» der. Kaplumbağa da: «Yeterki siz bana bir çocuk verin, ben ölmeye razıyım» der. Tanrı bu arada insanlara da çocuk isteyip istemediklerini sorar; insanlar da çocuk isterler. Aynı soruyu tanrı bir de taşlara sorar: Taşlar çocuk istemezler. Ve böylece kaplumbağalarla insanlar çocuk uğruna ölümsüzlüklerini yitirirlerken, taşlar da ölümsüzlüğe kavuşmuş olurlar (Hermann, s. 140).

Kimi zamanda insanların söylenenin tersini yapmaları ya da yanılmaları ölümlü hayatın kucağına düşmeleri için yeterli sayılmaktadır. Güney Amerika'da, bu motifi işleyen ilginç bir efsane vardır: Büyük bir büyücü, insanlara, eğer ölümsüzlüğe kavuşmak istiyorlarsa, kendilerini ziyaret edecek olan bir yabancıyı dostça selâmlamalarını ve karşılamalarını söyler. Fakat yerliler, içinde kokmuş et bulunan bir sepetle gelen adama yüz vermezler de, güleç, neşeli bir delikanlıyı sevinçle karşılarlar. Oysa ölümdür bu gelen güleç bir delikanlı kılığına bürünüp... İşte o gün, bu gündür insanlar ölümlüdür (Grimal, s. 209).

Bir bölüm efsanede de ölüm, iki kudretli varlığın ya da hayvanın biribirleriyle çatışmaları sonucu yeryüzüne gelir olmuştur. Patwinler (Kuzey Amerika Yerlileri) *Katit* ve *Coyoto*'nun ilk varlıklar olduklarına inanırlar. Katit, insanlara iyilik yapmak istiyordu: İnsanlar yaşlandıkları zaman yüzebilsinler ve böylece bedenlerini yenileyebilsinlerdi. Kötü huylu Coyoto buna karşı çıkarak: «Hayır» dedi, «olmaz böyle şey. Sonra dünya insanla dolup taşar». Katit de «peki» dedi. Sonradan Coyoto, oğlu ölünce, Katit'in önerisini kabul etmek istedi ama, bu kez de Katit karşı koydu onun isteğine (Schmidt, V., s. 174). Yine Kuzey Amerika yerlilerinden olan Kıyı Yukularında buna benzer efsane de şöyledir: Panterin oğlu ölmüştür. Ama panter oğlunun yeniden yaşamasını ister. Fakat

Coyoto buna karşı çıkar: «Bir kişi ölürse, artık hep ölü kalmalıdır» der. Gün gelir, Coyoto'nun oğlu da ölür. Acıdan bunalan Coyoto, oğlunu hayata dönmüş olarak görmek ister. Nedir ki, panter bu isteğe karşı çıkarak öcünü almış olur (Ibid., s. 43).

Kimi zaman da, ölüm, ölümsüzlüğü elde etmek için bir serüvene atılan kahramanın yenik düşmesi sonucu insanları vurur olmuştur. Polinezyalılar, ***Maui***'nin yaşlanan anasından ölümsüzlüğün sırrını öğrenmek istediğini anlatırlar. Anlatıya göre, anası, Maui'ye: «Miğdeni deniz canavarı *Rori*'nin miğdesiyle değiştirebilirsen, ölümsüzlüğün sırrını elde etmiş olursun» der. Maui bu işe girişirse de, başaramaz. Böylece ölüm, insanlar için kaçınılmaz olur. Bu efsanenin Maorilerdeki varyantı da şöyledir: Maui, bir canavarın ağzına girerek ölümsüzlüğün çaresini bulmak ister. Fakat küçük bir kuşun aptalca gülüşü canavarı uyandırır, canavar da Maui'yi yutar (Nevermann, s. 29).

Ölümün bir raslantı sonucu yeryüzüne geldiğini konu edinen mitler olduğu gibi, geceleyin, kimseye görünmeden sinsice yaklaştığını anlatanlar da vardır. Örneğin Nyamwezilere (Afrika'da) göre ölüm, geceleyin herkesin uyuduğu bir sırada gelmiştir. Eğer gündüz gözüyle gelseydi, insanlar onu tanıyacak ve ölüme karşı bir çare bulacaklardı (Dammann, s. 91-92).

Soru 97 : Ateş nasıl elde edilmiştir? Ateşin elde edilmesinde hayvanlar da aracılık yapmışlar mıdır?

Ateşin bulunuşu, elde edilişi ve kullanışıyla ilgili efsanelerde ateşin getirildiği ya da çıktığı yer genellikle gökyüzü ya da yerin altıdır. Ateş ya tanrılar tara-

fından insanlara verilmiş, ya çeşitli hayvanlar aracılığıyla elde edilmiş ya da kahramanlar tarafından başka kültür öğeleriyle birlikte insanlara öğretilmiştir. Ateşin gökten indiği, birisi tarafından getirildiği, ilk insana verildiği tasarımı birçok efsanenin ana konusunu oluşturmaktadır.

Ateşin yerin altından getirildiğini açıklayan efsaneler daha çok ekip biçme ve toplayıcılıkla uğraşan topluluklarda anlatılır. Ateşin yer altından getirildiği görüşünde manistik tasarımların büyük rolü vardır. Bu konuda tipik örneğe Fernando Po adasında yaşayan Bubilerin bir efsanesinde raslamaktayız: Bubiler henüz ateşi bilmez ve yiyeceklerini güneş ışınlarından yararlanarak pişirirken, günün birinde bir adam, çubukla tütün içen bir ruha raslar. Ruh, adamı alarak köyüne götürür. Adam bakar ki, ruhlar büyük bir ateşin çevresinde toplanmış ısınıyorlar. Adam biraz ateş edinmek ister, onlar da «peki» derler. Ancak buna karşı ondan kardeşiyle birlikte bir de kadın isterler. Adam ruhların isteklerini yerine getirir, ateşi alır ve köyüne döner. Alevler parlayıp yükselmeye başladığı zaman, ateşin çevresinde toplanan insanlar korkup kaçışırlar. Fakat bir süre sonra dayanamayıp geri dönerler. Adam onlara ateş satarak zengin olur. Onlar da adamı başlarına şef seçerler (Tesmann, s. 89-90).

Buna benzer bir başka efsane de Doğu Afrika'daki Kikuyular arasında anlatılmaktadır: Avcının biri mızrağıyla yaraladığı domuzun peşine düşer. Domuz yerin altına girer, avcı da ardından... Bir de bakar ki, birtakım insanlar ateşin çevresine oturmuş ısınıyorlar. Avcı bir parça ateş ister, onlar da verirler. Adam ateşi alarak yeryüzüne döner (Hermann, s. 159). Her zaman ateşi yerin altından alıp gelmek o kadar kolay olmamaktadır. Örneğin Yeni Zelanda'da ateş, Maui tarafından, yeraltına

egemen olan ataların ellerinden zorla alınarak insanlara verilmiştir (Grimal, s. 222).

Ateşin, zıt güçlerin çarpışması sonucu elde edildiğini anlatan efsaneler de vardır. Madagaskar'da ateşin ortaya çıkışı ve insanların ondan yararlanması şöyle öykülenmektedir: Zamanın birinde güneş, yeryüzünü korumak için alevlerini gönderir. Fakat o sıralarda gökgürültüsü egemendir yeryüzünde. Alevle gökgürültüsü kavgaya tutuşurlar. Gökgürültüsü alevleri yenmek için, eski dostu olan bulutları çağırır yardımına. Bulutlar yağmurlarını boşaltırlar ve alevler yenilirler. Alevlerin bir bölüğü dağların içine saklanırlar, arada bir de dışarı çıkarlar. İşte bundandır volkanların oluşu... Bir bölüğü de taşların ve ağaçların içine saklanır. İşte bundandır insanların çakmak taşlarını çakarak ya da tahtaları biribirlerine sürterek ateş elde etmeleri... (Grimal, s. 280).

İnsanların ateşi hayvanlar aracılığıyla ele geçirişlerini anlatan efsaneler çok yaygındır. Akbaba, kartal, karga vb. kuşlar; tilki, tavşan, kurt, kaplan vb. hayvanlar ya bedensel özellikleri ya da kurnazlıkları sayesinde ateşin bulunmasında; gökyüzünden, yeraltından çalınmasında; insanlara getirilmesinde önemli rol oynamaktadırlar. Örneğin Güney Amerika yerlilerinin anlatılarında akbaba yoluk, kırmızımtrak başı, sinek kuşu ışıldayan kanatları, tavşan kara lekeli boynu, Amerikan kaplanı derisinin rengiyle ateşin elde edilmesinde rol oynayan önemli motifleri oluşturmaktadırlar (Grimal, s. 208-209). Kuzey Amerika yerlilerinin efsanelerinde de ateşin hayvanlarla ilişkisine sık sık değinilmektedir. Örneğin Coyoto dünyayı ve insanları yarattıktan sonra ateşin olmasını istemiş, bunun için de sinek kuşunu görevlendirmiştir. O da gidip ateşi alıp gelmiştir (Schmidt, V., s. 252). Kimi zaman da ateş yukarda sözünü ettiğimiz hayvanların tekelindedir. Ancak kahramanın biri ateşi onlardan çala-

rak insanlara verir. Kuzey Amerika yerlilerinin çoğu efsanelerinde, ateşi, insanlara hayvanların öğrettiği de söz konusu edilmektedir. Yüce Varlık ateşin nasıl elde edileceğini ilkin hayvanlara öğretmiş, onlar da iki değneği biribirine sürterek ya da iki taşı biribirine vurarak ateşi elde etmenin yolunu insanlara göstermişlerdir (İbid., V., s. 683).

Ateşin elde edilişinin seks sorunuyla açıklandığı efsanelere de raslanılır. Bunlarda ateşin ortaya çıkışı cinsel birleşme motifine dayandırılmaktadır. Örneğin Yeni Gine'deki bir efsaneye göre, *Aramemb* adlı bir yaratık, *Uaba* adındaki kutsal bir totem derneğine katılmak istemiş ve orada bir kadın bulmuştur. Kadınla sevişmek isteyen Aramemb, kadını oradan uzaklaştırmak için sarsmış, bir o yana bir bu yana çevirmiştir. Ve birdenbire, ortalığı bir duman bürümüş, alevler çıkmaya başlamıştır. Böylece de ateş ortaya çıkmıştır (Hermann, s. 149).

Soru 98 : Yeryüzünü yokeden tufanın nedeni nasıl açıklanmaktadır? Bu tufan, bildiğimiz tufan efsanesinden etkilenmiş midir?

İlkel efsanelerin büyük bir bölümünde yeryüzünün bir zamanlar büyük bir felâkete uğradığı söz konusu edilmektedir. Ancak bir iki canlının kurtulduğu bu felâket, tufandır. Birçok ilkel efsanenin ortak motifi olan «büyük su taşması», aşağı yukarı Tevrat'ta anlatılana benzemektedir. Yaratıcının, buyruğunu dinlemeyen insanları cezalandırmak için gökyüzünden günlerce süren sağanak yağmurlar indirdiğini, suların kabararak yeryüzünü sele boğduğunu ve canlıları silip süpürdüğünü anlatan bu efsanelerin hemen hepsinde genellikle bir çift insan kurtulmakta, bunlar zamanla insan soyunun yeni baştan çoğalmasını sağlamaktadırlar.

Örneğin Filipinlerde yaşayan yerlilerin tufan efsanesi şöyledir: Yeryüzü yaratıldıktan sonra, *Wigon*, insanların atası olsunlar diye oğlunu ve kızını yeryüzüne gönderdi. Bunlar evlendiler ve çocukları oldu. Onların çocuklarının çocukları da giderek yeryüzünü doldurdular. Zamanla yeryüzünde artık yaşayacak yer kalmadı. Bunun üzerine Wigon bir tufan yarattı. Bu tufandan ancak kendilerine sal yapabilen iki kişi kurtularak bir dağın tepesine çıkıp orada yeryüzünün kurumasını beklediler. Sonra da dağın tepesinden inip çoğalmaya başladılar (Stöhr, s. 111).

Kuzey Asya halklarının efsanelerinde de tufan motifi görülmektedir. Ancak bu halklar, bu motifi başka kültürlerden almışlardır. Samoyatlardaki tufan efsanesi şöyledir: Yedi kişi bir kayığa binerek tufandan kurtulur. Fakat tufanın ardından görülen korkunç bir kuraklık sonucu bu yedi kişiden beşi ölür. Arta kalan ikisi, bir kızla bir oğlan, fare yiyerek ölmekten kurtulurlar. Böylece bu iki kişiyle insan soyu yeniden başlamış olur. Aynı bölgede anlatılan bir başka tufan öyküsüne göre de: Yedi gün, yedi gece sürekli olarak yükselen sularla oradan oraya savrulan insanlar ve hayvanlar sularda rasladıkları bir ağaç parçasına tutunarak boğulmaktan kurtulurlar; sonra da kuzeyden esen bir rüzgârla çeşitli yerlere dağılırlar. Böylece çeşitli diller ve halklar oluşur (Paulson, s. 36).

Güney Amerika yerlilerinin tufanla ilgili efsanelerinde yüce varlığın yerini ara ara kültür kahramanlarının aldığı görülmektedir. Peru'daki bir efsaneye göre, kültür kahramanları insanlardan hoşnut olmayınca öfkelenmekte, derken denizler, taşmakta ya da büyük yağmurlar sonucu sular yükselerek insanları yoketmektedir (Grimal, s. 213).

Tufan efsanelerinin kökenini araştıran kimi bilgin-

ler bunları Babil'e dayarken, kimileri de ortak bir kaynak yerine, yerel kaynaklar aramanın daha doğru olacağı görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bugün bilinen bir şey varsa, o da, Kuzey Asya'da, Afrika'da, Endonezya'da, Melanezya'da ve Amerika'da anlatılan tufan efsanelerinin çoğunun bildiğimiz Nuh Tufanı'nın etkisi altında kalmış olmalarıdır. Söz konusu halkların tufan efsanelerinin oluşmasında Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın etki payları büyüktür.

Öte yandan, etnolojik malzeme, yeryüzünü yokeden tufan motifine başka motiflerin de eklenmesi gerektiğini göstermiştir. Bunlardan biri de yangındır.

Soru 99 : Suyun yanı sıra dünyayı yok eden yangın motifi nasıl işlenmektedir?

Dünyanın yok olmasıyla ilgili efsanelerde dünyayı yok eden afetler arasında yangın motifi de sıkça görülmektedir. Özellikle Orta ve Güney Amerika'daki «güneş yangınlarıyla yağmurların zıtlığı, bu zıtlığın bitki örtüsü üstündeki etkisi» bura efsanelerine damgasını vurmuştur.

Güney Amerika efsanelerine göre, dünya dört kez felâkete uğramakta ve hemen hemen bütün canlılar yok olmaktadır. Apapocuva - Guarani yerlileri ilk zamanlarda görülen felâketin, yaratıcının, yeryüzünün dayanağını çekmesiyle dünyayı yeni baştan sarsacağına inanmaktadırlar. İşte o zaman yeryüzü yanacak ve dünya bitip tükenmez bir geceyle kaplanacaktır. Sonra da yaratıcının ortaya salıverdiği mavi jaguar insanları yutacaktır (Grimal, s. 212). İlk zamanlardaki büyük yangında yeryüzü çölleşmiş, fakat bir mağaraya sığınarak yangından kurtulan bir çift insan sayesinde insanlar yokolup gitmek-

ten kurtulmuşlardır. Bu «Büyük Ateş»den sonra «Uzun Gece» gelmiştir. İnsanlar evlerinden çıkamamış, çoğu açlıktan ölmüştür. Araukların anlattıklarına göre, iki mitik yaratık güneşi çalıp bir toprak kap içerisine sakladıkları için dünya karanlığa gömülmüştür. Yiyecek bulamayan kuşlar, güneşi sakladığı yerden salıvermeleri için bu iki efsane yaratığına kadın vermeyi istemişlerse de istekleri kabul edilmemiştir. Neyse ki, bir dişi keklik toprak kabı kırmış da, güneşi dışarı çıkarmış (İbid., s. 213). Arikenalar, yüce varlıkları *Pura*'nın buyruklarına karşı gelindiği için bir büyük yangının çıktığını anlatırlar. Fakat insanların bir bölümü bu yangından kurtulurlar (Zerries, s. 285).

Tanrıların buyruğunu çiğneme sonucu insanların cezalandırılması motifi de çok yaygındır. Örneğin Kurnailarda (Avustralya) kimi erkeklerin, erkekler derneğinin sırlarını kadınlara açmalarına tanrılar ve atalar kızmışlar, onları ateş yağmuruyla yoketmişlerdir. Kuzey Amerika'daki Penobscotların efsanelerinde, günün birinde kültür kahramanlarının dünyayı yakacakları belirtilmektedir (Müller, s. 78).

Asya etnilerinde tufanla kıyametin kopacağını anlatan efsanelerin yanı sıra yangınlara da yer verilmektedir. Örneğin Baykal Tunguzlarında bu konuyla ilgili bir efsaneye göre, yedi yıl sürecek bir yangın ortalığı kavurup yeryüzünü bir deniz haline getirecektir. Bu felâket sırasında bir kartala tutunan bir kızla bir oğlan göğe doğru uçarak ölümden kurtulacaklar. Kartalla bir süre gökyüzünde dolaştıktan sonra yeryüzüne inecekler; derken bu iki kişiden insanlık soyu türeyecektir (Paulson, s. 37). Yurak-Samoyatları arasında da şöyle bir öykü vardır: Kutsal bir yerde yedi dallı bir akkayın ağacı yetişmiş. Kurban kesmek için herkes oraya göçmüş. Günler-

den bir gün ağacın kökleri (yedi köklüymüş ağaç) çürümeye başlamış ve sonunda ağaç devrilmiş. O zaman ağacın kökünden kan akmaya başlamış; ama bu kan değil de bir ateşmiş. Bu ateş giderek kutsal bir suya dönüşmüş... Ve kutsal su tüm ırmakları taşırmış... Felâketten kurtulmak için, insanlar bir sal yaparak, içine de her çeşitten birer hayvan almışlar (İbid., s. 37). Bu efsanede su ile ateş motifi biribirine karıştığı gibi, Tevrat'daki tufan efsanesiyle de paralellik göstermektedir.

Soru 100 : Âdetlerin, kurumların, törenlerin, maskelerin, teknik bilgilerin kökenleri de efsanelerle mi açıklanır?

Efsaneler sadece dünyanın, insanın, bitkilerin, hayvanların yaratılışını değil, aynı zamanda âdetlerin, kurumların, törenlerin de ilkin nasıl ortaya çıktıklarını konu edinirler. Daha önemlisi bu âdetlerin, kurumların, ritlerin kutsallığını, kutsal sayılan ilk zamanlara bağlayarak genlenekseli destekler ve güçlendirirler. Başka bir söyleyişle; kurumların, geleneklerin, törenlerin ve ayinlerin toplum için kutsal sayılmaları, ancak efsanelerin doğrulamalarıyla mümkündür.

Efsaneler aynı zamanda insanın yaşaması için gerekli olan temel bilgilerin, tekniklerin ve değerlerin de ilk zamanlarda tanrılar ve kahramanlar tarafından insanlara verildiğini ya da öğretildiğini açıklarlar. Örneğin Karolin ve Palau adalarında yaşayan yerliler, atalarının, dövmeciliği, saç tuvaletini, hindistancevizinden yararlanmayı tanrılardan ve kültür kahramanlarından öğrenmiş olduklarını anlatırlar. Aynı şekilde marangozluk, kayık yapma vb. ilkin tanrıoğulları tarafından insanlara gösterilmiştir. Kimi zaman tanrının, tanrıoğlunun yerini bir kahraman almaktadır. Yerle gök arasında gidip gelebilen bu kahraman, insanların arasına karışmakta, onlarla dans etmekte, şarkı söylemekte, bu arada da onlara ateşi elde etmenin sırrını öğretmektedir (Grimal, s. 241).

Sünnet âdetinin, gizli dernekçiliğin, maskeciliğin, dövmeciliğin, erginleme törenlerinin vb. görüldüğü ve uygulandığı yerlerde bunların kökenlerini açıklayan ve bunları toplum için geçerli kılan çeşitli efsaneler vardır.

KÜÇÜK SÖZLÜK (*)

Âdet: Bir topluluğun yapmaya ve uymaya alışageldiği ve topluluk tarafından yapılması gerekli görünen davranış kalıbı.

Aile: Erkeğin ve kadının çocuklarıyla oluşturdukları, iş bölümüne dayanan toplumsal ve ekonomik temel birlik. Aile, küçük ve büyük aile ya da dar ve geniş aile diye ikiye ayrılır.

Alan araştırması: Olayları sistemli bir biçimde yerinde gözleme ve saptama. Birçok bilimin uyguladığı bu araştırma yöntemi, en çok etnoloji, sosyal antropoloji ve sosyolojide uygulanır. Etnolojik malzemenin toplanmasında uygulanan bu yöntemde gözlemin rolü büyüktür. Ayrıca anket, mülâkat, rehber kullanma gibi araştırma teknikleri alan araştırmasını bütünlemektedir.

Ana hukuku: Soy-zincirinin, mirasın, babalık görevinin ana soyuna göre hesaplandığı ve kadınlara büyük ayrıcalıkların tanındığı toplum düzeni. Ana hukuku'nun görüldüğü toplumlarda, babanın çocuklarıyla ilgili görevlerini çoğu zaman dayılar üzerlerine almaktadırlar.

(*) Burada metin içinde geçen kimi terimlerin ve sözcüklerin kısa açıklamaları verilmiştir. Bu konuda geniş bilgi arayanlar yazarın «ETNOLOJİ SÖZLÜĞÜ» (D.T.C.F. Yayınları, Ankara 1971) adlı kitabına bakabilirler.

Antropomorfizm: Yüce varlıkları ve tanrıları insan şeklinde düşünme; beşeri yetenek, tutum ve davranışlarla niteleme.

Ata figürü: Özellikle tarımla uğraşan ülkelerde ataların anılarını canlı tutan ve atalar ibadetiyle ölüler ibadetinde kullanılan; ağaç, taş ya da başka malzemeden yapılan heykel. Ölmüş atalarla yaşayanlar arasındaki duygusal bağ ata figürleriyle sembolize edilir.

Atol: Ortasında bir deniz-kulağı bulunan mercan adası. Bu deniz kulağı darca deniz yollarıyla Okyanusa bağlıdır.

Baba hukuku: Soy-zincirinin, mirasın, babalık görevinin baba soyuna göre hesaplandığı ve erkeğe büyük ayrıcalıkların tanındığı toplum düzeni. Baba hukuku düzeninin egemen olduğu yerlerde erkek çocukların karıları, kocalarının büyük ailesine katılmakta, kendi ailelerini terketmektedirler.

Bâtıl inanç: Korku, çaresizlik, çağrışım gibi psikolojik nedenlerle beliren; geleceği bilme isteğiyle kimi raslantısal benzerlikleri iyilik ya da kötülüğün ön belirtileri olarak değerlendiren; bilimin ve geçerli bir dinin reddettiği birtakım doğaüstü güçlerin varlığını kabul eden, kuşaktan kuşağa geçen yanlış ve boş inanmalar.

Bizon: Amerikan mandası. Kuzey Amerika'daki yerlilerin ekonomik hayatında önemli yeri olan bizon, onların dinsel dünyalarını da büyük çapta etkilemiştir.

Cemaat: Düşüncede, duyguda, uğraşıda ortaklık gösteren, belli bir coğrafî bölgede yaşayan, aralarında akrabalık bağları bulunan insanların oluşturdukları grup.

Dolmen: Kelimenin aslı Keltçe'dir ve «taş masa» demektir. Dört beş dikleme taşın üzerine konan bir-iki taş kapaktan ibaret mezar.

Ekoloji: Canlıların yaşadıkları çevreyle ilişkilerini inceleyen bilim.

Ekzogami: Dıştan evlenme. Evlenecek kimsenin, eşini, üyesi bulunduğu grubun dışından seçmesi kuralını esas alan evlilik düzeni. Bu tür evlilik daha çok totem inancına sahip klanlarda görülür.

Endogami: İçten evlenme. Evlenecek kimsenin, eşini üyesi bulunduğu grubun içinden seçmesi kuralını esas alan evlilik düzeni.

Endokanibalizm: Ölmüş akrabaların, yakın dostların ve kabile üyelerinin etini yeme âdeti. Bu âdetin temelinde, ölenin etini yemek suretiyle onda varolduğu sanılan özel güçlerin yiyene geçeceği inancı yatmaktadır.

Etnik birlik: Aynı dili konuşan ve aynı kültüre sahip olan insan grubu.

Fratri: Kapalı bir yerleşim alanındaki klanların birleşerek oluşturdukları toplumsal birlik.

Gelenek: Bir toplulukta kuşaktan kuşağa geçen kültür mirasları, alışkanlıklar, bilgiler, töreler ve davranışlar. Yazılı ve sözlü olmak üzere iki bölüme ayrılır. Gelenekler çoğu zaman toplumun gelişmesini engelleyici niteliktedir ve çok ağır değişirler.

Irk: Kalıtsal karakterleri bir birlik gösteren insanların oluşturduğu doğal gruplar.

İdol: Çeşitli malzemeden, daha çok taştan yapılan, insana benzer hatları bulunan tasvir, put, ibadet eşyası.

Kanibalizm: İnsan eti yeme âdeti. Eti yenilen kimsenin bedeninin çeşitli yerlerinde varolduğu sanılan güçlerin yiyene geçeceğine inanılır.

Kızılderili: Amerikan yerlilerine yanlış olarak verilen ad. Yerliler derilerini kızıla boyadıkları için, kızılderili olarak adlandırılmışlardır. Yerlilerin derileri aslında kahverenginin değişik tonlarını taşır.

Klan: Ortak bir atadan geldiklerine inanan, kendi aralarında evlenmeyen, biribirleriyle akraba birkaç büyük

ailenin bir araya gelmesi sonucu oluşan toplumsal birlik.

Kült: Yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara, nesnelere karşı gösterilen saygı, onlara tapınış.

Kültür: Bir halkın ya da bir toplumun maddî ve manevî alanlarda oluşturduğu ürünlerin tümü; yiyecek, giyecek, barınak, korunak gibi temel ihtiyaçların elde edilmesi için kullanılan her türlü araç - gereç, uygulanan teknik; fikirler, bilgiler, inançlar; geleneksel, dinsel, toplumsal, politik düzen ve kurumlar; düşünce, duyuş, tutum ve davranış biçimleri; yaşama tarzı.

Kültür bölgesi: İçinde, az ya da çok biribirine benzer kültürlerin bulunduğu coğrafî bölge.

Kültür öğesi: Belli bir kültür içinde bulunan, tanımlanabilen ve çözümlenebilen en küçük birim.

Maske: Yüze takılan, kimi zamanda tüm bedeni kaplayan; ataları, tanrıları, doğaüstü yaratıkları, ölüleri ve hayvanları canlandıran; şaşırtıcı ve etkileyici yüzkalıbı.

Megalit: Anıttaş. Etnolojik anlamda, toplum içinde önemli yeri olan kimselerin adına dikilen taş. Megalit çevresinde gelişmiş kültler de vardır.

Menhir: Önemli bir olay ya da önemli bir kişinin anısı için dikilmiş taş. Menhirler kültik amaçlar için kullanılır.

Nazar: Belli kimselerde bulunduğuna inanılan; insanlara, özellikle çocuklara, evcil hayvanlara, eve, mala-mülke hatta cansız nesnelere de zarar veren, bakışlardan fırlayan çarpıcı ve öldürücü güç.

Rit: Din, tapınma, büyü ya da erginleme ve geçiş dönemleriyle ilgili geleneksel işlem.

Ruh göçü: Ölen birinin ruhunun başka bir insana göçtüğü ve onda yaşamaya devam ettiği inancı.

Tayga: Sovyetler birliğinin kuzeyinde, özellikle Sibirya'da geniş alanlar kaplayan ve çam, köknar, meles çamı gibi iğne yapraklı ağaçlardan ibaret ormanlar.

Tundra: Kutba yakın bölgelerde, seyrek ve cılız bitkili, sadece yosunlarla bodur çalıların bulunduğu bitki örtüsü.

Toplumsal yapı: Bir topluluk ya da grup içerisindeki çeşitli toplumsal ihtiyaçları ve ilişkileri yoluna koyan; bu ilişkilere göre kurulan temel düzen, yapı.

Tören: Birçok ritin herhangi bir vesileyle bir araya gelmesi sonucu kurallara uygun bir biçimde, dinsel ya da toplumsal amaçlar için düzenlenen toplantı.

Tribü: Aynı dili konuşan, aynı kurumlara, geleneklere, göreneklere sahip, ortak bir yerleşme alanı olan ve ortak bir kökten gelen birkaç klanın özerk bir toprak üzerinde oluşturdukları etnik birlik.

Yak: Uzun tüylü bir sığır cinsi. Çin mandası ya da öküzü denilen yak'ın ekonomik değeri büyüktür. Yük hayvanı olarak da kullanılır.

Yurt: Orta Asya'da göçebe hayat süren toplumların keçeden çadırları.

KAYNAKLAR

Acıpayamlı, O. : İptidailerde Ölü Gömme İle İlgili Bazı Pratikler ve İzahları, DTCF. Dergisi, Ankara 1963

Ankermann, B. : Die Religion der Naturvölker, «**Lehrbuch der Religionsgeschichte**» içinde, Tübingen 1925

Arning, E. : Ethnographische Notizen aus Hawaii, 1883-86, Hamburg 1931

Bach, A. : Deutsche Volkskunde, Heidelberg 1960

Bertholet, A. : Wörterbuch der Religionen, Stuttgart 1952

Birket-Smith, K. : Geschichte der Kultur, Zürich 1946

Birket-Smith, K. : Die Eskimos, Zürich 1948

Budruss, G. : Schamanengeschichten aus Sibirien, München 1955

Dammann, E. : Die Religionen Afrikas, Stuttgart 1963

Dittmer, K. : Allgemeine Völkerkunde, Braunschweig 1954

Eliade, M. : Die Religionen und das Heilige, Salzburg 1954

Eliade, M. : Schamanismus und archaische Ekstasetechnik, Zürich und Stuttgart 1957

Eliade (a), M. : Das Heilige und Profane, 1957

Findeisen, H. : Schamanentum, Stuttgart 1957

Fraser, D. : Die Kunst der Naturvölker, München- Zürich

Goldenweiser, A. : Antropology, London 1937

Grimal, P. : Mythen der Völker, III., Frankfurt a.M. 1967

Haekel, J. : Religion, «**Lehrbuch der Völkerkunde**» içinde, 3. Aufl. Stuttgart 1958

Halman, T.S. : Eskimo Şiirleri, İstanbul 1969

Heiler, F. : Das Gebet, München 1918
Heiler, F. : Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart 1961
Hempler, F. : Psychologie des Volksglaubens, Königsberg 1930
Hermann, F. : Symbolik in den Religionen der Naturvölker, Stuttgart 1961
Hirschberg, W. : Wörterbuch der Völkerkunde, Stuttgart 1965
Hultkaranz, A. : Die Religionen der amerikanischen Arktis, **«Die Religionen Nordeurasiens und der amerikanischen Arktis»** içinde, Stuttgart 1962
İnan, A.K. : Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1954
Jensen, Ad. : Myhtos und Kult bei Naturvölkern, Wiesbaden 1960
König, F. : Religionswissenschaftliches Wörterbuch, Freiburg 1960
Kösemihal, N.Ş. : Din ve Büyü Probleminin Bugünkü Durumu, Sosyoloji dergisi, İstanbul 1952
Lehmann, A. : Aberglaube und Zauberei, Stuttgart 1908
Leuzinger, E. : Die Kunst der Naturvölker, Baden-Baden 1965
Lévy-Bruhl, L. : Primitive Mentality, New York 1923
Lévy-Bruhl, L. : How Natives Think, London 1926
Lévy-Bruhl, L. : Les Carnet, Paris 1949
Malinowski, B. : Büyü, Bilim ve Din (Çev.: E. Gürol), İstanbul 1964
Morgan, A. : İlkel Efsaneler, İstanbul 1961
Muensterberger, W. : Primitive Kunst, München 1955
Müller, W. : Die Religioenen der Indianer Völker, Nordamerikas, **«Die Religioenen des Alten Amerika»** içinde, Stuttgart 1961
Negelein, J. : Weltgesichte des Aberglaubens, Bad Hamburg 1948
Nevermann, H. : Die Religionen der Südsee, **«Die Religionen der Südsee und Australiens»** içinde, Stuttgart 1968
Nioradze, G. : Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern, Stuttgart 1959
Nölle, W. : Völkerkundliches Lexikon, München 1959

Nölle, W. : Die İndianer Nordamerikas, Stuttgart 1959
Nölle, W. : Wörterbuch der Religionen, München 1960
Ohlmarks, A. : Studien zum Problem des Schamanismus, Lund 1939
Öner, N. : Fransız Sosyoloji Okuluna Göre Mantığın Menşei Problemi, Ankara 1965
Örnek, S.V. : İlkellerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış, DTCF. Dergisi, Ankara 1962
Örnek, S.V. : Sıvas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki, Ankara 1966
Örnek, S.V. : Etnoloji Sözlüğü, Ankara 1971
Özön, M.N. : Osmanlıca-Türkçe Sözlük, İstanbul 1959
Pakalın, M.Z. : Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1954
Paulson, I. : Die Religionen der der Nordasiatischen (sibirischen) Völker, **«Die Religionen Nordeurasiens und der Amerinasichen Arktis»** içinde, Stuttgart 1962
Poignant, R. : Ozeanische Myhtologie, Wiesbaden
Radloff, W. : Sibirya'dan, II. (Çev.: A. Temir), İstanbul 1958
Rudy, Z. : Ethnosoziologie sowyetischer Völker, Bern und München 1962
Schleiser, E. : Die melanesichen Geheimkulte, Göttingen 1958
Schimmel, A. : Dinler Tarihi, Ankara 1955
Schmidt, W. : Der Ursprung der Gottesidee, V., Münster 1934
Cchmitz, C.A. : Religionsethnologie, Frankfurt a.M, 1964
Seligmann, S. : Der böse Blick und Verwandtes, Berlin 1919
Spranger, E. : Die Magie der Seele, Tübingen 1949
Stoll, O. : Zur Kentniss des Zauberglaubens der Volksmagie und Volksmedizin in der Schweiz, Zürich 1909
Stöhr, W. : Die Religionen der Altvölker Indonesiens und der Philippinen, **«Die Religionen Indonesiens»** içinde, Stuttgart 1965
Tanyu, H. : Türklerde Taşla İlgili İnançlar, Ankara 1968

Taplamacıoğlu, M. : Din Sosyolojisi

Tesmann, G. : Die Bubi auf Fernando Poo, Darmstadt 1923

Thurnwald, R. : Geistesverfassung der Naturvölker, «**Lehrbuch der Völkerkunde**» içinde, Stuttgart 1958

Tischner, H. : Völkerkunde, Frankfurt a.M. 1959

Tischner, H. : Kunst der Südsee, Hamburg

Van Baaren, Th. : Manschen wie Wir, Gutersloch 1964

Van Gennep, A. : Die Übergangsriten, «**Religionsethnologie**» içinde, Frankfurt a.M. 1964

Webster, H. : La Magie dans les Sociétés Primitives, Paris 1952

Worms, E.-Petri, H. : Australische Eingeborenen-Religionen, «**Die Religionen der Südsee und Australiens**» içinde, Stuttgart 1968

Zerries, O. : Die Religionen der Naturvölker Südamerikas und Westindiens, «**Die Religionen des alten Amerika**» içinde, Stuttgart 1961

Zucker, K. : Psychologie des Aberglaubens, Heidelberg 1948

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa

Birinci Bölüm

DİN

A. DİNSEL TEMEL KAVRAMLAR

I. Animizm

II. Dinamizm

III. Totemizm

IV. Fetişizm

V. Şamanizm

B. YÜCE VARLIK KAVRAMI

İkinci Bölüm

BÜYÜ

A. BÜYÜ İLE İLGİLİ AÇIKLAMALAR

B. BÜYÜ ÇEŞİTLERİ VE ARAÇLARI

Üçüncü Bölüm

SANAT

A. İLKEL SANATA İLİŞKİN GENEL AÇIKLAMALAR

B. YERLİ SANATININ BÖLGESEL ÖZELLİKLERİ

1929 yılında Zara'da doğan Sedat Veyis Örnek, 1949'da Sivas Lisesi'ni, 1953'te Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ni bitirdi. Almanya'da, Tübingen Üniversitesi'nde, dinler tarihi ve etnoloji alanında doktora yaptı. Almanya dönüşü Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Etnoloji asistanı (1961), doçenti (1966) ve profesörü (1971) oldu. Bilimsel çalışmaları dışında edebiyat dergilerinde hikâyeleri, oyunları, çevirileri yayımlandı. Devlet Tiyatroları'nda sahnelenen **Sur Dibinde** (1962) adlı oyunu T. Dorst'tan, **Polisler** (1964) adlı oyunu S. Mrozch'tan dilimize çevirdi. **Kurt** (1964-1965), **Pirinçler Yeşerecek** (1968) ve **Manda Gözü** (1969) adlı oyunları Ankara Devlet Tiyatroları'nda, İstanbul Şehir Tiyatroları'nda oynandı. Başlıca bilimsel yapıtları: **Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki** (1966), **Etnoloji Sözlüğü** (1971), **Anadolu Folklorunda Ölüm** (1971), **Budunbilim Terimleri Sözlüğü** (1973), **Türk Halkbilimi** (1977), **Geleneksel Kültürümüzde Çocuk** (1979). / 1971'de yayımladığımız **İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane**'nin ikinci baskısını yayımlarken, Gerçek Yayınevi, 15 Kasım 1980'de kaybettiğimiz değerli bilim adamı Prof. Dr. Sedat Veyis Örnek'i saygıyla anar.

KDV dahil

ISBN 975–7551–13

25

100 soruda / ilkellerde din, büyü, sanat efsane / prof. dr. sedat veyis örnek